

Заһид Ҷаббаров

КЛАССИК ИРС
ВӘ МУАСИР
ӘДӘБИЈАТ

Захиу Ожбаров

КЛАССИК ИРС
ВЭ МҮАСИР
ЭДЭБИЈАТ

Рә'јчи: филолокија елмләри доктору

ГАФАР КӘНДЛИ

Редактору:

ЗӘҚИЙӘ ГИЯСБӘЛИ

Әкбәров З. Ә.

Ә 42 Классик ирс вә мүасир әдәбијјат. (Өн сөзүң
мүәллифи Ш. Салманов). Б.: Јазычы, 1988. —
184 с.
ISBN 5—560—00171—6

Бу китаба мүәллифин Азәрбајҗан әдәбијјатынын Хагани, Низами, Нәсими, Фүзули, А. Сәһһәт, Һ. Чавид, М. Һади, А. Шайғ, М. С. Ор-дубадли кими классикләри, Азәрбајҗан совет әдәбијјатынын С. Вургун, Һ. Мейди, С. Рүстәм кими нумажәндәләри, рус вә ССРИ халғлары әдәбијјатынын Пушкин, Толстой, Абай, Туманҗан, С. Сталски, һабелә дүнја халғлары әдәбијјатындан бөјүк алман шаири вә мутәфәккири В. Һете һаггында мәғаләләри топланмышдыр. Һәмни мәғаләләрдә сә-нәткарларын ирсиндән, јарадычылығларына хас идеја вә мәзмун дә-ринлијиндән сөнбәт ачылып.

Ә $\frac{4603000000-97}{M-656-88}$ 193—88

С(Аз)2

© Јазычы, 1988

ӨН СӨЗ

Тәңгиндин, әдәбијјатшүнаслығын вәзифәләринин кениш, чохчәһәт-ли олдуғу мә'лумдур. Анчаг һәммин вәзифәләр сырасында охучу үчүн бәднн әсәрин изаһы вә шәрһи, јазычынын јарадычылығынын ишыг-ландырылмасы, халгын әдәбијјат вә мә'нәвијјат тарихиндә јеринин гијмәтләндирилмәси чох мүһүм вәзифәләрдән бирини тәшкил едир.

Бунула әдәбијјатшүнаслыг охучуда јазычыја, бәднн әдәбијјат аләминә мараг ојадыр, онун әдәби көрүшләринин вә зөвгүнү тәрби-јәләндирир. Заһид Әкбәровун тәгдим олунан китабына дахил еди-лән мәгаләләрин әксәријјәти бу мәгсәдлә гәләмә алынмышдыр.

3. Әкбәров узун илләр әдәбијјат мүәллимн ишләмнш, орта мәк-тәбдә әдәбијјат фәннини тәдрис етмишдир. Лакин о, јалныз бунула кифәјәтләnmәмнш, мүәллимликлә јанашы, әдәбијјаты тәдгиг етмәк, классик ирси өјрәнмәк кимн нәчиб вә хејрхәһ бир ишлә дә мәшғул олмушдур. Һәлә 60-чы илләрдә о, бөјүк Азәрбајчан шаири вә мү-тәфәккири Һүсејн Чавидин јарадычылығына мараг көстәрирди. Ја-дымдадыр, о вахт Заһид Әкбәров академик М. Чәфәрнн елми рәһ-бәрлији алтында Һ. Чавидин «Шејх Сән'ан» фачиәси һаггында тәдгиг үзәриндә ишләјирди. Сонра о, бу әсәри мүдафиә етди, мүәл-лимликдән елми ишә кечди.

3. Әкбәров классик әдәбијјатымызы, классик поезијамызы јахшы билән ихтисаслы әдәбијјатшүнаслдыр. Мә'лумдур ки, Азәрбајчанын классик әдәбијјаты вә поезијасы илә мәшғул олмаг истәјән тәдгиг-атчыдан бир чох специфик хүсусијјәтләр вә үстүнлүкләр тәләб олу-нур. Илк нөвбәдә о, классик поезија әсәрләринин мәтнини јахшы, дәгиг охумағы вә ондан баш чыхармағы бачармалыдыр. Бунун үчүн тәдгигатчы Азәрбајчан дили илә јанашы мүтләг әрәб вә фарс дил-ләрини, Шәрг поетикасы тәләбләрини, ганупларыны, Шәрг әдәби просесини билмәлидир. Заһид мүәллим бу мәзијјәтләрә вә кејфијјәт-ләрә малик әдәбијјатшүнаслдыр. Онун бу тәдгигатчылыг хүсусијјәт-ләри «Һүсејн Чавидин «Шејх Сән'ан» фачиәси» (1977) китабында чох ајдын нәзәрә чарпыр. Шәрг әдәбијјаты мәнбәләринә ашиналыг вә бәләддилик мүәллифә имкан вермишди ки, о, Һүсејн Чавидин поетик дүһасынын бу пәдир иччисини Шәрг поезијасы вә идеја-фәлсәфи көрүшләри контекстиндә шәрһ етсин, Шејх Сән'ан образынын тари-хи, әфсанәви, поетик вә фәлсәфи мәнбәләрини арајыб конкретләш-дирсин. 3. Әкбәров өз гаршысына белә мүрәккәб вә чидди тәдгигат вәзифәси гәјдугундан онун монографијасында Һ. Чавидин «Шејх Сән'ан» фачиәсинин филоложик-поетик тәһлилн долгун вә мүфәссәл чыхмышдыр.

Мүәллифин монографијасында көрдүјүмүз мәзијјәтләр онун бу китабына дахил олан мәгаләләри үчүн дә сәчијјәвидир. Бурадакы мәгаләләрин чоху Азәрбајчан классикләри — Низами, Хагани, Нәс-ми, Фүзули, А. Сәһһәт, Һ. Чавид, М. Һәди, А. Шанг, М. С. Ордубади барәдәдир. 3. Әкбәров мәгаләләриндә бу бөјүк сөз усталарынын ир-

сіндән, јарадычылыгларына хас идеја вә мәзmun дәрнелијиндән, үмүмбәшәри гәјәләриндән, тә'сир даирәсиндән данышыр, халгын мә'нәви тәрәггисиндә ојнадығы ролу ајдынлашдырмаға чалышыр. Мүәллифин Азәрбајчан совет әдәбијјатынын С. Вурғун, Н. Мәһди, С. Рүстәм кими көркәмли нүмәјәндәләринә һәср етдији јазылары да вардыр. З. Әкбәров арабир рус вә ССРИ халглары әдәбијјатлары һаггында да јазыр. Китабда охучу онун Пушкин, Толстој, Абәј, Туманјан, Сүләјман Сталски һаггында јазылары илә таныш олачагдыр. Бөјүк алман шаири вә мүтәфәккири В. Һөте һаггында мәгаләни дә биз хүсуси гәјд етмәк истәрдик. Бурада З. Әкбәровун алман шаиринин Шәргә, Шәрг поезијасына марағы үзәриндә әтрафлы дајанмасы, Һөтенин мәшһур «Шәрг-Гәрб диваны»ндан данышмасы тәгдирәлајигдир. Үмүмијјәтлә, З. Әкбәровун бурадакы мәгаләләринин чохунда әдәбијјатлар арасында әлағәләрин бир сыра мараглы, зәрури факт вә һадисәләринә диггәтин чәлб едилмәси чох јахшыдыр. Шүбһә етмирик ки, бу чәһәтләринә көрә З. Әкбәровун мәгаләләр топлусу охучулар үчүн мараглы олачагдыр.

Ш. М. САЛМАНОВ,
филолокија елмләри намизәди.

АЗƏРБАЈЧАН ƏДƏБИЈАТЫ

КЛАССИКЛƏРИМИЗИ ДУШУНƏРКƏН

ШАИР-МҮТƏФƏККИРИН ҮСЈАНҚАРЛЫҒЫ

*Ағламагдан чарə олмаз, сил көзүнүн јашыны,
Еј дəмирчи, ал чəкичи, əз Зəһһакын башыны.*

Хагани

Азəрбајчан КП МК-нын сон иллəрдəки тарихи гəрар-лары республиканын игтисади, ичтимаи вə мəдəни инкишафы үчүн елм, инчəсəнəт вə əдəбијатымызын гаршысында олдугча бəјүк вə мəс'улијјəтли вəзифəлəр гəјмушдур. Бу вəзифəлəрдən бири чох гəдим тарихə малик олан халгымызын зəнкин мəдəни ирсини диггəтлə арашдырмаг, əз ана дилиндə она чатдырмагдан ибарəт-дир. Дунја əдəбијатынын əн мəшһур јарадычы сималарындан сажылан Хагани Ширванинин јарадычылыгыны дəриндən өјрəнмəк дə бу бахымдан чох сəчнјјəвидир.

Хагани гүдрəтли исте'дады, кениш вə дəрин билији илə тəкчə өз вəтəниндə дəјил, онун сəрһəдлəриндən чох-чох узагларда ше'р мəдəнијјəтинин инкишафында мүнүм рол ојнамыш Азəрбајчан шаир вə мүтəфəккирлəр нəслинə мəнсубдур. Онун үмүмбəшəри əһəмијјəт кəсб едən əсəрлəриндə XII əсрин габагчыл адамларынын ичтимаи əдалəтсизлик, мə'нəви əсарəт əлєјһинə е'тиразлары ифадə олунмушдур. Хагани мүнхтəлиф дини көрүшлү халгларын јакынлашмасына сəдд чəкən мəнəэлəри, шəхси мəнафелəри үчүн диндən истифадə едən мүбəллиғлəри кəскин тəнгид едирди. Онун поезијасы халгын бəдii-фəлсəфи дүшүнчəсиндən гидаланмыш, образлары, фикир вə јарадычылыг дүһасы вəтəни илə сых əлагəдар олмушдур.

Шаир халгын кечмиш, мүасир вə кəлəчəк мəдəни нəјатына јол тапа билдији үчүн бүтүн заманларын вə бүтүн

халгларын эн гүдрэтли сөз усталары сәвијјәсинә јүксәлмишдир. Чохчәһәтли јарадычылығы илә Шәрг поезијасында јени јол ачмыш шаир Азәрбајчан әдәбијјатында мүстәгил бир мәктәбин әсасыны гојанлардандыр. Онун доғма Азәрбајчан әдәбијјатындакы мөвгәјини мүәјјәнләшдирмәјә чалышан академик Н. Араслы јазырды: «Хагани јарым әсрдән артыг јарадычылыгла мәшғул олмушдур. О, сон дәрәчә мүрәккәб вә зиддијјәтли бир јарадычылыг јолу кечәрәк, Низамидән әввәлки ше'римизин гүввәтли нүмунәләрини јаратмышдыр»¹.

Хагани өз дөврүнүн эн камил зијалыларындан бири иди. Тизфәһмлији, сәрбәст дүшүнчәлилији вә чәсарәти илә шөһрәт тапмыш јазычы тәкчә она мүасир олан емләри дејил, һәмчинин гәдим јунан вә әрәб фәлсәфәсини дә өјрәнмишди. Шаирин поетик ирси бөјүк тә'сиредици әһәмијјәтә маликдир. Онун әсәрләри јүксәк поетик күчү, форма көзәллији, бәди и тәсвир васитәләринин зәнкинлији вә орижиналлығы илә фәргләнир.

Хагани Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә һәм дә илк насирләрдәндир. Онун мәктублары, хусусән «Төһфәтүл-Ирагәјн» поемасына јаздыгы мүгәддимә нәср тарихимизи өјрәнмәк бахымындан чох әһәмијјәтлидир.

«Дарүл-әдәб» ады илә шөһрәт тапмыш Шамаһы шәһәриндә дүнјаја көз ачан Әфзәләддин Ибраһим Хагани Ширвани (1126—1199) садә сәнәткар аиләсиндән чыхмышдыр. О, Әли адлы бир дүлкәрин оғлу олдугундан гәдим тәзкирәләрдә Ибн Нәччар ады илә мәшһурдур. Анасы сонрадан ислам динини гәбул етмиш нәстурн гәдын олмушдур. Әмиси Әмәр Осман оғлу Кафиәддин дөврүнүн мәшһур алимләриндән бири иди. О, Әфзәләддини өз һимајәси алтына алыб тә'лим-тәрбијәси илә мәшғул олмушдур. Хагани «Төһфәтүл-Ирагәјн» әсәриндә илк кәнчлијиндән шаирлијә башладығыны, бу јолда әмисинин она көстәрдији гајғылары миннәтдарлыг һисси илә гејд едир. Кафиәддинни јанында һәртәрәфли вә мүкәммәл тәһсил алыб бир шаир кими танынмаға башлајан Әфзәләддин әввәлләр «Һәгаиги» тәхәллүсү илә ше'рләр јазырды.

Ширваншаһ Мәнучөһр елми, маарифи вә сәнәти јүксәк гијмәтләндирән, өлкәнин тәрәггиси вә абадлығына чалышан ағыллы бир һөкмдар иди. О, сарајда шаирләр

¹ Н. А р а с л ы. Хагани вә јарадычылығы. — Бах: Х. Ширвани. Сечилмиш әсәрләри. Азәрб. ССР ЕА Нәшријјаты, Бақы, 1956, сәһ. 8.

мәчлисә дүзәлтмишди. Мәчлисә Шәрг әдәбијјатыны вә онун елми-нәзәри әсасларыны дәриндән билән алим-шаир Әбүлүлә башчылыг едирди. Кәңч Әфзәләддинин шаирлик исте'дадына вәлһ олан Әбүлүлә ону һимајә-синә алып ше'р сәнәтинин бүтүн инчәликләрини өјрәдир. Әбүлүлә шакирдини Мәнучөһрә тәгдим едиб, она Хагани тәхәллүсүнү верир. Кәңч шаирин шөһрәти гыса бир мүд-дәтдә бүтүн Јахын Шәргә јазылып. О, шаир Иззәддинлә достлуг едир. Бејләгандан тәһсил алмаға хәлмиш Мүчи-рәддинин тә'лим-тәрбијәси илә мәшгул олур. Мәнучөһр өлдүкдән сонра оғлу Ахситан һакимијјәт башына кечир. Бу заман өлкә игтисади чәһәтдән зәифләмәјә башлајыр. Ша'ын сијаси зәифлијини һисс едиб буну ачыг сөјләјән Хагани сыхышдырылып. Шакирди Фәләкинин вәфаты да ону бир тәрәфдән инчидир. Сонракы әсәрләриндә сара-јыи она олан мүнәсибәти, бу мүнәтдә азадфикирли, ис-те'дадлы инсанларын тәһгир олунуб алчалдығы көстәри-лир.

Хаганинин јарадычылыгы илә тапышлыг гаршымыз-да сакитлик билмәјән, һакимләрин истибад вә зүлмүн-дән јорулмуш, вәтәниндән баш көтүрүб гачмаг истәјән бөјүк бир дүңја шаиринин хәјалыны чапландырыр. О, Мәккә сәфәрини бәһанә едәрәк доғма јурду Ширвандан узаглашыр. Јахын Шәргә сәјаһәт заманы көрдүјү јер-ләр, растлашдығы инсанларла мұсаһибә вә үнсийјәт нә-тичәсиндә дәнә зәнкни вә һәртәрәфли тәчрүбә әлдә едир. Ширвана гајытдыгдан сонра сараја баш әјмир. Хагани бу илк сәјаһәтдән алдығы тәәссүраты «Төһфәтүл-Ира-геји»дә вә сонралар јаздығы «Мәдаин хәрабәләри» адлы әсәриндә ифадә етмишди. Онун мәғрурлуғу, инадкар-лығы сараја горхуја салыр. Дүшмәнләри шаири мәһв етмәк үчүн онунла Ахситан арасында јаранмыш кәркин вәзијјәтдән истифадә етмәјә чалышырлар. Хагани Шама-хыны тәрк етмәјә һазырлашыр. Үсјанкар руһлу сәнәт-карын башға сарајлара кечмәси өлкәнин һакими үчүн уғурсузлугла нәтичәләнә биләрди. Мәһз буна көрә дә, Ахситан ону һәбсә алып. Хагани һәбсдә оларкән сарај әрканы вә руһанилик әлејһинә «Һәбсијјә» ады илә мәш-һур олан бир силсилә ше'рләр јазыр. Сонралар икинчи дәфә Мәккәјә сәфәр едәркән гајытдыгда Тәбриздә сакин олур.

Хагани өз халгына бағлы вәтәнпәрвәр бир шаир иди. Сарај тәрәфиндән тә'гит олунмасы ону Тәбризә кетмәјә мәчбур едир. Шаир Тәбризә өз доғма вәтәни кими кет-

мишди. Буну Шамахи вэ Тэбриз һаггында јаздығы бир
ше'риндән ајдын кырмак олур:

Шамахи, еј мәним севимли јурдум,
Мән сәнин гойнуида ханиман гурдум,
Индисә ачығын тутмушдур мана,
Сәнин гучағындан ајрылсам, ана,
Үмидим, пәнаһым Тэбриздир, Тэбриз.
Бу шәһәр дә мәнә доғмадыр, әзиз
Сиз мәнә һәјаты етдiniz әта,
Сән мәнә анасан, Тэбриздир ата.
Анасындан күсән көрпә бир ушаг,
Ата ағушунда јер тапар анчаг.

Тэбриз әһли бөјүк сәнәткары мәһәббәтлә гаршыла-
јыр. Нәтичә е'тибарилә Хорасана кетмәк мәгсәдини гар-
шысына гойдуғу Реј сәфәриндә икән сарајдакы бәдхәһ
адамлар Хаганини өз шаһына хан чыхмагда тәгсирлән-
дириб чәтин вәзијјәтә салырлар. Шаирин гочалыг дөврү
олдугча кәдәрли кечир. Өмрүнү Тэбриздә баша вуран
Хагани орада да һәјаты тәрк едир. Онун вәфаты сәнәт
аләми үчүн бөјүк бир матәмә чеврилир. Һәр јердә шаир-
ләр бу иткијә јаныглы мәрсижәләрлә чаваб верирләр.
Шаирин өлүмүндән сон дәрәчә мә'јус олан досту бөјүк
Низамн дә өз һүзнлү мәрсижәсини јазыр.

Хаганинин гијмәтли әсәрләри, мараглы вә јенилмәз
шәхсијјәги әсәрләрдән бәри Азәрбајчан халгынын хати-
риндә јашамагдадыр.

Шаирин һәјат вә јарадычылығы һаггында илк мә'лу-
мат әсасән тәзкирәләрдә верилмишдир. Сонралар рус вә
Авропа, Иран, һинд вә башга Шәрг вә Гәрб шәргшүнас-
лары, хусусән Азәрбајчан алимләри кениш тәдгигат
апармышлар. Бу тәдгигатлар ичәрисиндә ән зәнкин вә
сон дәгиг мә'луматы Хагани ирси үзәриндә он беш илдән
артыг ишләмиш филолокија елмләри доктору Гафар
Кәндлинин әсәри верир.

Кәнч јашларындан јарадычылыға башламыш Хага-
нинин илк әсәрләриндән бизә кәлиб чатаны јалныз гәси-
дәләри вә бир сыра гәзәлләри олмушдур. Шаир өз дәрд
вә кәдәрини, арзу, истәк вә севинчини гәзәлләрлә дә
ифадә етмишдир:

Ај нә лазым; сән кими мәһру кифәјәтдир мәнә,
Күл нә лазым, сән кими хошбу кифәјәтдир мәнә.

вә

Кетдикчә бу ешгин мәрәзи пүрхәтәр олду,
Дәрман сләдикчә она, дөндү бәтәр олду, —

бејтләри илэ башланан гезэлләри бу чәһәтдән нүмунә сајыла биләр. О, ешги дәрин фәлсәфи мә'нада тәрәннүм едәрәк, инсан гәлбинин изтираб вә һәјәчанларыны бунула вәһдәтдә верир. Һәјата ачыг көзлә бахан Хагани исламијјәтин ашыладыгы дини тәссүбү рәдд едиб, халглар достлуғунун тәрәфдары кими чыхыш едир. О, дини көрүшү е'тибарилә фәргләнән гоншу гардаш халглара, хүсусән ермәни халгына һәмишә һөрмәт етмиш, өзү дә онлар тәрәфиндән мәһәббәтлә гаршыланмышдыр:

Хүсусилә бу нәстурин мәзһәбиндә олан гоншу
Һөрмәтими чох сахлајыр икинчи бир Иса гәдәр.

Шаир Абхазијаја, бу өлкә халгына вә онун дилинә дә достанә мүнәсибәт бәсләмишдир. Хаганинин күрчү дилини билмәси вә әсәрләриндә күрчү сөзләри ишләтмәси дә гоншу халга олан сәмимијјәтин тәзаһүр формаларындан биридир:

Ај үзлү, гыврымсач гызын ешгиндән
Күрчүчә өјрәндим Абхазијада мән.
Инчәлди түк кими дилим, һәр түкүм
Дөнүб бир дил олду «Моди»¹ демәкдән.

Хаганинин гезэлләриндә дөврүн, заманын зүлмүнә гаршы е'тиразлар да әкс олунмушдур:

Мән гүссәдән нәфәс гысан әфганы нејләрәм,
Фәрјад илә гәфәсдә чыхан чаны нејләрәм.
Гәм бир нәфәс чәкән кими мәндән хәрач алыр,
Бу өмүр дүшмәни белә ковханы нејләрәм.
Бир кәлмә сөз данышмаға гојмаз гәза мәни,
Мән дәрдә галмајан белә диваны нејләрәм?

Шаирин гәсидәләри дә көзәл сәнәт әсәрләриндәндир. Хагани гәсидәләринин кириши чох вахт лирик-елми сәчијјә дашыјыр. Дурмадан мөвзу вә мәзмун јенилијинә чан атан сәнәткар мәшһүр «Төһфәтүл-Ирагәјн» әсәрини јазыр. Бу әсәрдә о, тез-тез өз тәрчүмеји-һалына мұрачизәт едир. Әјилмәз, мәғрур, азадфикирли, исте'дадлы адамларын сарај мүнһитиндә мә'насыз бир ојунчаға чеврилдијини, јалтағларын бөһтан вә ифтирасына мә'руз галдығларыны көстәрир. Өз вәзијјәти һағгында дејир:

Бир јолда әкәр јүрүр кедәрсәм,
Көңлүмдә бир аһ белә чәкәрсәм,
Дүшмәнсә бәзәк вериб о аһә,
Хәлвәтчә кедиб дејәр о шаһә.

¹ Модн—күрчү дилиндә «кәл» демәкдир.

«Төһфәтүл-Ирағеји»дә инсанлар арасындакы бәра-
бәрсизликдән шикајәт, дәрин бәшәри кәдәр, дүнја вә
јарадылыш һаггында фәлсәфи фикирләр нәзәри чәлб
едир. Инсан экасыны, елми, билији јүксәк гиймәтләнди-
рән шаир дүнја сирләринин анчаг бу васитәләрлә ачы-
лачагыны көстәрир.

Хаганинин әсәрләри ичәрисиндә «Мәдаин хәрабәлә-
ри» хүсуси јер тутур. Дүнјача мәшһур олан бу поемада
гәдим Сасаниләрин пайтахты Мәдаин (Ктесифон) шә-
һәриндәки хәрабәлији тәсвир едиб, Мәдаинин кечмиш
дәбдәбәсиндән, вахтилә бурадакы сарајда дүнјаја меј-
дан охујан Әнуширван вә Хосров Пәрвиз кими падшаһ-
ларын һәјатындан данышан шаир, нәһајәт, онларын ағи-
бәтини көстәрәрәк мүасири олан шаһлара ибрәт дәрс
верир:

Ибрәтлә бах, сј көнлүм, бу аләмә кәл бир ан,
Ејвани-Мәдаини ајинеји-ибрәт сан.
...Башлар өјүдә һәр ан диш-диш дивары гәсрин,
Санки дил ачыб сөјләр тарихини һәр дәнән:
— Бир әдл сарајыкән зүлмүлә хараб олду,
Залимләр олан гәсрә көр нејләјәчәк дөвран,
Сөјләр: ајағын бәрк бас, көз јашыны төк раһәт,
Биз торпаг олуб кетдик, сән дә дири торпагсан.
Хагани, бу дәркәһдән сән данма ибрәт ал,
Та алмаг үчүн ибрәт кәлсин гапына хаган.

Поемада јохсул, мәзлум инсанларын чәсәдләри үзә-
риндә гурулан бүтүн шаһ сарајларынын бир күн Мәдаин
кими хәрабәлијә чевриләчәји хатырладылыр. О, динч,
асудә һәјат кечирмәк үчүн шаһлардан вә сарајлардан
узаг олмағы мәсләһәт көрүр:

Еј Хагани, сән шаһларын хидмәтиндән узаглаш,
Та сijasәт дәниндә боғмасын сәни туфан.

Сарајлара мүнәсибәтини ифадә едән «Чөрәк» рәдиф-
ли гәсидәсиндә:

Истәмәрәм адымы чағыралар Хагани,
Мән јохсуллар шаири Хәлганијәм, Хәлгани, —

дејә кечмиш һәјатындан үз дөндәрдијини билдирир. Ха-
гани әсл үрәк сөзләрини сарајла әлагәсини кәсдикдән
сонра демишдир:

Сәадәтдән көрмүрәм зәманәдә бир әсәр,
Мәнә аман вермәди бу дүнјада гәм, кәдәр, —

мисралары илэ башланан ше'риндэ о, тэкчэ өз кэдэрини дежил, дөврүн бүтүн габагчыл адамларыны усандыран дөрдлэри гэлэмэ алмышдыр.

«Һәбсијјә» ше'рлэри шаирин јарадычылыгында мүһүм әдәби һадисә иди. О, дүшдүјү шаһ һәбсханасындакы амансыз шәраити, өзү кими күнаһсыз, һәнгигәт ашиг-ләринин «пәнчәрәси дама ачылан гаранлыг зинданда» чүрүдүјүнү, онлара едилән ишкәнчәләри бир-бир сајыр. Һәбсханада ајаглары бухова салыныб зәнчирләнән вә рәһмсизчәсинә ач сахланылан шаир дејир:

Һәр сәһәр галхар кәјә аһ илэ әфғаным мәним,
Гәрг олур санки шәфәгдә чешми-кирјаным мәним.
Охшајыр күндә ајағымда дәјирман дашына,
Ганлы кәз јашымла ишләр бу дәјирманым мәним.
Бәјнума Зәһһак илань салды аһәнкәр бу күн
Чүн Фиридун хәзпәсидир әглү үрғаным мәним.
Ејлә горхунчдур бу зинданда мәним һәр бир кечәм,
Горхудар мөһшәр күнүнү хофи-зинданым мәним.
Ағзыма ифтар вахты исти кәз јашым ахар,
Јохдур ондан башга бир ифтарә имканым мәним...

Бүтүн әзаблара мәрдиликлә синә кәриб халг ичәрисин-дәки нүфузу илэ фәхр едән шаир зинданда олса да, өз тә'сир күчүнү јахшы билдијиндән һағлы олараг дејир:

Бәнзәрәм мишкә мәни јүз мин һасара салсалар,
Чулгајар дүнјаны өз әтрилә рејһаным мәним.

Хагани зүлм, әсарәт дүнјасына нифрәт едәркән, јери кәлдикчә, үсјана, фәал мүбаризәјә дә чағырмышдыр. Шаирин үсјанкар руһу ону дини көрүшләрә, бә'зән һәт-та «кәјләрә» гаршы мүбаризәјә дә кәтириб чыхарыр.

Хагани ше'риндә ифадә олунан елми-фәлсәфи фикир-ләр, орадакы јүксәк сәнәткарлыг хүсусијјәтләри шаирин адыны дүнја әдәбијјатынын ән јүксәк зирвәләриндән би-ринә чатдырмышдыр. Хагани Јахын Шәргдә чох мәшһур шаир олдуғундан әсәрләри әсрләрчә тәглид едилмиш, бир чох адлы-санлы шаирләр сәнәткарлығыны мәнимсә-мәјә чалышмыш, онун кими јазмаға чан атмышлар.

Тәкчә буну демәк кифәјәтдир ки, ингилабчы шаир Әбүлғасим Лаһути дә мәшһур «Кремл» әсәрини Хагани-јә нәзирә олараг јазмышдыр.

В. И. Ленин Л. Н. Толстојдан бәһс едәркән, онун халг арасында јайылмасы үчүн ингилабын олмасы лазым кәлдијини сөјләмишдир. Ејни тәрз илэ Хагани кими бә-јүк Азәрбајчан шаиринин әсл гијмәти дә социализм дөв-

рүндә верилмишдир. Артыг Хагани сөзүн там мә'насында Азербайчанын севимли халг шаирдир.

Инди Хагани әсәрләринин јени тәрчүмә вариантлары, онларын бир сыра Шәрг вә Гәрб дилләринә тәрчүмәси, шаирин һәјат вә јарадычылығы һаггында елми популар китаблар, дөврү вә һәјатыны тәсвир едән дәјәрли ше'р, поэма, роман вә һекајәләр чапдан чыхыб, гијмәтли тәдбирләр һәјата кечирилир. Республикамызын Дөвләт нәшријјаты «Азәрнәшр», «Елм», «Јазычы», «Кәнчлик» вә башга нәшријјатлары тәрәфиндән шаирин «Сечилмиш әсәрләр»инин, «Рубаиләр» вә «Лирика» китабынын Азербайчан вә рус дилләриндә бурахылмасы охучуларда дәрин мараг ојатмыш, онлары чох разы салмышдыр.

Һеч шүбһәсиз, бу нәчиб вә шәрәфли иши бундан сонра да давам вә инкишаф етдирмәк, Хагани әсәрләринин елми нәшрини, даһа дәгиг тәрчүмәләрини һазырламаг, јарадычылығы һаггында јени тәдгигат әсәрләри јазмаг, камил хаганишүнәслыг елми јаратмаг лазым кәләчәкдир.

1980

НИЗАМИНИН «ДИВАН»Ы

Дүнја поезијасынын фәхри Низами Кәнчәви бәшәр мәдәнијјәти тарихинә јалныз сүжетли әсәрләр—мәспәви шәкліндә јазылмыш беш поеманы әһатә едән «Хәмсә» мүәллифи кими дахил олмамышдыр. О, ејни заманда, сөз хәзинәсини лирик ше'рләри—аһәнкадар гәзәлләри, мә'налы гәсидәләри, фәхријјәләри, рубаиләри, гит'әләри илә дә фәнкинләшдирмишдир. Әслиндә шаир јарадычылыға лирик ше'рләрлә башламыш, бу сәһәдә камил бир сәнәткар кими јетишдикдән сонра лирик вә епик үнсүрләрин вәһдәтиндән јараныб зәнкин фикирләри, кениш вә рәнкарәнк лөвһәләри тәсвир вә ифадә етмәјә имкан верән поемаларыны јазмышдыр. Онун лирикасы, хүсусән гәзәлләри халг арасында кениш јайылмыш, саз илә охунараг мәчлисләрин, тојларын јарашығы олмушдур. Бу һагда шаир өзү дејир:

Мәним һәр бүсатда, тојда әсәрим охунмајынча,
Ким ичәр һүнәр шәрабын, нә биләр меји-муғандыр¹.

¹ Мәгаләдә нүмунә кими истифадә едјлмиш ше'рләрин һамысы Низаминин фарс дилиндә јаздығы әсәрләрдән тәрчүмә едилмишдир.

Үмүмү мазмунундан, онларда ифадә олуан шәхси
лиссләрдән бу ше'рләрин шаирин һәм кәнчлик, һәм дә
јаша долдуғу вә ја гочалыг илләриндә јазылдығыны
мүәјјән етмәк олур. Һәрках һәјат ешиг илә долу:

Бу кечә јатмаг нәдир, хошдур, кеф етмәк сүбһәдәк,
Башга күн мүмкүн јатыб мәсуда јетмәк, сүбһәдәк, —

мәтләли гәзәл шух кәнчлик илләринин мәһсулу олмуш-
са, «Чаванлыг көч едәр, гојма кедәр әлдән, заман кеч-
син» мисрасы илә башланан әсәрин јеткинлик илләриндә
јазылдығы көз өнүндәдир; шаирин, өзү һаггында јазды-
ғы ашағыдакы мисралар нсә онун гоча јашларыны ха-
тырладыр:

Ағ түкләрдән гар јығылды, башым үстә галанды,
Вүчүдүм бир чардаг кими јатмасын, аһ аманды.
Зәнфликдән торпаг үстә көлкә кими әсәрәм,
Сүрүсәләр торпаг үзрә из салмајан әсәрәм.

Һәлә «Лејли вә Мәчнун» поемасынын јазылышына
гәдәр шаирин ше'р «Диван»ы олмушдур. Ахситандан
мәктүб алдығы вахт Низами диваныны гаршысына гојуб
схудуғуну јазмышдыр. Низаминин диванында топланан
ше'рләрин үмүмү һәчмини Дөвләтшаһ Сәмәргәнди вә
башга тәзкирәчиләр ијирми мин бејт көстәрмишләрсә дә,
тәәссүф ки, бу, һәләлик тапылмамышдыр. Онун лирика-
сында анчаг тәзкирә вә чүнкләрә көчүрүлүб бир сыра
дүнја низамишүнасларынын (Сәид Нәфиси, Вәһид Дәст-
кәрди, Жан Рипка вә б.) сә'ји вә хидмәти нәтичәсиндә
сонралар ајры-ајры китаблара топланмыш мүәјјән гәдәр
тәсидә, гәзәл, рүбаи вә гит'ә бизә кәлиб чатмышдыр.

Шаирин елм аләминә мә'лум олан лирик ше'рләри
онун, һәр шејдән әввәл, дүнјәви мәһәббәт мөвзусунда
гәзәл устасы, дәрин ичтимай-фәлсәфи мәзмунлу ше'рләр-
рин мүәллифи кими парладығыны көстәрир. Низами гә-
зәлләринин мотивләриндән бәһс едән Жан Рипка һаглы
слараг шаирин истәр поемаларында, истәрсә дә гәзәллә-
риндә тәсвир вә тәрәннүм олуан мәһәббәтин реал зә-
минә әсасландығыны гејд едир. Рипканын мәгаләси Ни-
зами лирикасы һаггында јазылмыш ән јахшы әсәрләрдән
бири, «Низами лирикасынын ән көзәл тәһлили» (Ј. Е.
Бертелс) кими гијмәтләндирилмәлидир. Бу лириканы
еркәп тәдгиг едән алимләрдән бири дә көркәмли урду
јазычысы вә әдәбијатшүнасы Шибли Нә'ман (1857—

1914) олмушдур. Низами лирикасынын елми сурәтдә тәһлил едилмәсиндә Ј. Е. Бертелс, Р. Әлијев, Н. Араслы вә б. көркәмли совет шәргшүнасларынын хидмәтләри бөјүкдүр. Низами өзүндән әввәл јазыб-јарадан лирик сәһәткарларын мүтәрәгги әһ'әнәләрини давам вә инкишаф етдирмиш, поезијаны һәјата, инсанын арзу вә әмәлләринә јахынлашдырмышдыр.

Ј. Е. Бертелс јазыр: «Бөјүк ешг тәрәннүмчүсү олан Низамидән башга, һеч кәс белә лирика јарада билмәздү, бу лирика һәтта онун бөјүк поемаларынын көзгәмәшдырычы мәнзәрәләри јанында белә, өз гүввәсини итирмир»¹.

Шаирин лирик әсәрләри ичәрисиндә гәсидәләри диггәти ајрыча чәлб едир. Бу гәсидәләрин бир чохунда деспот һакимләри зүлмдән әл чәкмәјә чағырыш мотивләри олдуғча гијмәтлидир:

Зүлмү ат, јалныз әдаләт мајәдир тәркибинә,
Кәлмәјирсә әдл әлиндән, зүлмүпү аз ет бәјан.

Низами кичикһәчмли башга шә'рләриндә дә сөзәрасы мүрәккәб ичтимаи мәсәләләрдән бәһс едир:

Бал јејән милчәкдир, амма одланан пәрванәдир,
Оғру чиб кәсди, чәзәја доғрулар һәр ан чатар.

Мәшғул олма зәррәчә чәннәт-чәһәннәмлә, сағын,
Әз чәһәннәм башыны, бир дә гәләм ризванә чәк.

Низаминин лирик әсәрләри мәзмун вә форма көзәллији илә өзүндән сонракы Шәрг шаирләринин, һәмчинин Һөтә, Һејнә, Бајрон вә б. Гәрби Авропа шаирләринин диггәтини чәлб етмиш, онлары јени әсәрләр јазмаға руһландырмышдыр.

Низами јалныз фарс дилиндә дејил, шүбһәсиз, Азәрбајчан дилиндә дә әсәрләр јазмышдыр. «Лејли вә Мәчнун» поемасынын мүгәддимәсиндәки гејдләр көстәрир ки, о, ики дилдә — өз ана дили олан түрк (Азәрбајчан) вә о заман әсас е'тибарилә әдәби дил сајылан фарс дилиндә әсәрләр јазмышдыр; Ширваншаһ Ахситанын шаирә «тәзә кәлини («Лејли вә Мәчнун» поемасына ишарәдир. — З. Ә.) фарс вә әрәб бәзәји илә бәзә» тапшырығыны вермәси һеч дә тәсадүфи олмамышдыр. Һәкмдарын

¹ Ј. Е. Бертелс. Бөјүк Азәрбајчан шаири Низами. Бақы, Азәрнәшр, 1940, сәһ. 130.

«Лејли вә Мәчнун» әсәрини јазмағ үчүн Низамијә көндәрднји мәктубдакы сөзләринә әсасланан С. Вурғун дејир: «Лејли вә Мәчнун» поемасынын Низами тәрәфиндән әввәлчә Азәрбајчан дилиндә јазылдығыны еһтимал етмәк олар»¹.

Шаирин әсәрләриндәки азәрбајчанлылығ руһу да онун азәрбајчанча чохлу ше'рләр јазмасы еһтималыны күчләндирир. Низаминин әсәрләриндә түркләр, о чүмләдән түрк дилли сајылан өз халгына дәрин бир һөрмәт вә мәһәббәт ифадә олунур. Онун ән севимли гәһрәманлары олан Фәрһад вә Ширини түрк кими көстәрмәси, Ширини вә онун бибиси Шәмираны (Мәһинбануну) «Әфрасијаб мүлкүнүн вариси», јә'ни түрк (азәрбајчанлы) кими тәғдим етмәси факты да бу бахымдан сәчијјәвидир. Низами өмүр јолдашы олан ғыпчағ (түрк) ғызы Аппағла (Афағ) да јәггин ки, түрк диалектиндә данышмышдыр. Бүтүн бу фактлар, һәмчинин орта әср тәзкирәләринин бир чохунда Низамијә иснад олунан «Түрки» бејтләр шаирин Азәрбајчан дилиндә мүәјјән гәдәр әсәр јазмасы фикрини јүрүтмәјә һағг газандырыр. Бурада Низаминин «Азәрбајчан дилиндә јазылмыш Диванынын тапылмасы» һағгындакы сон рәсми мә'луматлары хатырламағ јеринә дүшәрдн.

Низами әсәрләрини рус дилинә тәрчүмә едән вә јарәдычылығы һағгында марағлы фикирләр сөјләјән көркәмли совет јазычысы, филолокија елмләри доктору Мариетта Шакинјан шаирин анадан олмасынын 800 иллији әрәфәсиндә демишдир: «Дөвләт Әлјазмасы Фонду «Матенадаран»да (Јереван шәһәриндәдир. — З. Ә.) гардаш республикалар үчүн марағлы олан гәдим күрчү вә Азәрбајчан дилләриндә чохлу әлјазмалары мөвчуддур. Низами Кәнчәвинин јубилејинә һазырлығ күнләриндә онун Азәрбајчан дилиндә «Диван»ынын (ше'р мәчмуәси) ашкара чыхарылмасы бөјүк һадисә олмушдур. Бурада үзү 1560-чы илдә көчүрүлмүш «Хәмсә» (Низами поемаларыны әһатә едән беш әсәр) дә вардыр»². Шакинјанын бу сөзләри бир нечә ил сонра Москвада чап олунмуш бир китабында да верилмишдир³.

¹ С. Вурғун. Даһи Азәрбајчан шаири. — Бах: «Азәрбајчан мүәллимн» гәзети, 26 сентјабр 1947-чи ил.

² М. Шагинян. Дело и люди Армении, гл. 3-й Матенадаран. — Бах: «Октјабр» журналы, № 12, 1946-чы ил.

³ М. Шагинян. Путешествие по советской Армении. М., «Сов. писатель», 1952, сәһ. 254.

Низами јарадычылыгы, онун «Диван»ы илэ элагәдар мәшһур Иран алими Сәид Нәфиси вахтилэ «Әрмәған» журналында мәгалә чап етдирмиш, фикирләрини сон китабларындан бириндә дә шәрһ етмишдир.

Мә'лум олдуғу киими, елм вә мәдәнијјәт хадимләри-мизин бир чох әсәрләри Мисир китабханаларында мүһа-физә олунур. Гаһирәдәки Хидвијјә китабханасынын «Фөһрүстүл... Мәһфузәти бил-күтүбханәтил-Хидвијјәтил Мисријјәти» башлығы алтында тәртиб едилмиш катало-гу 1306-чы (1888—1889) илдә чап олунмушдур. Мүгәдди-мәдән ајдын олур ки, ону Мисирдә јашамыш Әли Һилми ибн-Султан ибн-Мәһәммәд ибн-Гоча әл-Дағыстан ил-Губави әл-Сумахабади адлы азәрбајчанлы алим һазыр-ламышдыр. Әли Һилми һичри-гәмәри 1296-чы илдә (ми-лади 1878) һәмин китабханада ишләркән «түрк» вә «фарс» дилләриндәки әлјазмаларынын тәдгиги вә низа-ма салынмасы илэ мәшғул олмушдур. Китабханада Ха-гани, Әвһәди, Нәсими, Фүзули, Саиб Тәбризи вә башга-ларынын әлјазмалары илэ јанашы Низаминин «Хәмсә»-синдән «Ситтеји-Низами» ады илэ беш әлјазма нүсхәси сахланылыр. Бундан әлавә «Мәхзәнүл-әсрар» вә «Ис-кәндәрнамә»нин ајрыча әлјазмасы да вар. Каталогда 597-чи илдә (1200—1201) вәфат етмиш Әлмөвлә Низа-мәддин әби-Мүһәммәд Чәмаләддин Јусиф ибн Мүәјјид-әл Кәнчәвијүл-үвәјсинин «Дивани-Низами» ады дашы-јан «түрк» дилиндә јазылмыш бир әлјазма нүсхәсиндән дә бәһс олунур. «Дивани-Низами» һичри-гәмәри 923-чү илдә (милади 1517) катиб Әһмәд ибн Искәндәр тәрәфин-дән көчүрүлмүшдур. Сонралар Вәһид Дәсткәрди бу Ди-ванын куја Низами Кәнчәвијә дејил, бир түрк шаиринә мәхсус олдуғуну көстәрир.

Нәһајәт, Тегһранда чыхан «Еттелаат» гәзети декабр 1968-чи ил 12670-чи нөмрәсиндә Рәштдә Низамн Кәнчә-вијә мәнсуб бир әлјазмасынын тапылдығыны хәбәр ве-рир. Мәгаләдә һәмин китабын икн нүсхәдән (түрк вә фарс дилиндә) ибарәт олдуғу көстәрилир. Бир сыра елм хадимләринин, мәтишүнасларын фикринчә Низами бу китабы өз хәтти илэ јазмышдыр. Китабын илк сәһифә-синдә «Һаза китаб Низами» (Бу китаб Низамининдир) сөzlәри јазылмышдыр.

Бизә Хидвијјә китабханасындакы «Низами Диваны» һаггында Дәсткәрдинин «тәкзиби» мә'лумдурса да (әс-линдә бу «тәкзиб»дәки мүддәанын һәгигәтә јахын олма-сы бир сыра мүлаһизәләрә көрә шүбһә алтындадыр),

биличиси олан Әли Нилми һәр һансы бир әсәр һаггында сон һөкмү јалныз тәсвирини вердији әлјазмасына әсәланмагла дејил, һәм дә башга мө'тәбәр мәнбәләрә, елми әсәрләрә мүрачиәт етмәклә вермишдир. Ахтарышлар вә фактлар көстәрир ки, XVII әсрдән е'тибарән Авропада Шәрг өлкәләринин әдәбијјат, сәнәт вә мәдәнијјәтинә мараг сүр'әтлә артыр. Һәлә бир нечә әср әввәл Шәргә сәјаһәт едән шәргшүнаслар әлләринә кечән әлјазмаларыны кәтириб Авропа китабханаларына вә музејләринә верирдиләр. Шәргин башга мәшһур шаирләри кими Низаминин дә әлјазмаларынын Авропа китабхана вә музејләриндә сахланылдығы елм әләминә мә'лумдур.

Франсыз тарихчиси Де Ла Барт¹ Шәрг әлјазмаларынын Авропа өлкәләринә апарылмасында һәлә сәлиб жүрүшләринин мүһүм рол ојнадығыны көстәрмишдир. Шәргшүнас Е. Блоше² Парис милли китабханасындакы әлјазмалары ичәрисиндә бир сыра мәшһур Азәрбајчан шаирләри илә бирликдә Низаминин дә ше'рләрини әһәтә едән чохла чүнкләрин сахландығыны гејд едир. Алман алыми Луисин³ јаздығына көрә, Һөтенин, Вејмарда оларкән мүталиә етдији Сарај китабханасында ән бөјүк Шәрг шаирләринин, о чүмләдән Низами әсәрләринин XVI әсрдән галма надир әлјазма нүсхәләри мүһафизә олунурду.

Тәәссуф ки, Низаминин бу јерләрдә әлјазмасы шәклиндә мүһафизә олунан ше'рләриндән дә әлимиздә бир нүмунә јохдур.

Арзу едирик ки, Низами јарадычылығыны һәртәрәфли вә дәриндән өјрәнмәк наминә әлагәдар елми мүәссисә вә тәшкилатлар хатырлатдығымыз әлјазмаларынын микрофилминин әлдә едилмәси јолу илә мәсәләнин әсл маһијјәтинә вармаг үчүн лазыми тәшәббүс көстәрсинләр.

Шүбһәсиз, Низаминин лирик јарадычылығы илә әлагәдар олан вә бир сыра башга мәсәләләр онун истәр фарс, истәрсә дә азәрбајчанча диваны әлдә едилдикдән сонра даһа дәриндән вә әтрафлы ишыгландырыла биләр.

1981

¹ Бах: Де Ла Барт. Беседы по истории всеобщей литературы, М., 1914, (франсызчадан тәрчүмә).

² Е. Блоше. Турк әлјазмалары каталогу. Парис, 1932, (франсыз дилиндә).

³ Д. Г. Луис. Жизнь Вольфганга Гете, С.-Петербург, 1867, сәһ. 330.

ЧАҲАНА СЫҒМАҖАН ШАИР

Имадэддин Нәсиминин әдәби ирси Азәрбајҗан бәди фикиринин инкишафы тарихиндә мүнүм јер тутур. Онун јарадычылығы әдәбијјатымызда јени бир мәрһәләниң башланғычы олмушдур. Нәсиминин тарихи хидмәти сәјәсиндә Азәрбајҗан дили Јахын Шәргин ән кениш јайылмыш әдәби дилинә чеврилмишдир. Шаир вахтилә мүтәрәгги маһијјәт дашымыш пантеизм (вәһдәти-вүҷуд) идејаларына әсасланараг ислам дининин чансыхычы, мәһдуд ганунларына, ичтимаи әдаләтсизлијә, зүлмә, зоракылығы, истибада гаршы чыхмыш, мәнәви-әхлағи тәмизлији, бәшәри фикир вә һиссләри, нәчиб инсанпәрвәрлији тәрәннүм етмишдир. О, сарај мәдһијјә әдәбијјатына тамамилә зидд бир јол тутараг габагчыл ичтимаи-фәлсәфи дүнјакөрүшүн, халг күтләләринин һәјатынын, һәгигәтин чошғун, еһтираслы тәблиғатчысы олмушдур.

Нәсими Азәрбајҗанын сијаси-ичтимаи һәјатынын чох ағыр бир дөврүндә јашамышдыр. XIV әсрин ахырларында Азәрбајҗан Орта Асијадан һүчума башлајан Тејмур ордулары тәрәфиндән истила олунмушду. Бу заман шаир ишғалчылар вә ислам дини һакимијјәтинә гаршы јаражан һүруфилик тәригәтини гәбул етмишдир. һүруфилијин нәзәри әсаслары тәригәтин баниси Фәзлуллаһ Нәиминин мәшһур «Чавиданнамә» әсәриндә шәрһ едилир.

Һүруфиләр јашадығлары дөвр үчүн мүтәрәгги ичтимаи бахышлар ирәли сүрмүшләр. һүруфиликдә инсана һөрмәт, мәһәббәт тәлими һуманист бир сәчијјә дашыјыр. Бу мәһәббәти тәрәннүм едән Нәсими инсаны илаһиләшдириб, үлвијјәт мәғамына галдырмышдыр.

Нәсиминин фачиәли, һәм дә гәһрәманчасына өлүмү Јахын Шәргдә, Загафгазијада, Кичик вә Орта Асија өлкәләриндә әсрләрдән бәри бир әфсанә кими ағызларда долашмагдадыр. Шаирин ады халг арасында сәдагәт, чәсарәт рәмзи кими ишләнмишдир. Бу ад бүтүн варлығыны инсанлығын хидмәтинә вермиш Јан Гус, Чордано Бруно, Радишшев кими әзәмәтли тәфәккүр вә дүшүнчә гәһрәманларынын ады илә бир сырада чәкилир. Шәргдә Нәсимини икинчи Мәнсур (Һәллач) адландырырлар. Һәләбдә шаирин мәғбәрәси диварына сонралар һәкк едилмиш бир сыра јазылар ичәрисиндә онун пәрәстишкарларындан Мәһәммәд Сүбһи адлы биринин ашағыдакы ше'р шарчасы марағлыдыр:

Үзүлдүк, дөнмәдик мәрданәлиқдән,
Худаја, бөйләдир һүбб-сәмиһи.
Кәсафәтдән чыхыб олдуғ бәһәггә
Күлүстани-Илаһинин Нәсими.

XVIII әсрдә јашамыш көркәмли өзбәк шаири Әсири, Нәсиминин һәјаты, мүсибәтли өлүмү һаггында јаздығын әсәрдә она дәрин мәнәббәтини билдирмишдир. Түркмән шаири Әндәлиб дә фәдакар шаирә ајрыча бир поэма һәср етмишдир.

Нәсими лирик шаирдир. Әввәлләр ше'рләрини «Һүсејни», сонра «Нәсими» тәхәллүсү илә јазмыш, јарадычылығы мәнсуб олдуғу тәригәтлә сых бағлы олмушдур.

Нәсими тәхәллүсү шаирин мәсләк-мәфкурә мүәллими, мүршиди вә силаһдашы Фәзлуллаһ Нәиминин тәхәллүсү илә һәмаһәнк олмағ наминә гәбул едилмишдир. Шаир өз һүруфи-пантеист көрүшләриндән чыхыш едәрәк, һәр јердә (һәтта мусиги аләтләриндә) «аллаһ мәнәм», «һәгг мәнәм», «Әнәлһәг» сәдалары учалдығынын көстәриб, буну јаланчы, ријакар руһаниләрин, фанатик диндарларын «аллаһдан башға аллаһ јохдур» шүарына гаршы гојур:

Әнәлһәг чағырыр чәнкү дәфү неј
Јаланчы ла ила иллајә дүшмүш.

Вәһдәти-вүчуддакы «Әнәлһәг» (мәнәм аллаһ) һүруфилијин әсас шүарларындан сајылыр. Нәсиминин өлүмүнә сәбәб олан ше'рдә дејилир:

Һәгбин нәзәри бәјәд, та рује мәрә бинәд
Чешми ке, бовәд худбин, кеј рује-хода бинәд?¹

Һүруфи тә'лиминә әсасән, шаир демәк истәјир ки, аллаһ мәним үзүмдә тәчәссүм етмишдир. Мәним үзүмә бахан көз елә аллаһы көрмүш олур. Инсанын ән гијмәтли варлығ олдуғуну иддиә едән шаир, ону һәјатын јарадычысы сајыр вә ондакы көзәл сифәтләри вәсф едир:

Еј дашавү түрабә дејән гијмәтли көвһәр,
Инсан бу һүснү лүтф илә көвһәр дејилмидир?

Нәсими ше'риндә дүнја севкиси, һәјатын көзәллијиндән кам алмаға чағырыш мејли гүввәтлә сәсләнир:

¹ Тәрчүмәси: «Мәним үзүмү һәгигәти (јә'ни аллаһы — З. Ә.) көрән көз көрә биләр. Худбиннәзәр олан, аллаһын үзүнү нечә көрә биләр?».

Вә'дәји гој, еј көпүл, кәл бу дәми хош көрәјим,
Дүн ки кечди, данла ганб, бәс бу дәм хош дәмдүрүр.

Бүтүн бу вә бу кими дәрин мә'налы мисралар, ајыгыла чағыран өјүд вә нәснәтләр Нәсими јарадычылығынын ән мүтәрәгги, чанлы вә ишыглы һиссәсини тәшкил едир.

Дөврүнүн елми-фәлсәфи вә әдәби әсасларыны дәриндән мәнимсәмиш Нәсими бәдни јарадычылығында дини вә суфи әдәбијјатындан, классик Шәрг вә Азәрбајчан әдәбијјатынын көзәл ән'әнәләриндән јарадычы шәкилдә истифадә етдији кими, халг әдәбијјатынын вә данышыг дилинин ифадәләрини дә бачарыгла ишләтмишдир.

Нәсими ше'рләри өзүндән сонра кәлән Сүрури, Бәсири, Хәлили, Түфәјли, Хәтаји, Фүзули, Вагиф кими Азәрбајчан шаирләринә сәнәткарлыг чәһәтдән күчлү тә'сир көстәрмишдир.

Шаирин әдәби ирсинин тәкчә Азәрбајчан ше'ринин дејил, өзбәк, түркмән, түрк, үмүмән түркдилли халгларын поезијасынын инкишафына мүсбәт тә'сир олмушдур. Өзбәк ше'ринин классикләриндән Лүтфи вә Нәваи Нәсими јарадычылығыны јүксәк гијмәтләндирмишләр. Мүасир түрк алимләриндән А. Көлпинарлы Нәсимини «диван әдәбијјатынын ән јүксәк шаирләриндән бири»¹ адландырыр.

Ермәни мәнбәләриндә, хусусән XVI әсрдә Нәсими ше'рләринин ермәни халгы ичәрисиндә кениш јайыларат бөјүк рәғбәт вә шөһрәт газанмасы һаггында бир сыра јазылы материаллар мөвчуддур².

Нәсиминин ше'рләри ислам дини вә Тејмуриләр әлејһинә мүбаризәдә вахтилә күчлү бир мә'нәви силаһ ролуну ојнамышдыр.

Шаирин әсәрләри Азәрбајчанда илк дәфә јалныз Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра — 1926-чы илдә нәшр едилмишдир. Сонракы нәшрләр даһа бөјүк тиражла јайылмышдыр. Инди шаирин ше'рләри чохмилләтли совет халглары арасында дәрин һөрмәт вә сәминијјәтлә мутәлиә едилир, онун әдәби ирси јалныз ССРИ-дә дејил, бү-

¹ А. Көлпинарлы. Нәсими-үсули-руһи («Түрк классикләри» серијасындан 24-чү китаб), Истамбул, 1953.

² М. Сејидов. Ермәни мәнбәләри Нәсими һаггында. — Бах: Азәрб. ССР ЕА «Хәбәрләри», 1956, № 6, сәһ. 97—102; Мирәли Сејидов. Сајат Нова, Баки, Азәрб. ССР ЕА Нәшријјаты, 1957, сәһ. 16—17, 19—21.

түн мүсөлман Шәрг өлкөлөрүндө вә Авропа шәргшүнаслары тәрәфиндән дө марагла өјрәнилир. Нәсиминин јарадычылығы һаггында санбаллы елми әсәрләр, монографијалар јазылмыш, шә'рләринә мүсиги бәстәләнмиш, миниатүрлөрдә тәсвир едилмиш, өлмәз сурәти рәссам вә һејкәлтәрәшларымызын јаратдыглары әсәрлөрдә чанландырылмышдыр. Шаирин бәдии ирси алимләримиз, әдәбијатшүнасларымыз тәрәфиндән јенидән нәзәрдән кечириләрәк нәшр едилир, Шәрг вә Авропа халгларынын дилләринә тәрчүмә олунур.

Бүтүн һәјатыны јүксәк инсанлыг идеаллары уғрунда сәрф едән Нәсиминин шәрәфли ады доғма јурдунун һүдудларыны ашараг дүнјада мәшһур олмушдур. Бу ад дүнја классикләринин адлары сырасында дурур. Онун гијмәтли әлјазмаларынын сәси Түркијә, Иран вә башга Шәрг өлкөлөрүндән, бир сыра Гәрб торпагларындан, Авропада зәнкин тарихи музеји хатырладан мәшһур Ватикан килсәсиндән кәлир.

Шаирин јарадычылығынын мәзмун дәринлији, бәдиистетик көзәллији һәмишә олдуғу кими, инди дә әһәмијәтини сахлајыр.

* * *

Нәсиминин әсәрләриндә, һәр шәјдән әввәл, инсан тәлеји, инсан һүгугу, онун јарадычылыг гүдрәти, камалы вә көзәллијинин тәрәннүмү әһәмијәтли јер тутур. Бунунла әлагәдар олараг онун јарадычылығында гадын мәсәләси диггәти ајрыча чәлб едир. Тәәссуф ки, индијә гәдәр бу саһә алимләримиз тәрәфиндән тәдгиг едилмәмишдир.

Орта әсрләр поезијасында мәфкурә чәһәсиндәки мүбаризәнин мүһүм саһәләриндән бири гадын проблеми иди. Ислам дини гадына мүнасибәт мәсәләсиндә өзүндән әввәлки динлөрдән даһа мүртәчә мөвгә тутурду. Инсанын һәјат вә даврашыны мәһдудлашдыран дин вә шәриәт ганунлары хүсусән гадынлығын мә'нәви һүгугсузлуғуну даһа чидди вә рәсми һала салмышды. Феодал һөкмдарларын истинад етдикләри дини иртича гадыннын јүксәк инсани дујғуја, мәһәббәтә лајиг олмадығыны иддиа вә тә'кид едирди. Классикләримизин тәрәннүм етдикләри үлви ешг, һәјат вә мүбаризә јолдашы, мә'сум вә вәфалы көнүл ашинасы олан гадына рәғбәт һаким феодал-руһани даирәләри тәрәфиндән сыхышдырылды.

Бу заман габагчыл сәнэткарларын гаршысында бәшә-
ријјәтин бөјүк бир һиссәсини тәшкил едән гадыны јүк-
сәлтмәк вәзифәси дурурду. Бу чәтин вә шәрәфли ишә го-
шулан сәнәткарлардан бири Нәсими иди. Нәсими гадын
ләјәгәтини, көзәллијини гијмәтләндирәкән, үмүмијјәт-
лә нифрәт етдији дин хадимләринә бу чәһһәдән дә һүчүм
әтмәли олурду:

Еј уман јарын күнүн учмағыны кәл көр ки, мән
Сатмышам аны бу күн јарын ләбү дәндиннә.

Јахуд:

Рөвзеји-ризванә дә'вәт гылма, еј заһид, мән,
Чүн, мән ол дәркаһда сәһни-күлүстан булмушам.
Чүн Нәсими чаныны ол маһә гурбан ејләди,
Көр нә көјчәк шол һиләли јәјә гурбан булмушам.

Бурада шаир гадын көзәллијини заһидләрин ибадәт
мүгабилиндә умдуглары мөвһуми чәннәтә гаршы гојур.
Һәјатын мә'насыны мәһәббәт вә көзәлликдә көрән ашиг
бүтүн јарадычылығы боју ону тәрәннүм едир. Шаир кө-
зәллијә лагәјд баханлары садәчә һәчәр (даш) адлан-
дырыр:

Әсир олмајан һүснүнә адәми,
Һәчәрдир, һәчәрдир, һәчәрдир, һәчәр.

Нәсими гадына мүсбәт мүнасибәт бәсләдији үчүн нә-
зәриндә гадынын бүтүн мәзијјәтләри чилвәләнир. Шаир
тадыны дини әфсанәләрин мүгәддәс һесаб етдији бир
сыра мәшһур рәмзи сурәт вә анлајышларла мүгајисә
едиб, онун һамысындан үстүн олдуғуну көстәрир:

Һүснүнә һејрандүрүр һурү мәләк,
Ешгинә сәркәштәдир даим фәләк.

Јахуд:

Хызр илән Иса, никара, булду вәслиндән һәјат,
Лә'лини, кимдир дејән ким, чешмеји-һејван дејил.

Нәсиминин фикринчә, дүнјанын бүтүн не'мәтләри
жиме, көзәллик вә мәһәббәт дә инсана, онун арзуларына
хидмәт етмәк үчүн јаранмышдыр. Мәһз буна көрәдир
ки, о, мә'шүгәсинә өз үзүнү ләрдәсиз, ачыг көстәрмәсини
хаһиш едир:

Јүзүнү мәнән ниһан етмәк диләрсән, етмә ки!
Көзләрим јашын рәван етмәк диләрсән, етмә ки!

Бәрки-нәсрин үзрә мүшкин зүлфүнү сән дағыдыб,
Ашиги биханиман етмәк диләрсән, етмә кил!
Гашларын гөвсиндә мүжканын хәдәнкин кизләйиб,
Еј көзү мөстанә, ган етмәк диләрсән, етмә кил!

Җеч шүбһәсиз, шаир бурада көзәли дүнјәви мәнәббәт
бахымындан тәрәннүм едир. Ше'рдәки сәмимијјәт һәгиги
мәнәббәт үчүн сәчијјәви олан еһтирас вә һәјәчанын об-
разлы, бәдин ифадәсидир.

Нәсиминин мәнәббәтә һәср етдији ше'рләр онун фәл-
сәфи лирикасындан фәргли олараг, садә, тәбии вә һәрә-
рәтлә сәсләнир. Мәнәббәт мөвзусу үмумијјәтлә шаирин
әсәрләринә халг руһуна мәхсус чанлылыг, ахычылыг,
дил вә үслуб ајдынлыгы кәтирир:

Јарү дилбәр сәндән ајры ким деди аләмдә вар,
Ганы сәндән ајры дилбәр, ганы сәндән өзкә јар?
Еј күли-күлкүн, јанағын чәһнәтин хәндан күлү,
Кәл ки, анын фиргәтиндән чанымы јандырды нар.

Јазычы сон дәрәчә јүксәк бир зөвгә малик олдуғун-
дан көзәллијин ән чох диггәти чәлб едән хүсусијјәтлә-
рини сечиб, бачарыгла тәсвир едир. О бу нәчиб мөвзуда
јаздығы әсәрләрдә сөзү чох инчә мә'наларда ишләдир:

Дағытма јанағын үзрә зүлфүн,
Нејләр бу күнәш сәһаб ичиндә.

Шаир јаратдығы лөвһәдә көзәлин зүлфүнү булуда,
јанағыны исә күнәшә бәнзәдир. Булуд күнәши өртдүкчә
чансыхычы бир һал әмәлә кәлдији кими, мә'шүгәнин дә
зүлфү чамалыны өртдүкдә әтраф гаранлыглашыр.

Нәсиминин ше'рләриндә «сач», «үз», «гаш», «көз»,
«додаг» кими мадди, үлви анлајышлардан чох бәһс еди-
лир, онлара мұвафиг сифәтләр верилир. Бу сөзләрин бир
гисмини һәммин сифәтләрлә бирликдә ашағыдакы ше'рдә
систем һалында көрмәк олур:

Чаһап јүзүн күнәшиндән мүнәввәр олмушдур,
Сәба сачын гөхусундан мүәттәр олмушдур.
Ләбин гатында ки, андан утаныр аби-һәјат,
Шәкәр сөзүн, нә дејим, чүн мүкәррәр олмушдур.

Шаирин фарс дилиндәки ше'рләринин дә бир гисми
мәнәббәт мөвзусунда јазылмышдыр. Бу әсәрләрдә кө-
зәллијин вә көзәлин тә'рифи мүнүм јер тутур. Онун ин-

тим севки хиссләрини ифадә едән гәзәлләринин бириндә¹ Бакыдан кетмәсинә ишарә едилір. Шаирин бир мүддәт Бакыда сакин олмасыны көстәрән һәмин гәзәл бир гыза мүрачиәтән јазылмышдыр. Орада дејилір: «Сәнин севдан олмајан баш гој торпаг олсун. Сәнин гәмини чәкмәјән һеч шад олмасын. Сәрв нә гәдәр уча олса да, сәнин көзәллијин гаршысында һечдир. Сән өз көзәллијинлә мисилсизсән. Өз чанынын һајында олан һүммәтли мәрд дејил, худпәсәнддир...»

Бир сыра мүлаһизәләрә әсасән, Бакыны тәрк етмәли олан Нәсиминин һәмин гәзәли мүршиди Фәзлуллаһ Нәсиминин гызына һәср етдијини, онунла евләнәрәк, Түркияә тәриги илә һәләб шәһәринә апардығыны сөјләмәк олар.

Дүнјәви көзәллијин, гадына мәһәббәттин бәдин ифадәси сајылан бу ше'рләр бөјүк естетик тәрбијә гүввәсинә малик олдуғундан инди дә өз әһәмийјәтинин итирмәмишдир.

1973

ФҮЗУЛИ СӘНӘТИНИН ГҮДРӘТИ

*Дуһасынын орижиналлыгы илә мәшһур олан
Фүзули Шәргдә парлајан күнәшә охшадыла биләр.*

Ки66²

Өлмәз әсәрләриндә феодал дүнјасындакы ичтиман һагсызлыглара гаршы чыхыб, габагчыл идејалар чарчысы кими танынак Мәһәммәд Фүзули (1494—1556) јүзләрчә сөз сәнәткарларынын устады, онларын мүәллим олмушдур.

Фүзулинин хатирәсини әбәдиләшдирмәк наминә партија вә һөкүмәтимизин сон заманлар ирәли сүрдүјү тәдбирләрә мүвафиг олараг шаирин һәјат вә әдәби фәалијјәти үзрә күчләндирилән елми тәдигат ишләри онун јарадычылыг проблемләрини даһа дәриндән вә әсаслы сурәтдә өјрәнмәк үчүн кениш имкан верир. Бу проблем-

¹ Гәзәл ашағыдакы мәтлә илә башланыр:

Хак бад ан сәр ке дәв веј сәре-сөвдәје-то нист,

Дур бад әз шадн, ан ку јаре-ғәмһаје-то нист.

² E. I. G i b b. A history of Ottoman poetry. London, 1904, III ч. сәһ. 71.

лөрдөн бири дө Фүзули сәнәтинин гүдрәтини, онун тә'сир даирәсини системли шәкилдә мүүјјәнләшдирмәкдир.

Әсәрләрини Јахын Шәргдә чох јајылмыш түрк (Азәр-бајчан), фарс вә әрәб дилләриндә јарадан шаир фарсча шә'рләриндән бириндә ифтихар һиссилә дејир:

Нистәм шәрмәндә һәр мәһман ки, ајәд сује-мән,
Хаһ әз түрк ајәдо хаһ әз әрәб, хаһ әз әчәм¹.

Фүзулинин јарадычылығы мәфкурәви долғунлуг, дил вә сәнәткарлыг нөгтеји-нәзәриндән камил тә'лим мәктәби кими бир сыра көркәмли Азәрбајчан, өзбәк, түркмән, түрк шаирләринә дәриндән тә'сир көстәрмишдир. Һәлә сағлығында ону «Мәшаирүш-шүәра» мүүллифи Ләтифи «Тәрзиндә мүбтәдә (орижинал — З. Ә.) вә тәригиндә мүхтәрә (јениликчә — З. Ә.)»² бир шаир, гүдрәтли устад кими тәғдим етмиш, вәфатындан једди ил сонра Әһди Бағдади дә «Күлшәнүш-шүәра» адлы тәзкирәсиндә ја-зычынын бөјүк мүтәфәккир, орижинал бәдии сәнәткар-лыг хүсусијјәтләринә малик бир шаир олмасындан бәһс ачмышдыр. Фүзули мүасири олан шаирләрә әдәби-бәдиј тә'сир көстәрдији кими, хәләфләринә дә гүввәтли нүфуз етмишдир. Азәрбајчанча «Диван»ынын «дибачә»синдә бу мәсәләјә ишарә едән шаир һағлы олараг дејир:

«Сейти-фәсаһәтлә сөзүм тутду әләм...»³.

Фүзули әсәрләринин Кичик вә Орта Асија, Иран, Әф-ғаныстан, Һиндистан, Чин, Мисир кими шәрг өлкәләринә јајылмасыны һеч дә тәсадүфи һесаб етмәк олмаз. Түрк (османлы), түркмән, өзбәк, газәх, татар, ујғур вә башга халғларын танынмыш шаирләри ондан илһам алараг, әсәрләринә тәхмис, тәсдис едиб нәзирәләр јазмагла, иш-ләтдији әлван бәдии сәнәткарлыг васитәләриндән бол-бол истифадә етмишләр.

Көркәмли Азәрбајчан алими Фиридун бәј Көчәрли Фүзулинин әдәбијјатымызын тарихиндәки мөвгејини нә-зәрә чарпдыраг демишдир: «Азәрбајчан шүәра вә үдәбасындан бәһс едиб дә онларын сәрвәри вә пишрову мәғамында олан Фүзулинин исми-шәрифләрини зикр

¹ Тәрчүмәси: Мәнә бир гонаг кәләрсә, истәр түрк, истәр әрәб, истәрсә дә әчәм (фарс) олсун, хәчәләт чәкмәрәм.

² Ләтифи Тәзкирәси. Истамбул. 1314 (һичри), сәһ. 265.

³ Фүзули. Әсәрләри, I чилд, Бақы, Азәрнәшр, 1944, сәһ. 11.

етмәмәк бир нөв'и һәгги вә әмәји итирмәк кимидир. Бир-һалда ки, ол фәсаһәт вә бәләғәт канинин тә'сири бу әср-дәки шүәрамызын асар вә әш'арында дәхи мүшаһидә олунмагдадыр»¹. Һеч шүбһәсиз, бу сөzlәрлә о, бөјүк сәнәткарын ше'римиздә әсримизә гәдәр давам едиб кәлән тә'сир күчүнү көстәрмәјә чалышыр. Көчәрли, сәнәткарын кәләчәкдәки ролундан данышаркән дејир: «Зәннимизчә, Фүзулинин нүфузу хејли мүддәт бизим Азәрбајчан шаир-ләринин асари-гәләмијјәләриндә мүшаһидә олуначагдыр вә онун руһпәрвәр олан әш'ари-мүтәәддидәсинин һүсни-тә'сириндән бизим шүәранын да тәб'ләри сафланыб ну-ранијјәт кәсб едәчәкдир»².

Һәлә XVI әсрдә Азәрбајчанын Тәбриз, Ширван, Кән-чә кимн елм вә мәдәнијјәт мәркәзләриндә Фүзули әдәби мәктәбинин давамчылары јетиширди. Бу әдәби мәктәб XVII—XVIII әсрләрдә дә өз үстүнлүјүнү сахлајыб, әд-бијјәт аләминә дәрин вә гүввәтли тә'сир көстәрди. Бу заман Азәрбајчанда јашајыб јарадан Саиб Тәбризи, Гөв-си Тәбризи, Аға Мәсиһ Ширвани, Нишат Ширвани, Мөв-чи, Фәзли, Шакир, Сәфи, Мүштаг, Мәһчур, Рачи, Зүлалли вә башга шаирләр Фүзули әдәби мәктәбинә дахил олуб, классик ше'р үслубуну, хүсусән Фүзули јолуну давам етдирмишләр. Бунлардан Саиб Тәбризи вә Гөвси Тәбри-зи Фүзули ән'әнәләрини давам етдирән шаирләрин ән-көркәмли нүмајәндәләри идиләр.

XVIII әсрдә јашамыш мәшһур Азәрбајчан шаири, ше'рдә јени реалист чәрәјанын башчысы Молла Пәнаһ Вагиф дә Фүзули сәнәтинин тә'сириндән кәнарда галма-мышдыр. Онун јазмыш олдуғу бир сыра лирик ше'рләр, хүсусән гәзәлләр Фүзули сәнәтиндән бачарыгла истифа-дә етдијини, бу бөјүк дүһаны дәриндән севдијини көс-тәрир.

Фүзулинин сәнәти XIX әсрдә дә ше'р аләминә гүввәт-ли тә'сир көстәрмишдир. Аббасгулу аға Бакыханов (Гүдси), Мирзә Шәфи Вазех, мәшһур шаирә Һејран ха-ным вә Хуршид бану Натәван, Абдулла бәј Аси, Мирзә Әбдүл Халыг Јусиф, Мирзә Һәсән Јүзбашијев, Баһар Ширвани, Накам, хүсусән Сејид Әзим Ширвани Фүзули: тә'сири алтында көзәл әсәрләр јазмышлар.

XX әсрин мәшһур шаирләриндән М. Ә. Сабир, М. Һа-

¹ Ф. Көчәрли. Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары, I чилд, I-чи һиссә, Бақы, Азәрнәшр, 1925, сәһ. 15.

² Јенә орада, сәһ. 21.

ди, сонралар Ә. Ваһид вә башгалары Фүзули сәнәтиндән истифадә етмишләр. Оун сәнәтиндән совет шаирләри дә өйрәнирләр.

Фүзулинин шөһрәти доғма јурдунун сәрһәдләрини ашыб, даһа узағлара јайылмыш, әсәрләри Јахын вә Орта Шәрғдә, хүсусән Азәрбајчан дили анлашылан Әзбәкистан, Түркмәнистан кими өлкәләрдә һәмишә дәрин рәғбәт вә мәһәббәтлә гаршыланмышдыр. Әзбәкләр Фүзулинин ше’рләрини «өзләринин устады» тәрәфиндән јарадылмыш әсәрләр һесаб етмишләр.

XVI—XVII әсрләрдә јашамыш Әһсәни Харәзми, Турди Фәрағи, Баба Рәһим Мәшрәб, XVIII әсрдә Күлхәни, Нишати, Вәфай, Мәһәммәд Рза Акәһи, Камил Харәзми, Мәхмур, XIX әсрдә Кокәнд ханы Умархан, онун арвады Нодирә ханым вә оғлу Мәһәммәдәли хан Фүзулијә јүксәк дәрәчәдә пәрәстиш етмишләр. Мәһәммәдәли хан әсәрләринин бөјүк бир гисмини Фүзули үслубунда, һәм дә мәһз Азәрбајчан дилиндә јаратмышдыр. Әсрин ахырларында Закирчан Фүргәт вә Мәһәммәд Әмин Мүғими кими демократ өзбәк шаирләри Фүзули сәнәтинин мисилсиз бәдии хүсусијјәтләриндән истифадә едәрәк, онун әсәрләринә көзәл нәзирә вә тәхмисләр јазмышлар. Фүргәт вә Мүғими Фүзули поезијасыны севә-севә охумуш, ондан кифәјәт гәдәр бәһрәләнмишләр. Әсримизин әввәлләриндә Камил Харәзминин оғлу шаир Мирзә Фүзулинин «Бәнкү Бадә» әсәрини, башга бир өзбәк шаири Әһмәдчан Тәбиби илә исә «Һәфт чам» әсәрини өзбәк дилинә тәрчүмә етмишдир.

Түркмән классик шаирләриндән Нур Мәһәммәд Әндәлиб дә Фүзули әсәрләринә бир сыра нәзирәләр јазмыш, «Лејли вә Мәчнун» дастаныны јарадаркән онун ејни адлы поемасындан истифадә етмишдир.

Фүзулинин Османлы түрк шаирләринә дә бөјүк тәсири әлмушдур. XVI әсрдән етибарән онун әсәрләри Түркіјәдә кениш јайылмаға башламыш, халғ ашығлары, һәмчинин классик шаирләр тәрәфиндән тәхмис вә тәнзир едилмишдир. Хүсусән XIX әсрин түрк шаирләриндән Ариф Никмәт бәј, Ләсәгофчалы Галиб, XX әсрдә Тофиг Фикрәт кими онларча түрк сәнәткары Фүзули ше’ринин көзәл әһәһәләриндән өјрәнмиш, онун бөјүклүүнү, сәнәтинин әзәмәтини етираф етмишләр.

Фүзули сәнәти түрк сатирик шаирләринин дә диггәтини чәлб етмиш, ондан өз мәгсәдләринә ујғун шәкилдә бәһрәләнмишләр. «Вүкәланамә» мүәллифи Фазил Әһмәд

Ајгач өз әсәрини Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» поема-сына ујғун тәрздә гәләмә алмышдыр. Хәлил Ниһад: «Сүлһ конфрансында» ше'рини Фүзулинин «Дүн сајә салды башыма бир сәрви-сәрбүләнд» мисрасы илә башланан мәшһур мүсәддәсинә сатирик бәнзәтмә кими јазмышдыр. Ше'рдә I дүнја мүһарибәси заманы Антанта иттифагына дахил олан дәвләтләрлә Түркияә һөкүмәти нүмајәндәләринин Севрдә (1920) бағладығлары сазишдән епизодлар верилир. Фәрид пашанын башчылығ етдији түрк нүмајәндәләринин ејбәчәр, күлүнч вәзијјәти ше'рдә өз ифадәсини тапмышдыр. Бундан башга, Һүсејн Суад, Зија паша, Һејдәт әфәнди, Һејзән Тофиг, Сүрури әфәнди (Ада-налы), Һүсејн Рүф'әт, Мәһәммәд Сидги, Токатызадә Шәкиб, Әһмәд Камал Ағуналын јарадычылығында да Фүзули тә'сири өзүнү көстәрмәкдәдир.

Фүзули сәнәтинин тә'сири Иран вә Әфғаныстан шаир-ләринин әсәрләриндә дә ајдын һисс олунур. Азәрбајчан вә өзбәк дилиндә әсәрләр јазан Иран фарс шаири Нишат Исфәһанинин јарадычылығы бу чәһәтдән сәчијјәвидир. Оун Фүзулинин «Чанымын чөвһәри ол лә'ли-шәкәрбарә фәда» вә «Чанлар вериб сән кими чананә јетмишәм...» мисралары илә башланан гәзәлләринә јаздығы нәзирә-ләр мәшһурдур.

Әфғаныстанда, һәмчинин Иранын бир сыра әјаләтлә-риндә јашајан түркмәнләр арасында јайылмыш Фүзули гәзәлләри, «Лејли вә Мәчнун» поемасындан парчалар ханәндәләр тәрәфиндән мәчлисләрдә охунур.

Ујғурларын әдәбијјатында да Фүзули тә'сири өзүнү көстәрир. XVIII—XIX әсрләрдә јазыб јаратмыш Һилә-ли, Тәчәлли кими ујғур шаирләри Фүзулинин гәзәлләри-ни тәнзир етмиш, онлара дәјәрли нәзирәләр јазмышлар.

Фүзулинин ады әрәб өлкәләриндә дә һөрмәтлә јад олунур. Әрәбләр дә даһи сөз устадыны дәрин бир мәһәб-бәтлә сефирләр. Тәсадүфи дејил ки, онун әсәрләри дәфә-ләрлә Мисирдә вә башга әрәб өлкәләриндә чап олу-мушдур.

Фүзули сәнәти јалныз Азәрбајчан вә Јахын Шәргдә дејил, Авропанын да бир чох өлкәләриндә, хусусән Ру-сијада тәдгиг едиләрәк јүксәк гүјмәтләндирилмишдир. Дүнја әдәбијјаты хәзинәсинә өлмәз бир абидә кими да-хил олмуш «Лејли вә Мәчнун» поемасы һәлә XIX әср Украјна әдәбијјатчыларындан Н. И. Кулак тәрәфиндән илк дәфә рус дилинә тәрчүмә едилмишдир. Рус алим-и Л. Е. Лазарјев поеманын тәһлили мөвзусунда диссерта-

сија јазмыш, тәәссүф ки, итдијиндән бизә кәлиб чатмамышдыр. Фүзулинин өјрәнилмәси саһәсиндә совет алимләриндән А. Крымски, Ј. Бертелс, хүсүсән Н. Араслынын бөјүк хидмәтләри олмушдур. Шаир һаггында гүјмәтли әсәрләр јазмыш Н. Араслы онун сәнәткарлыг хүсүсијјәтләрини өзүнә тәдгигат объекти сечмишдир.

Фүзулинин газанмыш олдуғу мәнәббәт вә әбәди шөһрәтин әсл сирри, һәр шејдән әввәл, онун ше'ринин, сәнәтинин јүксәк бәдии гүввәсиндә, габагчыл, мүтәрәгги фикирләр ифадә етмәсиндәдир. Мәнз буна көрәдир ки, даһи сәнәткар Јахын вә Орта Шәргин көркәмли шаирләринә дәрин тә'сир көстәрә билмишдир. Бу нөгтеји-нәзәрден инкилис алыми Кибб, Фүзулини «Шәрг ше'ринин күнәши» адландыаркән мәсәләјә мүәјјән мә'нада объектив јанашмышдыр. Доғрудан да, Фүзулинин әсәрләри гәдим тарихә малик олан Азәрбајчан әдәбијјатынын үфүгләриндә бир күнәш кими парлады вә јарандығы дөврдән башлајараг, Јахын Шәрг вә Азәрбајчан шаирләри бу парлаг дүһадан ишыг алыб, онун әсәрләринә јүзләрчә нәзирәләр јаздылар.

Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, јазылмыш нәзирәләрин һеч бири Фүзули ше'ри сәвијјәсинә, нәзирәчиләр исә Фүзулинин галхдығы јүксәклијә галха билмәмишләр.

* * *

[Фүзули мәктәбинин көркәмли вә ләјагәтли давамчысы олан Сејид Әзим Ширванини адларыны чәкдијимиз бүтүн нәзирәчиләрдән ајырмаг лазымдыр.] Тәзкирәсиндә «јеканеји-әср вә вәһиди-дәһа» адландырдығы Фүзулидән сонра Азәрбајчанда јетишән гәзәл шаирләри ичәрисиндә ән көркәмли јери С. Ә. Ширвани тутур. Онун Фүзулијә јаздығы нәзирәләр вә Фүзулијәнә ше'рләри дәрин мәзмунлу, мәһарәтлә вә илһамла јазылмыш сәнәт әсәрләридир. (Сејид Әзимин «көнүл, та вар әлиндә чами-меј сәбһә шүмар олма», «Тутду бир ајинә көр ким сүрәтим, олдум фириб», «Ешг әһли јарсыз ки, меји-әрғуван ичәр», «Сәба, көнлүм пәришан олдуғун дилдар билмәзми?» кими гәзәлләри Фүзулинин бунлара мүвафиг мәшһур гәзәлләринә јазылмыш нәзирәләр) онларча башга гәзәлләри исә Фүзулијәнә руһда олан көзәл әсәрләридир. Устадын:

Көнүл, сәччадәјә басма ајаг, тәсбиһә әл вурма,
Намаз әһлинә ујма, онлар илә дурма, отурма! —

мэтлэи илэ башланан гэээлинин мүгабилиндэ јаздыгы:

Көнүл, та вар элинде чами-меј сәбһәшүмар олма,
Ријаж-хәлгдир, биллаһ, намаз әһлинә јар олма! —

мэтлэли гэээлиндэ С. Ә. Ширвани өз сәләфи кими дини еһкам вә адәтләр әлејһинә чыхмышдыр. Онун нәзәриндә беһишт хатиринә абидлик едән мө'мин вә диндарларын һамысы ријакар вә хәбисдир.

Султанлардан, һөкмдарлардан үз чевириб, сарајлара нифрәт едән, азад јашамағы һәр шејдән үстүн тутан Фүзули:

Һәгир бахма мәнә, кимсәдән сагынма кәмәм,
Фәгири-падишаһаса, кәдаји-мөһтәшәмәм, —

дејә өз мә'нәви бөјүклүјү илэ фәхр етдији кими, Сејид Әзим дә:

Бизи русва көрүб заһирдә, биздән етмә нифрәт ким,
Кәдаји-кујн-ешгик биз ки, султанлар кәдамыздыр, —

дејә ејни фикри, ејни мөтивви өз ше'рләриндә мүхтәлиф шәкилдә ифадә етмишдир.

(Сејид Әзимин Фүзули мотивләринә малик олан дүн-јәви гәзәлләриндә дәрин бир лиризм вардыр. О, гәзәлләриндә бөјүк Фүзули кими севкијә, көзәлә чатмаг үчүн чан атыр, көзәлләрдән, севкидән, ешг вә мәһәббәтдән кәлән чөврү-чәфаны, бәланы өзү үчүн бөјүк бир сәадәт һесаб едир; шаир, өз ганынын төкүлмәси үчүн гәм чәкмир, она кәрә гәм чәкир ки, севкилисинин әтәји гана бәтар.)

С. Әзимин гәзәлләриндәки бу мотивләр, һеч шүбһәсиз, Фүзулидән кәлмишдир. Фүзули дә ешг вә мәһәббәт дәрдиндән, севкинин кәдәр, гүссә вә изтирабларындан шикајәтләнмәсинә бахмајараг, бу дәррдән гуртулмағы арзуламыр, әксинә, даһа артыг она мүбтәлә олмағы, «хәстәләнмәји» истәјир. О, мәһәббәтин бәла вә мүсибәтиндән дә һәзз алыр, ешг дәрди онун үчүн һәр бир сәадәтдән јүксәкдир:

Јарәб, бәләји-ешг илэ гыл ашина мәни,
Бир дәм бәләји-ешгдән етмә чүда мәни.

Фүзулидәки бу мотивләр С. Әзимин бир чох гәзәлләриндә өз ифадәсини тапмышдыр. С. Әзимин:

Тутду бир ајинә көр ким сурәтим, олдум фириб,
Јар илә ајинәдә өз әксими сандым рәғиб, —

мәтләли гәзәли Фүзулинин:

Күһкән Ширинә өз нәгшин чәкиб, вермиш фириб,
Көр нә чаһилдир, јонар дашдан өзичүн бир рәғиб, —

мәтләли гәзәлинә јазылмыш көзәл нәзирәдир. Һәмин гәзәлдә шаирин шәхси дуғуларынын, һисс вә һәјәчанларынын атәшин бир диллә ифадә олундуғу көрүнүр.

Фүзули ашигин — Фәрһадын дашдан олан һејкәлини она бир рәғиб сајдығы кими, С. Әзим дә күзкүдә севкилисинин јанында өз әксини өзүнә рәғиб сајыр. Һәр ики әсәрдә ифадә олунан бу ғысганчлыг һисси дәрин мәнәббәтин нәтичәсидир. Јүксәк мәнәббәтлә јанашы јаранан ғысганчлыг һисси чох заман һәр ики шаирин јарадычылығында намус, исмәт мәсәләси илә әлағәдар шәкилдә дә ифадә олунур. Бу гәзәлләрин бир чоху ғызлары, көзәлләри намуслу, исмәтли көрмәк нөгтеји-нәзәриндән дејилмишдир.

Сејид Әзимин онларча башга гәзәлләри дә Фүзулијанә мәнәббәтин, јүксәк инсани ешгин тәранәләридир. Фүзули јарадычылығында мүдрик вә һәссас бир инсанын саф, тәмиз бир мәнәббәт ичәрисиндә шам кими әридијини дујуруг. Бу мәнәббәт һәјаты бүтүн варлығы илә севән бир шаирин өмрүнүн мәнасы вә мәзмунудур. Мәсәлән онун:

Чан чыхыр тәндән көнүл зикри-ләби-јар ејләчәк,
Тән булур чан јенидән ол ләфзи тәкрат ејләчәк, —

бејтиндә көстәрилир ки, ашиг мәшугәнин додағынын адыны чәкәндә һәм өлүр, һәм дә дирилир. Биз С. Әзимдә дә буна охшар мотивә раст кәлирик.

Ләбини ачса о күл мәнфилә шәккәр төкүлүр,
Ләфзи тәкрат еләсә гәнди-мүкәррәр төкүлүр.

Көзәл бир ғыза, севкилијә олан јүксәк мәнәббәти бундан гүввәтли ифадә етмәк, шүбһәсиз ки, чәтиндир.

Фүзули һәјатын мәнасыны јүксәк инсани ешгдә көрүрдү. О, «Ешг имиш һәр нә вар аләмдә» нәтичәсинә кәләрәк, «Мән ашигәм, һәмишә сөзүм ашиганәдир» дејирди.

Фүзулинин лəјагəтли давамчысы олан С. Əзим дə нə-
јатын чəвһəri олан дүнјəви ешгə јүксəк гижмəт вермиш,

Һәр кəсдə јохдур ешг онун бир камалы јох,
Камил олан вүчудлар ејлэр шүар ешг

вə с. шəклиндə өз һисслəрини, фикирлəрини ифадə ет-
мишдир. Ешги һəмишə шүар едən Фүзули вə Сејид Əзим
өзлəрини классик Шəрг ше'риндə фəдакар ашиг рəмзи
кими ишлənən Мəчнунларын, Фəрһадларын, Вамиглə-
рин вə б. хэлəфи сажмыш, онларла мугајисə етмиш, еш-
тин чарпашыглы јолларында онлардан да фəдакар ашиг
олдугларыны кəстəрмəјə чəһд етмишлэр. Һәр ики шаир-
дə бу мотивлəрин сажы олдугча чохдур.

Гејд етмəк лəзымдыр ки, С. Əзимин никбин дүнјакə-
рушүнү ифадə едən гəзəллəri илə бəрабэр нəјатдан,
зəманəдən шикајəтлə долү ичтимай-фəлсəфи мəзмунлу
гəзəллəri дə вардыр. Бу чəһəтдən дə о, бəјүк сэлəфи
Мəһəммəd Фүзулијə јахынлашыр.

Шəби-һичран јанар чаным, төкэр ган чешми-кирјаным,
Ојадар хəлги əфганым, гара бəхтим ојанмазмы?! —

кими бəјтлəриндə Фүзули өз əлəмлəриндən бəһс ачмыш,
инсанларын кədэр вə шикајəтлəрини ифадə етмишдир.
Јашадығы феодал-патриархал мүнхтə, кəшмəкəшлэр
ичəрисиндə сажсыз-һесабыз һагсызлыг, зүлм вə əдалəт-
сизлик, дүшмən тə'нəлəri кəрən С. Əзим бу чəһəтдən дə
сэлəфинə јахынлашараг дејир:

Мən билмирəm ки, һансы гəми ејлəјим бəјан,
Јохдур шүмарəси əлəми-бишүмарымын.
Һичран гəми, фəлəк ситəми, тə'неји-рəгиб,
Кəсмиш гəраыны бу дили-бигəраымын.

Истэр Фүзули, истəрсə дə С. Əзим өз халгыны, өлкə-
сини диндən, вəһшиликдən азад вə хошбəхт кəрмəк ис-
тəјирди. Бу исə нə XVI, нə дə XIX əср шəраитиндə мүм-
күн иди. Мəһз буна кəрəдир ки, əсасən никбин бир шаир
олан С. Əзимин бə'зи əсəрлəриндə үсјанкар руһу илə
бирликдə Фүзули кими күскүнлүјү дə нəзэрə чарпырды.
Бу күскүнлүк вə кечичи үмидсизлик бəјүк шаирин лири-
касында истэр-истəмəз бəдбинлик дујғулары да ојадыр-
ды. Бүтүн бунларла бəрабэр, истэр С. Əзим, истəрсə дə
Фүзули там бəдбин нəтичəјə кəлиб чыхмыр, оҳучуну,
мүасирлəрини мүбаризəјə, фəдакар олмаға, халга хид-
мəтə чағырырдылар.

Сејид Әзимин гәзәлләрини Фүзулијә нәзирә јазмыш јүзләрчә башга шаирләрин гәзәлләриндән ајыран башлыча чәһәт шаирин Фүзули сәнәтиндән бачарыгла истифадә етмәси, орижинал әсәрләр јарада билмәсидир.

Фүзули Азәрбајчан халгынын мәдәнијјәти тарихиндә бөјүк мүтәфәккир шаир кими танынмышдыр. Онун өлмәз сүжетли әсәрләри, рәван, ахычы лирикасы истәр мәфкурәви зәнкинлији, истәрсә дә дил, вәзн, гафијә — үмумән сәнәткарлыг нөгтеји-нәзәриндән јеткин јарадычылыг мәктәби кими өзүндән сонра јашајыб-јаратмыш шаирләрә олдугча мүсбәт тә'сир кәстәрмишдир. Бу гүдрәтли тә'сир инди дә давам етмәкдәдир.

1983

ТҮКӘНМӘЗ ХӘЗИНӘ

Чох мәһсулдар јарадычылыға малик олан Мәммәд Сәид Ордубади (1872—1950) Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә орижинал бир симадыр. Кениш һәјәт тәчрүбәси олан сәнәткар-шаир, әдиб, драматург вә мүһәррир кими шөһрәт газанмышдыр.

Ордубади ирсини севәнләр үчүн онун әсәрләринин нәшри тарихи дә хусуси әһәмијјәтә маликдир.

Јарадычылыға әсасән XX әсрин әввәлләриндән башлајан јазычынын 1906-чы илдә Бақыда «Гејрәт» мәтбәәсиндә илк дәфә мүстәгил китаб һалында «Гәфләт», 1907-чи илдә исә Тифлисдә «Гејрәт ширкәти» мәтбәәсиндә «Вәтән вә һүрријјәт» адлы ше'рләр мәчмуәси чапдан чыхыр. Һәмин әсәрләр әлдән-әлә кәзиб, севилә-севилә охунур. Бу әсәрләрдә әдиб елм, маариф вә мәдәнијјәти тәблиғ етмәк, мөвһумат, чәһаләт вә наданлыға гаршы мүбаризә апармаг вәзифәләрини гаршысына мәгсәд гојмушду. Ше'р мәчмуәләринин нәшр олунмасы мүнәсибәтилә о заманкы дөври мәтбуат сәһифәләриндә јазычыја, онун илк гәләм тәчрүбәләринә јүксәк гүјмәт верилирди. 1906-чы илин апрелиндә «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсинин илк нөмрәсини охујан Сәид ондан дојмур. Халгын дәрдләрини доғма Азәрбајчан дилиндә садә вә ајдын шәкилдә әкс етдирән мәчмуә бөјүк севинчә сәбәб олмушду. Сәид кәнч бир мүһәррир кими мәчмуәјә јазы вермәк гәрарына кәлир. Илк јазыларынын дәрч олунмасы ону севиндирир вә бундан сонра мүнтәзәм олараг редакси-

јаја ше'р вә нәсрлә јазылмыш фелјетонлар көндәрир. «Молла Нәсрәддин» јазычыны демократик руһлу ше'рләр јазмаға руһландырыр. Журналда көркәмли мүһәррир кими чыхыш едән М. Ә. Сабир, Ә. Нәзми, Ә. Гәмкүсар вә башга шаирләрлә бәрабәр Ордубадинин дә сатирик ше'рләри мүһүм јер тутур. Дөврүн јарамазлығыны, фәлакәтләрин сәбәбини мәдәнијјәтсизликдә, гәфләтдә көрән шаир:

Һеч кимсә бизи гылмады бу дәрдә кирифтар,
Гәфләт бизи бу дәрду гәмә ејләди вадар, —

дејә халгы гәфләт јухусундан ојанмаға чағырыр. «Молла Нәсрәддин» чәһәсиндән чыхыш едән Сәид ријакар руһаниләрә гаршы мүбаризәдә мүхтәлиф бәди ифадә вәситәләриндән истифадә јолу илә фикрини охучулара чатдырыр:

Чохдур аләмдә мәним гүссәву дәрду мәһәним,
Күл олуб башыма динара да дәјмәз сүхәним.
Мәчмәи-насдә кетмәз пула лафи-дәһәним,
Једим исламы, јенә галды јарымчыг көдәним,
Башдакы ағымы милләт едәчәкдир кәфәним.

Әдибин «Молла Нәсрәддин» әдәби мәктәбиннә јахынлашмасы илә јарадычылығы јени инкишаф мәрһәләсинә галхыр. Чар һөкүмәтинин Загафгазија халqlары арасына салдыгы милли гырғын сијасәтиндән гәзәбләнән әдиб: «Мән һәмишә ганлы сәнәләрдәнми јазачағам?» — дејә е'тиразыны билдирир. О, халгы өз һүгугу уғрунда мүбаризәјә чағырмаг үчүн демократик мәтбуатла јанашы, бә'зән буржуа мәтбуаты сәһифәләриндә дә чыхыш едир. «Тазә һәјат» гәзетинин 1907-чи илдә чыхан нөмрәләриндән бириндә:

Кимсәсиз ислама Истибадијан етмиш гијам,
Биз әзилдик, башымызда голду мүдһиш издиһам.
Аһ, сыхмышдыр мүсәлман оғлуну бир хаби-хам,
Шәрһи-әфкары Сәиди кәр галырса натәмам,
Истифадә көзләмәк бичады бош тәкратидән, —

дејә иртичаја гаршы өз нифрәтини билдирир. Бундан сонра о, ше'р јарадычылығы илә бирликдә нәсрлә дә мәшғул олур. 1908-чи илдә Ордубадинин «Ики чочуғун Авропаја сәјаһәти» адлы ириһәчмли нәср әсәри «Тазә һәјат» гәзетиндә тәфригә һалында нәшр едилир. 1911-чи илдә һашым бәј Вәзировун «Сәда» мәтбәәсиндә чап етирдији «Ганлы сәнәләр» әсәриндә јазычы чаризмин

милли гырғын сijasəтини кəскин сəзлəрлə ифша едир. 1907-чи илдəн Иран вə Чəнуби Азəрбајчан ингилабында иштирак едəн Ордубади, топладығы зəнкин материал əсасында, ингилабдан əввəлки јарадычылығында диггəти əн чох чəлб едəн «Бəдбəхт милјончу, јахуи Рзагулу хан фрəнкимəаб» адлы романыны јазыр. Азəрбајчан əдбијјатында о гəдər дə гəдим тарихə малик олмајан роман жанрында јазмаға тəшəббүс кəстəрəнлər олмушса да, мүвəффəгijјəтсизлијə уғрамышдылар. Ингилабдан əввəлки əбəдијјатымызда Ордубадинин бу əсəрин бəдин чəһəтдəн илк јахшы роман сајыла билər. Онда јениликлə кəһнəлијин мубаризəси, чəһалəт вə наданлығын доғурдуғу ачы нəтичəлər, руһанилəрин халғы алдатмасы вə с. кениш тəсвир едилмишдир. Тəнгиди реализм үслубунда јазылмыш бу əсəрдə сурəтлəрин биографијасы илə башлајан һадисə кəркин зиддијјəтлəрлə нəтичəлəнир. Əсəрин баш гəһрəманы Рзагулу ханын мəғлубијјəтə уғрамасы феодал-патриархал мүнəсибəтлər өлкəси олан Иранын дəвлəт гурулушуна гаршы охучуларда нифрəт һисси ојадыр. Бəјүк марагла гаршыланмыш роман бир нечə ил кечдикдəн сонра Оручов гардашларынын «Електрик мəтбəəsi»ндə јенидəн (1914) чап едилир.

Адларыны чəкдијимиз ше'р, нəср вə публисист əсəрлəri нəшр етирəн Ордубади аз сонра драматуркија сахəсинə кечир. 1912-чи илдə јаздығы «Əндəлисин сон күнлəri» адлы драмыны 1914-чү илдə «Оручовлар» мəтбəəсиндə нəшр етидирир. Əсəрдə Испанија халгынын эрəб хилафəти вə шејхлəri əлєјһинə үсјаны тəсвир олунур.

20-чи иллər Ордубади фəалијјəтинин əн гызғын вə долғун иллəri иди. О, 1924-чү илдə «Гызыл Шəрг» мəтбəəсиндə «Мəһəррəмлик вə рəвзəханлыг», 1925-чи илдə Али Сијаси Маариф Идарəси Нəшријјатында «Новруз кимдəн галмышдыр?», «Кəрбəла һадисəлəринин мənшəји», 1929-чу илдə «Азəрнəшр»дə «Зинəтин анды», «Кəнд алверчиси», «Мəһəррəмлик вə мədəни ингилаб», «Молланын јухусу», «Ше'рлər», «Аналыг», 1930-чу илдə јенə дə «Азəрнəшр»дə «Бу да бир мө'чүзə», «Гурбан кəсмəк һаггында», «Кəһнə адамлар», «Мəним ше'рлəрим», «Мəһəррəмлик адəтлəri əлєјһинə», 1931-чи илдə «Гурбан мөвһуматы», «Мəһəррəмлик мөвһуматы вə онун синфи маһијјəти» əсəрлəрини китаб шəклиндə чап етидирир. Шүүрдə вə мənшəтдəки кəһнəлик галыгларынын тəнгидинə нəср едилмиш һəмин əсəрлər ичтимай һəјатда мүнүм рол ојнајыр.

1929-чу илдә «Азәрнәшр» Ордубадинин «Ленинә» адлы ше'рләр китабыны чап едир. Бу әсәр мәфкурәви чәһәтдән һәм Ордубади јарадычылығында, һәм дә совет ше'ри тарихиндә хусуси јер тутур. 1924-чү илдә даһи рәһбәрин вәфаты мүнәсибәтилә јаздығы мәшһур «Ленинә» ше'ри бу мөвзуда ән көзәл әсәрләрдән бири кими дилләр әзбәри олур. Онда Ленин идејаларынын өлмәзлији, онун јаратдығы аләмин әбәдилији сәмини ифадәләрлә гәләмә алынмышдыр.

Афагы ағладырса да тә'сир-матәмин,
Асудә јат, бу мөвт илә сарсылмаз аләмин.
Бир гәл'ә тәк тәчәссүм едәр гурдугун чаһан,
Гәбриһлә дә чаһана ачарсан бир асиман...

Ленинин гәлбләрдә әбәди јашајачағына, онунла халгын бирлијинә әмин олан шаир ше'ри:

Алчаг үрәкләр олмуја мөвтүнлә камијаб
Руһун да, һејкәлин дә, мазарын да ингилаб! —

сөзләри илә битирир.

30-чу илләрдә әдиб халгымызын һәјатыны вә ингилаби кечмишини кениш бәдни лөвһәләрдә әкс етдирән бир сыра романлар јазыр. Јарадычылығынын илк мәрһәләсиндә әсасән шаир кими танынса да, ону бир сәнәткар кими даһа кениш даирәдә мәшһур едән һәмин романлар олмушдур. Ордубадинин нәср саһәсиндә чошғун фәалијјәти 1930—1948-чи илләрдә нәшр олунмуш дөрд һиссәдән ибарәт «Думанлы Тәбриз» романы илә башланыр. «Думанлы Тәбриз» 1907—1917-чи илләрдә Иранда, хусусилә Чәнуби Азәрбајчанда кедән ингилаби һәрәкатын кениш бәдии тәсвирини верир. Јазычы бурада Мәһәммәдәли шаһ, ону һимајә едән инкилис империализми вә чар һөкүмәти әлејһинә мүбаризә апаран мүчаһидләрин ингилаби фәалијјәтини вә Загафгазија болшевикләринин онлара көстәрдији јардымы сәнәткарлыгла әкс етдирир. Тәбриз ингилабы тарихини вә она рәһбәрлик едән Сәттәрханын гызғын фәалијјәтини тәсвир едән «Думанлы Тәбриз» Азәрбајчан совет әдәбијјатында мүсбәт бир һадисә кими гијмәтләндирилмишдир. Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, тарихи һадисә вә шәхсијәтләрин реал тәсвирини верән јазычы иш просесиндә бир чох сәнәдләрә истинад етмишдир. В. И. Ленинин јүксәк гијмәт вердији Иран ингилабынын чох бөјүк әһмијјәти олмушдур. Һәлә о заман Ленин јазырды: «Тәб-

риздә кедән гызғын мүбаризә, демәк олар, артыг тамамилә дармадағын едилмиш кими көрүнән ингилабчыларың дәфәләрлә һәрби мүвәффәғијјәт газанмасы көстәрир ки, һәтта рус Лјаховлары вә инкилис дипломатларының көмәк көстәрдији шаһ башыпозуглары ашағыдан ән күчлү мугавимәтә раст кәлирләр»¹.

Ингилабың милли азадлыг уғрунда кедән мүбаризә-јә чеврилмәсини јахшы дәрк едән јазычы ону инандырычы шәкилдә гәләмә алмышдыр. Әдибин мүвәффәғиј-јәтләринин рәһни тәсвир етдији һәјаты јахшы билмәси, мүрәккәб сијаси-ичтимай, тарихи һадисәләрдән дүзкүн баш чыхармасы илә изаһ едилмәлидир.

Чәнуби Азәрбајчанда ингилабы һәрәкәтлә кәтирән әсас гүввонин шәһәр зәһмәткешләри вә кәндлиләрдән ибарәт олдуғуну, онун тәшкилиндә рус ингилабчыларының ролуну дүзкүн көстәрән мүәллиф һәмин ингилаба 1905-чи ил 1-чи рус ингилабының тәсирини дә дүзкүн әсасландырмышдыр. Романда ашағыдакы сөзләр бу чәһәтдән сәчијјәвидир:

«Тәбриз ингилабчылары! Мүбаризә дәрсини гәһрәман рус фәһләләриндән өјрәнин! Һәрәкатыңызы Русија фәһлә һәрәкатының јолу илә апарын! Сиз о һәрәкәтлә гәләбәјә доғру кедирсиниз». Әсәрин сонунә јахын Бөјүк Октябр социалист ингилабының башланмасы илә Чәнуби Азәрбајчандакы һәрәкатың јени мәрһәләјә дахыл олмасы көстәрилир. Ордубади «Думанлы Тәбриз» пјесиндә дә Чәнуби Азәрбајчанда баш вермиш ингилаби һәрәкатың бәдии тәсвирини вермишдир.

Јухарыда гејд етдијимиз кими, «Думанлы Тәбриз» јазыларкән әдәбијјатымызда тарихи роман жанры һәлә јаранмамышды. Һәтта мүкәммәл романларымыз белә јох иди. Азәрбајчан совет әдәбијјатында үмумијјәтлә роман жанры јеничә мејдана чыхырды. Бу исә кечилмәмиш бир јол, ишләнилмәмиш бир саһә илә ирәлиләмәк, гаршыда өјрәнмәли, изләнмәли бир нүмунә олмадан ирәлиләмәк демәк иди. Бу асан дејилди. Лакин Сәид бундан горхмады, чәсарәтлә ишә киришди»² вә буна мүвәффәғ олду.

Бир шәхсин хатирәси кими јазылмыш «Думанлы Тәб-

¹ В. И. Ленин. Әсәрләринин там күллијјаты, 17-чи чилд, сәһ. 191.

² Ф. Вәзирова. Мәммәд Сәид Ордубади (монографија), Бакы, «Кәнчлик», 1970, сәһ. 63.

риз»дә Иранын, хусусилә Чәнуби Азәрбајчанын (Тәбризин) һәјаты вә тәләји илә бағлы һадисәләрин бәдин тәсвири верилмишдир. Танынмыш совет шәргшүнасы М. С. Иванов Иран ингилабыны «XX әсрин әввәлләриндә Шәргдә феодализм вә империализм әләјһинә ән бөјүк халг һәрәкатларындан бири»¹ адландырмышдыр. О өз гејдләриндә романдакы сурәтләрин бөјүк бир гисминин ингилаби һәрәкатда иштиракыны, тарихи шәхсијјәт кими фәалијјәтинин мүүјјән чәһәтини ишыгландырыр. Ордубади «Думанлы Тәбриз»дән башга, Бақыдакы азадлыг уғрунда ингилаби һәрәкатын тәсвирини верән «Кизли Бақы», «Дөјүшән шәһәр» (1933) вә «Дүнја дәјишир» (1938) романларыны чап етдирир. «Кизли Бақы» 1897-чи илдән 1905-чи илләрә гәдәр олан дөврү, «Дөјүшән шәһәр» 1918-чи ил вәтәндаш мұһарибәси дөврүнү, илк дәфә рус дилиндә тәфригә һалында чап олунмуш «Дүнја дәјишир» романы исә XI Гызыл Орду илә Азәрбајчан зәһмәткешләринин көмәјинә кәлән С. М. Кировун фәалијјәтини, Совет һакимијјәти уғрунда Шимали Гафгаз вә Һәштәрханда кедән мұбаризәләри әһатә едир.

Ордубадинин Азәрбајчанда совет тарихи романынын јарадылмасы әсасларынын мүүјјәнләшмәсиндә мүүјјән хидмәти олмушдур.

«Кизли Бақы» романынын гәһрәмәнларындан бири дејир: «...Тарихсиз инсан јашаја билмәз! Инсан кечиб кәлдији јоллары тез-тез хатырламалы вә ондан дәрс алмалыдыр. Кәләчәјин јолларыны тәјин етмәк үчүн кечмиши унутмамалыјыг!»²

«Кизли Бақы»да һадисәләр РСДФП-нин Таммерфорсда чағырылмыш конфрансына јола дүшән Монтин јолдашын өлдүрүлмәси илә битир. Тарихи фактларын, тәфәррүатын дәгиглији «Дөјүшән шәһәр» романында да күчлүдүр. «Дөјүшән шәһәр» 1935-чи илдә јахшы әсәрләр мұсабигәсиндә мұкафат газанмышдыр. Бу романлар тез бир заманда охучуларын севимли китабларындан олмушдур.

Ордубади бу илләрдә јенә дә дин вә мөвһумат галыглары әләјһинә мұбаризәни давам етдирирди. 1937-чи илдә онун «Дин әләјһинә ше'рләр», 1940-чы илдә исә «Баб вә Бәһа» адлы әсәрләри чапдан чыхыр. Бөјүк Вә-

¹ М. С. Иванов. Иранская революция 1905—1911 гг. М., изд-во ИМО, 1957, сәһ. 3.

² М. С. Ордубади. Әсәрләри, V чилд, Бақы, Азәрнәшр, 1965, сәһ. 181.

тән мұһарибәси илләриндә совет адамларынын рәшадәт, вәтәнпәрвәрлик кими јүксәк кејфијјәтләрини тәрәннүм едән әсәрләр чап етдирир. Онун илк дәфә 1942-чи илдә чап олуңмуш «Сержант Иванов адына көрпәләр еви» адлы һекајәси совет дөјүшчүсүнүн һуманист һиссләрини марағлы бир үслубда әкс етдирән көзәл әсәрдир.

Даһи Азәрбајчан шаири Низами Кәнчәвинин јубилеји мұнасибәтилә гәләмә алыб, 1945—1948-чи илләрдә чап етдирдији «Ғылынч вә гәләм» романы да мұһарибә илләриндә јазылмышдыр. Ики бөјүк һиссәдән ибарәт олан «Ғылынч вә гәләм» Низаминин һәјатына, дөврүнә һәср едилмишдир. О, бөјүк марағла охунан бир әсәрдир.

Ордубадинин нәсримиздә бүтөв бир мәрһәлә тәшкил едән әдәби ирси һәмишә јүксәк марағ доғурмуш, әсәрләри дәфәләрлә күтләви тиражла чап олуңмуш, пјесләри Азәрбајчан театрларынын репертуарында өзүнә мүәјјән јер тутмушдур. Һеч дә тәсадүфи дејил ки, онун әсәрләринин јени нәшри—1964—1967-чи илләрдә 8 чилддә әсәрләри күллијјатынын чапдан чыхмасы әдәби ичтимаијјәтин, охучуларын сонсуз севинчинә сәбәб олмушдур. Әдибин әсәрләринин сәлигәли, нәфис бир шәкилдә бурахылмыш бу сон варианты көркәмли ордубадишүнас алим Фәридә Вәзирова тәрәфиндән һазырланмышдыр. Сәккизчилдлик јазычынын әсәрләринин нисбәтән там күллијјат һалында илк мүкәммәл нәшридир. Охучу һәмин нәшрин васитәсилә әдибин зәнкин вә мүрәккәб јарадычылығына даир конкрет тәсәввүр әлдә едә билир. Ордубади әсәрләринин бир гисми көһнә әлифба илә дәрч олуңдуғундан кениш охучу күтләсинә чатмамыш, бәзиләри ихтисарла верилмиш, әлјазмасы вә мүхтәлиф вариантлары илә тутушдурулмадан чап олуңмушдур. Фәридә Вәзирова исә өз орижинал тәртибаты илә истәр әдәбијјат тарихимиз, истәрсә дә кениш охучу күтләси үчүн чох фајдалы вә нәчиб бир иш көрмүшдур. Сәккизчилдлик күллијјатын I чилдиндә јазычынын ше’р, фелјетон вә һекајәләри, II чилдиндә пјесләри, «Бәдбәхт милјончу» вә «Думанлы Тәбриз» (биринчи һиссә) романлары, III чилдиндә «Думанлы Тәбриз»ин икинчи вә үчүнчү һиссәләри, IV чилдиндә исә сон дөрдүнчү һиссәси, V чилдиндә «Кизли Бакы», VI чилдиндә «Дөјүшән шәһәр», VII чилдиндә «Ғылынч вә гәләм» романы, VIII чилдиндә исә «Ғылынч вә гәләм»ин сону, әдибин хатирә вә мәғаләләри верилмишдир.

Лакин тәәссүфлә гејд етмәк лазымдыр ки, һәмин

нәшрдә дә җазычынын мұхтәлиф жанрларда җаздығы бир сыра әсәрләринин, хусусән драм әсәрләринин һәлә һамысы әһәтә олунмамышдыр. Ордубадинин сәһнә әсәрләринин вә башга әсәрләринин диггәтлә өйрәнилмәси Азәрбајҗан драматуркијасынын вә үмумијјәтлә әдәбијјатынын инкишаф проблемләринин тәдгиги баһымындан да мүүјјән әһәмијјәтә маликдир.

М. С. Ордубади бөјүк әдәби ирсә малик сәнәткарларымыздандыр. Онун зәнкин вә мүрәккәб ирсинә җајғы вә еһтијатла јанашмағ, чох фајдалы, гијмәтли әсәрләрини үзә чыхарыб охучулара чатдырмағ вачиб вәзифәләрдәндир.

1972

ОДЛАР ЈУРДУНУН ПӘРВАНӘСИ

*Вәтән! Вәтән! — дејә, тәндән чида олур руһим,
Тәһәссурут илә ағлар о руһи-мәчруһим.*

М. Һади

Дүнја романтикләри сырасында өз орижиналлығы илә фәргләнән Мәһәммәд Һади (1879—1920) XX әср Азәрбајҗан әдәбијјатында романтизм әдәби мәктәбинин көркәмли нүмәјәндәси кими танынмышдыр. Онун һәјаты Шәрги Авропа вә Асијада буржуа-демократик ингилаблары вә биринчи дүнја мұһарибәси дөврүнә тәсадүф едир. Һади әдәбијјатымызын тарихинә халғын, вәтәнин тәлејини дүшүнән, һәјатыны онун тәрәггиси наминә сәрф едән сәмими бир сәнәткар кими дахил олмушдур. Шаирин бәди-естетик фикринин инкишафында классик әдәби ирсин мұһүм тәсири өзүнү көстәрир. О, Шәргин вә Гәрбин, хусусилә вәтәни Азәрбајҗанын бир чох бөјүк җазычы вә мүтәфәккирләринә фикрән јахын олмушдур. Һади бәди тәсвир вә ифадә васитәләри етибарилә дә классик поезијаға бағлы олуб, ондан алдығы мәһәви гида илә бөјүмүшдур. Бунунла белә, шаир классик ше'р мәктәбинин әсири олмамыш, өзүнәмәхсус ифадә тәрзи илә мөвзуларыны јашадығы сијаси-иңтимай һәјатдан алмыш, дүнјәви елмләрин тәблиғи, кәнч нәслин тәрбијәси, вәтәнин мәдәни сәвијјәсини јүксәлтмәк вә с. кими актуал мөвзуларда әсәрләр јазмышдыр. Һадинин ше'рләри истибада, буржуа-мүлкәдар үсули-идарәсинә гаршы охучуларда дәрин нифрәт һисси ојадырды.

Мəһəммəd Һадидən бизə зənкин əдəби ирс галмышдыр. Онун ше'рлəринин əксəријјəти өз сағлығында «Фирдəвси-илһамат» (1908), «Шүкуфеји-һикмət» (1914), «Ешги-мөһтəшəм, јахуд ана гучағы» (1914), «Инсанларын тарихи фəчиəлəри, јахуд «Əлвəһи-интибəһ» (1918) китабларында топланмыш, чохлу ше'р вə публисист əсəрлəри дəври мətбуатда нəшр едилмиш һалда галмыш, бир чох ше'рлəри исə ајрыча вərəгəлəрдə чап едилəрək јайылмышдыр.

Совет һакимијјəти иллəриндə артыг үчүнчү дəфəдир ки, онун «Сечилмиш əсəрлəри», һəм дə сонунчу дəфə «Елм» нəшријјаты тərəфиндən ики чилддə чап олунмушдур.

Ичтимаи һəјата бир педагог кими гəдəм гојан Һади 1905-чи илдə мəдəни ојанма заманы мəkтəб вə онун фəјдасы һаггында ше'рлəр јазыб чап етдирир. Һади јарадычылығынын 1905—1907-чи иллəри əһатə едən биринчи дəврү үчүн апарычы мөвзу хəтлəриндən бири маариф-пəрвəрлик олмушдур. О, халгын мəһкум һəјат кечирмəсинин əсас сəбəбини маарифсизликдə көрүрдү;

Чəһалəтдир əсасы зүлмү чəври-һанимансузун,
Маариф олса, зүлмүн мəһв олур, əлбəттə, бунјани, —

дејən шайр маарифи чəмијјəтдən зүлмүн говулмасына сəбəб олачаг бир амил кими гијмəтлəндирир. Əлбəттə, о заманкы шəрайтдə маарифчилик тəшəббүсүнүн мütəрəгги əһəмијјəтини инкар етмək олмаз.

Һади маарифи тəблиғ етмək мəгсəдилə «Лəвһи-мəкəтиб», «Лəвһеји-тəсвири-маариф», «Шакирданə əрмəған», «Мəkтəб шəргиси», «Гəлəмə», «Гəлəм нə сөјлəјир?!», «Тəрəггији-сəнајə» вə с. ше'рлəр јазмышдыр. Мütəрəгги мəзмунуна керə «Фунуни-маариф» ше'ринин фарсча тəрчүмəsi «Һəблүл-мəтин» гəзетиндə дə (Кəлкүттəдə) нəшр едилмишдир. О, јалныз халгын сијаси дүшмəни сажылан мütəбидлəр əлєјинə чыхмагла кифəјəтлəнмəмиш, ону кериликдə сахламаға чалышан руһанилијин дə ич үзүнү ачмышдыр. XX əсрин əввəллəриндə Азəрбајҗанда мөвһумат, хурафат вə руһанилик əлєјинə мүбаризəлəрдə Һади өн сырада кедən зијалылардан сажылыр. О бу мүнəсибəтлə онларча ше'р вə мəгалəлəр («Суфијə-заһидə», «Гафгаза аид», «Үлəма либасындакы чүһəлајə», «Шејхлəрə-ишанлара» вə с.) јазмыш, руһанилəри халгын евини јыхан залым адландырмышдыр. «Инсан нə илə мү-

жәррәм олур?» (1906) адлы ше'риндә дини елмләри ирәли сүрән руханиләр һаггында дејир:

Отуз ил ёлми-әдјанә һәјатын һәср едән «алим»,
Һәјат әрбабына дүшмән олуб, мөвтәјә рәһбәрди.

Һади маарифчилик идејасыны публисистик әсәрләриндә дә тәблиғ едирди. Бу бахымдан, «Елми-әбдана һәгиги бир нәзәр» адлы мәгалә диггәти ајрыча чәлб едир. Мәгаләнин гијмәти, һәр шејдән әввәл, мүәллифин дүнјәви-тәбиәт елмләрини дини елмләрә гаршы ғојмасындадыр. Һади үмуми ичбари тәһсил мәсәләсини ирәли сүрүр, һәр ики чинсин охумасыны зәрури һесаб едирди.

Јазычынын јарадычылығында вәтәнпәрвәрлик мөвзусунда јазылмыш ше'рләр дә мүнм јер тутур. Онун «Вәтән», «Нәғмеји-әһраранә», «Вәтәнин нидасы», «Амали-тәрәгги», «Фачиеји-һәјатымыздан бир пәрдә», «Төвсијеји-мүрғ» вә с. ше'рләри бу ғәбилдәндир.

Үмумијјәтлә, классикләримизин әсәрләриндә диггәти чәлб едән бу мәсәлә Һадинин јарадычылығында ғабарыг шәкилдә өз әксини тапмышдыр. Һәлә илк ше'рләр китабында вәтәнин, халгын азадлыг вә истиглалијјәти, хошбәхт кәләчәји уғрунда мүбаризә лејтмотив кими сәсләнир.

Заман кечдикчә Һадинин әсәрләриндә ичтиман мотивләр күчләнир. Бу бахымдан, онун болшевик гәзети «Тәкамүл»дә дәрч олунмуш «Ел фәрјады» (1906) ше'ри диггәтәләјигдир. Һади азадлығы мүчәррәд дејил, шәхсијјәт, сөз, фикир, мәтбуат азадлығы кими конкрет шәкилләрдә дүшүнүр. О, ејни заманда, азадлығы верәчәк јени «гануни-әсаси»нин ғәбул едилмәсини лазым билир:

Фасид олуб, әлһәг вәтәнин абү һәвасы,
Һүрријјәт илә ғабил олур үсси-әсасы,
Бишүбһә позулмуш бунун әввәлки бинасы,
Мејдана ғојулса јени гануни-әсаси,
Гануни-әсаси исә дәрмани-вәтәндир.

Ингилаби фәһлә гәзети «Јолдаш»да дәрч едилмиш «Дад истибдаддан» (1907) ше'ри дә ибрәтамиздир:

Минләрчә бинәва гуру јерләрдә чан верир,
Беш-он ләим наили-дәрјаи-не'мәтин, —

дејән шаир ичтиман бәрабәрсизлијә е'тираз едир. Сијаси лириканын көзәл нүмунәси олан бу әсәрдә ичтиман зиддијјәтләрин реал тәвири верилмишдир.

1907-чи илин орталарында «Фүјүзат»да «Дума»ны тәбрик едиб она бөјүк үмидлә бахан шаирин ики ај сон-ра «Дад истибдаддан» (1907) кими үсјанкар ше'ри чап етдирмәси мараглы иди. Бу онун көрүшләриндәки сүр'әтли инкишафы көстәрирди. «Дад истибдаддан» билә-васитә ингилаби һадисәләрин һади јарадычылығында әкс-сәдасы иди.

Шаир истибдадын төрәтдији фәлакәтләри көстәрмәк-лә кифајәтләнмәјиб, халгы мүбаризәјә чағырыр. О, азад-лығын, хошбәхтлијин биркә мүбаризә јолу илә әлдә еди-ләчәјинә инаныр:

Һәмдәсти-иттифаг олунуз, еј рәфигләр!
Бирликдә фәтһ олур сизә бабы сәадәтин.

«Зүмзүмати-тәһәссүрат, јахуд гарышыг хәјаллар»
(1908) ше'риндә:

Имзасыны гојмуш миләл өвраги-һәјатә,
Јох милләтинин хәтти бу имзалар ичиндә, —

дејә шаир халгынын дүнјанын габагчыл халглары илә ајаглаша билмәдијини дәрин вәтәндашлыг кәдәри илә ифадә едир.

Ингилаб илләриндә јаздығы ше'рләрдә шаир азадлы-ғын зәрурәтиндән бәһс едир. Һәмин ше'рләрин бир гис-минә өзү «Нәғмеји-әһраранә», «Душизеји-һүрријјәт», «Һурији-һүрријјәтә» вә с. кими ујғун адлар верир.

«Бир әмәлим» (1907) ше'ри Һадинин јарадычылыг идеалларынын башлыча истигамәтини көстәрән халг азадлығы, сәадәти идејасыны әкс етдирир. О, сонракы ше'рләриндә јени һәјатын анчаг ингилаб васитәсилә әлдә едилә биләчәји нәтичәсинә кәлир. «Мән бир кита-бәм» (1908) ше'риндә тутдуғу јарадычылыг јолунун ин-гилаби маһијјәтдә олдуғуну сөјләјир. Образлы тәфәккү-рүн мәһсулу олан «Бүлбүл» (1907) ше'риндә вәтәни күлшәнә, онда фәрјад едәнләри бүлбүлә бәнзәдиб, истиб-дады ингилабла һәдәләјир. «Мүлһәмәји-әш'ар» (1914) ше'риндә исә:

Көј курулдарса, парлајар әнвар,
Доғру сөз ингилаба һачәт вар!.. —

дејә артыг ингилаб вахтынын чатдығыны сөјләјир. Јери кәлмишкән демәк лазымдыр ки, Һадинин јарадычылы-ғында «ингилаб» мәфһуму бә'зән чох мүчәррәд мә'нада

ишләдилир. О, ингилабдан чох, милли интибаһ, тәрәгги, мәдәниләшмәк сәчијјәси дашыјыр.

Ҳади кәләчәјә парлаг нәзәрләрлә бахырды. «Истиг-балымыз парлагдыр» (1908) ше'риндә бу инам ајдын һисс олунур:

Ачар фирдөвси-һүрријјәт, фүјузабад олар аләм,
Күләр сүбһи-һәгигәт, мә'дәләтмә'тад олар аләм.
Шүаати-мүсават илә сәһни-дад олар аләм,
...Бу истибдад әлиндән гуртарар азад олар аләм!

Бу ше'ри о дөвр үчүн бөјүк ичтимаи әһәмијјәтә малик бир әсәр сајмаг олар. Онда никбинлијә, фәалијјәтә дсғру һәрәкәтәтдиричи бир руһ, инсан күчүнә, парлаг кәләчәјә инам вардыр ки, Ҳадинин изтирабларыны јүн-күлләшдирән амилләрдән бири дә будур.

Бир азадхаһ кими чыхыш едән шаирин бу һагдакы фикирләри башга халглара да айддир. Онун азадлыг, бејнәлмиләлчилик идејаларынын кениш маһијјәтдә олдуғуну көстәрән әсәрләри чохдур. Ше'рләриндә инсана, халга мәһәббәт мәсәләси үмүмбәшәри маһијјәт кәсб едир. Буна һәлә илк әсәрләриндән олан «Тәсвири-мәһәб-бәт, јахуд вәрәғи-ешгү мәвәддәт»дәки:

Мән истәрәм сәадәти-әбнаји-нөв'ими,
Әфкарыма бахылса бәшәрпәврәнанәдир, —

Бејтини мисал көстәрмәк олар. Онун:

Бир көздә, бир нәзәрдә тутулсун кәрәк миләл,
Та мејвәбәхши-аләм ола шахеји-әмәл... —

кими бејнәлмиләлчилик шүарлары, «Тәрәнеји-әһраранә» (1909) ше'риндә чар һөкүмәтинин Загафгазијада ермәни вә Азәрбајчан халгы арасына салдығы милли гырғын әлејһинә е'тиразларыны билдирир.

«Мүлһәмеји-әш'ар»да (1914) рус вә ермәни халгла-рына достчасына мүнәсибәт һисси ифадә едилир:

Ермәни-рус, һәп вәтәндашымыз,
Бу мәишәт јолунда јолдашымыз.

Бејнәлмиләлчилик идејалары Иран, Чәнуби Азәрбај-чан вә дүнјанын башга јерләриндә азадлыг һәрәкатынын баш галдырдығы дөврдә хусуси әһәмијјәт кәсб едирди.

Шаирин истибдад әлејһинә јаздығы ше'рләри јерли вә милли мәһдудлуг билмәдән чар мүтләғијјәти, Иран

шаһлыгы вә Түркия султанлыгы әлејһинә дә чеврилмиш, әсәрләриндә Мәһәммәдәли шаһлар, Султан Әбдүлһәмидләр лә'нәтлә јад олунмушлар. Һади Болгарыстан вә Чәнуби Азәрбајчан халғларынын милли азадлығ вә ингилаби һәрәкатына сәс вермиш, онларын рәһбәрләрини алғышламышдыр.

XX әсрин әввәлләриндә Иран вә Чәнуби Азәрбајчанда халғын вәзијјәти олдуғча ағыр иди. Кениш халғ күтләләри шаһ-феодаля һәкимијјәти, һәмчинин чаризмин вә Инкилтәрә империализминин гәсбкарлығ сijasәти әлејһинә мүбаризәә галхмышдылар. Халғ азадлығ һәрәкатынын әсас мәркәзи бир мүддәт демократик сечки јолу илә дүзәлмиш әнчүмәнләр тәшкилатынын һөкм сүрдүјү Тәбриз шәһәри олду. Мәһәммәдәли шаһ Гачарын һүчум едән ордусуну дәф етмәк үчүн Тәбриздә вә башга јерләрдә фәдаиләрин мүбариз ингилаби дәстәләри јаранды. Мүасири Сабир кими Һади дә бу ингилаба мүсбәт мүнәсибәт бәсләјир. «Мәһәммәдәли шаһын гулағына азани-интибаһ» (1908) адлы ше'риндә залым һөкмдара мурачиәтлә дејирди:

Гафил олма, милләтин наһаг ганындан гыл һәзәр,
Тачу тәхтин гәрг олур ахырда ган дәрјасына.

Һадинин Иран ингилабына һәср етдији «Баригејизәфәр парлајыр, истигбал бизимдир» (1909) ше'ри даһа гүввәтли иди. Бу ше'р фәдаиләрин шаһ гошунларына күчлү зәрбәләр вурдуғу заман јазылмышдыр. Шаир «Тегһран шәддады», «Гырмызы чәллад» адландырдығы шаһын төрәтдији фәчиәләри бир-бир сајыб, азадлығ мүбаризәсинин гаршысы алынмаз олдуғуну көстәрирди.

«Әдвари-тәчәддуд, ә'сари ингилаб» (1909) ше'риндә болгар халғынын Түркия истибдадына гаршы мүбаризәси тәрәннүм едилирди.

1908-чи илдә Түркиядә дә ингилаб баш вермишди. Бөјүк халғ шаири Сабир түрк халғыны Иран ингилабындан нәтичәләр чыхарарағ Султан Әбдүлһәмидин вердији конститусия вә «Һүрријјәтә» алданмајыб, онунла гәти мүбаризә етмәә чағырыр, Иран ингилабына гаршы мүртәчә мөвгә тутан Мир Һашым кими әксингилабчыларын Түркиядә дә олдуғуну хатырладырды. Һадинин исә мәфтунлуғу о јерә чатыр ки, Түркиядәки буржуа ингилабыны Шәрг үчүн парлајан бир күнәш адландырыр.

1910-чу илдә Истамбула кедән шаир орада «Тәнин» гәзетиндә Шәрг дилләри мütәрчими вәзифәсиндә чалышыр. Ејни заманда, өз јазылары, күнүн тәләбләринә уј-гун ше'рләри илә јерли гәзет вә мәчмуәләрдә иштирак едир.

1913-чү илдә һәрби вәзир Шөвкәт пашанын гәтли илә элагәдар олараг кәлмә зијалылардан шүбһәләнән османлы һөкүмәти иртича әлејһинә чыхан һадини дә һәбсә алыб Салоникә сүркүн едир. Башына кәлән ағыр фәләкәтләрдән сонра јазычы 1914-чү илдә Бақыја гајытмаға мүвәффәг олур. Бу заман I дүнја мұһарибәси башланыр. Һади 1915-чи илдә Гафгаз ордусунда Австрија чәбһәсинә кедир, о, мұһарибә заманы да әдәби фәалијјәтини давам етдирир. Һәлә «Һәрби-мүсәлләс, јахуд, чәнки-сеаһәнк» (1914) ше'риндә:

Һәп далғалы дәннзләрә бәнзәр һәјатымыз,
Башдан ајаға ган јеридир каннатымыз, —

демәклә ганлы мұһарибәјә өз мұнасибәтини билдирди. «Улдузлу бир кечәдә мұһарибә тамашасы вә «Шаһнамә» шаири-зингтидарыны хатырламаг» (1915) ше'риндә бу мұһарибәннн кечмиш мұһарибәләрлә мұгајисәолунмаз дәһшәтләрини, онун һәјат јеринә өлүм, варлыг јеринә јохлуг кәтирдийини кәстәрир.

Бу заман јаздыгы әсәрләрдә вәтән вә онун тәлеји, вәтән һәсрәти мәсәләси дә мұһүм јер тутур. Гүрбәт ел-ләрдә—Қарпатларда да Һади доғма вәтәнини дүшүнүр. Шаир бу дәфә онун тәбин сәрвәтләриндән, мәфтуну олдуғу көзәлликләриндән јазыр. «Гүрбәт елләрдә јадивәтән» (1918) ше'риндә ушаглыг вә илк кәнчлијини ағушунда кечирдији, инди исә ондан чох узағларда олан Азәрбајчаны һәсрәтлә јад едәрәк дејир:

Еј Вәтән, еј бешик һәјатым үчүн,
Јенә сән ач гучаг мәматым үчүн!
Гүрбәт елләр әкәрчи олду јерим,
Сәнә анд бүтүн дүшүнчәләрим.
Еј хәзаны көзүмдә фәсли-баһар,
Еј көзәл торпаг, еј севимли дијар!

Һади инсанпәрвәр шаир иди. Ондакы инсанпәрвәрлијин ән гүввәтли тәзаһүрү «Инсанларын тарихи фачиәләри, јахуд «әлваһи-интибаһ» адлы фәлсәфи поемада өз ифадәсини тапмышдыр. Бу әсәрлә Һади «капитализмнн ән јүксәк мәрһәләси» (В. И. Ленин) олан империализ-

мин төрөтдији рэзаләтә, дүнјаны фачнәләр јузасына чевирән империалист мұһарибәсинә нифрәти чошдурур. Поеманын башланғычында дүнјаны бир «ғанлы овлаға», бәшәри исә «овчуја» бәнзәдән шаир сонракы һиссәләрдә мұһарибәнин тәсири илә хәјалында чанланмыш тарихи әкс етдирмәјә чалышыр: бу тарих бүтүн фачнәләрдән дәһшәтлидир. Һади дүнјадакы фәлакәтләрин әсл сәбәсини инсанын тәбиәтиндә көрүр:

Бәшәри! Бәдбәхтсән, кирјан, пәришан бир һәјатын вар,
Мүсибәт торпағындан јоғрулан бәдбәхт затын вар!

Шаирә көрә инсанлар арасында, онларын бир-биринә мұнасибәтиндә анчаг шәр, мәнфи гүввәләр, ријакарлыг һөкм сүрүр. Она көрә дә: «Бахышлар көлкәли, үзләр бүтүн нашад шәклиндә»дир.

Бәшәр тарихини бу шәкилдә көрән мүтәфәккир шаир бәдбинләшир. Бу бәдбинлик, һүзн фәрди маһијјәт дашымајыб, өзүнүн бир нечә ше'риндә дедији кими «һүзни-үмуми» — дүнјәви кәдәрди.

Һади бир чох елмләрә бәләд олан философ шаир иди. Онун фикринчә, инсан зәкасынын гүдрәти шеј вә һади-сәләрин маһијјәтинә тамамилә һаким ола биләр. Агностикләрин әксинә олараг, Һади «Улдузлара доғру» (1914) ше'риндә зәканын даһа парлаг кәләчәјини тәрәннүм едәрәк дејир:

Јол булур, бир күн учар, улдузлары тәсхир едәр,
Ән гаранлыг сирри анлар, әләмә тәшһир едәр,
Инди одлар јағдыран тәјјарәји-хакинәжад —
Парлајан бир күн кәләр чох көјләри тәнвир едәр.

О, ајын, улдузларын өјрәнилмәсинин кәләчәк елм әләминә бөјүк јениликләр кәтирәчәјинә инанырды. «Вахтын сәси, һәјатын сөзү» (1918) ше'риндә елм, маариф, һәјат мүбаризәси мәсәләләринә тохунур.

Һадинин классикләрә мұнасибәти дә марағлыдыр. Јазычы Низами, Фүзули, Сејид Әзим Ширвани, Һ. Зәрдаби, Ч. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир, Шекспир, Шиллер, Һөте, Һүго кими классик вә мұасир сәнәткарлара гајғы илә јанашыр. Н. Камал, Ә. Һамид, Т. Фикрәт, Р. Тофиг кими түрк шаирләринин јарадычылыгындакы демократик мејлләри мүсбәт гијмәтләндирирди.

Һадинин тәрчүмәчилик саһәсиндәки фәалијјәти дә диғгәтәләјигдир. Шаир тәкчә орижинал јарадычылыгы

илә дејил, бәдин тәрчүмәләри илә дә халга мүүјјән хидмәт көстәрмишдир. Онун Низами, Руми, Хәјјам, Сә'ди, Һафиз, В. Һүго, К. Мендес вә башга классикләрдән етдији бир сыра тәрчүмәләри мәшһурдур. Бу тәрчүмәләрлә танышлыг көстәрир ки, о, анчаг мүтәрәгги ичтимаи мәзмун дашыјан әсәрләри тәрчүмә етмишдир.

Һади һаггында елми-тәнгиди мәгалә вә әсәрләр јазан әдәбијјатшүнасларымыз шаир барәсиндә мүсбәт фикирләр сөјләмиш, һәмчинин онун јарадычылығы вә дүнјакөрүшүндәки бә'зи зиддијјәтләри дә гејд етмишләр. Һәгигәтән шаирин бир сыра јанлыш фикирләри вә тәрәддүдләри, јарадычылығында мүүјјән зиддијјәтләри олмушдур. Бу зиддијјәтләр онун илк тәдгигатчыларындан олан профессор Ч. Хәнданын, Мир Чәлалын, сонралар Ә. Мирәһмәдовун шаир һаггында монографијасы вә мүвафиг әсәрләриндә хатырладылыр. Әлбәттә, Һади кими бир шаир үчүн зиддијјәтләр тәбиидир. Һәмин зиддијјәтләр, һәр шејдән әввәл, онун ичтимаи һадисәләри аңлајышындакы синфи мәһдудлуғундан ирәли кәлир. Онун алдығы мәдрәсә тәһсили вә јарадычылығынын илк илләриндә дүшдүү әдәби мүһитин тә'сирини дә јаддан чыхармаг олмаз. Јарадычылыг вә дүнјакөрүшүндәки икилик шаирин үслубуна, дилинә дә тә'сир етмишдир.

Һади чәтин вә гәлиз дилдә јазса да, халг мәнафејинә ујғун аз әсәр јаратмамышдыр. Јазычынын тәблиғ вә тәрәннүм етдији вәтән мәһәббәти, бөјүк вәтәндашлыг һисси халгымызын ишинә, мүбаризәсинә һәмишә мә'нәви бир силаһ кими јахындан көмәк етмиш, өзүндән сонра кәлән јазычыларын јарадычылығына мүсбәт тә'сир көстәрмишдир. Шаирин зәнкин әдәби ирси ичәрисиндә һеч заман өз әһәмијјәтини итирмәјән гијмәтли әсәрләр, ше'ринчиләри вардыр; јухарыда һаггында бәһс етдијимиз «Мәһәмәдәли шаһын гулағына азани-интибаһ», «Баригеји-зәфәр парлајыр, истигбал бизимдир» ше'рләриндәки атәшин сөзләр сон заманлар Иранда баш вермиш пингилабын гәләбәси илә, «Улдузлара доғру» ше'ри исә совет космик елминин наилијјәтләри илә нә гәдәр дә мүасир сәсләшир.

Бөјүк исте'дада малик олан Һадинин јарадычылығы романтик ше'римизин ән көзәл нүмунәләрини вә мүрәккәб хүсусијјәтләрини өјрәнмәкдә охучуларә әјани олараг чох көмәк едир.

Мəһəммəd Һадидə Һəм дə кəркəмли бир «Һүрријјəти-нисван»чы кими диггəти чəлб едир. «Һүрријјəти-нисван» мəсəлəsi əдəбијјатымызын чидди тəдгигат тəлəб едэн сəһəсидир.

XX əсрин илк он иллəриндə Азərbайчан ичтимаи фикрини мəшғул едэн мұбаһисəли мəсəлэлəрдən бири Һүрријјəти-нисван (гадын азадлығы) проблеми олмушдур. Мұбаһисəдə иштирак едэнлэр мұхтəлиф сијаси-ичтимаи чəбһədən олдуғлары үчүн онларын ирəли сүрдүклəri мұлаһизэлэр дə бир-биринə зидд иди; гадын талəји илə «марағланан» Əһмəd Камал кими буржуа мұһəррирлəri мүртəчə мətбуат органларындакы чыхышлары илə «философлуг» едэрək, гадынларын əсл кəзəллијини, сафлығыны, Һər шejдən əввəl, үзлəринин вə əллəринин өртүлү олмасында көрүр, өртүсүз Гərb гадынларыны əхлагсыз адландырырдылар. Бу мұһəррирлəri өз əтрафына топлајан «Фүјүзат», «Јени фүјүзат» кими мəчмүэлэр бағландығдан сонра идеја истигамəти е'тибарилə онлардан кери галмајан «Шəлалə»дə чыхыш едэн Сəбрибəзэдэлэр дə өз сəлəфлəринин јолуну давам етдириб гадын азадлығы əлeјинə чыхыр, гејри-əхлағи нəзм вə һeкəјəлəri илə мəчмүəнин сəһифəлəрини долдурурдулар.

Азərbайчан халғынын габағчыл зијалылары — Ч.Мəммədгулузадə, Н. Нəриманов, Ə. Һағвердијев, С. Һүсейн, Ј. В. Чəмəнзəминли, Ч. Чаббарлы кими јазычылар исə əсасən «Молла Нəсрəддин», «Бəһлул», «Зəнбур», «Бабаји-Əмир», «Тути», «Кəлнијјət», «Мəзəли», «Лəклəк» кими сатирик мəчмүə вə «Иршад», «Һəгигət» кими мүтəрəгги гəзетлəрин сəһифəлəриндə чыхыш едэрək, гадын мəсəлəсиндə мүртəчə чəбһə тутан шəлалəчилərə, руһанилərə, гаракүруһчу буржуа јазычыларына гаршы мұбаризə апарырдылар.

Һəмин мəчмүə вə гəзетлəрдə гадынларын вəзијјəти, азадлығы проблеми мұхтəлиф чəһəтлəрдən ишығландырылып, онларын тəрəггисинə мане олан мұһафизəкар гүввэлэр тəнгид олунур, азјашлы гызларын əрə верилмəsi, онларын тəһсилдən узағ олмасы кими бид'əтлэр нифрət вə е'тиразла гəлəмə алынырды.

Бу Һағда башга кəркəмли Азərbайчан јазычылары илə бəрəбər Мəһəммəd Һадидə бир чох гијмəтли əсəрлэр јазмышдыр. О Һələ Истамбулда олдуғу заман «Тəнин», «Рүбаб», «Сəрвəти-фүнун», «Шəһраһи-сəбаһ»,

«Мәһтаб» вә б. мәтбуат органларынын мүнәррири кими танынмышды. Орада гадынлар вә онларын азадлыгы наминә јаздыгы атәшин ше'р вә мәгаләләринә көрә, јазычы һаким даирәләрин вә руһаниләрин диггәтини чәлбәтмиш, һәмин фәалијјәти үстүндә бир мүддәт һәбсә алынмыш, «Мәһтаб» исә бағланмышды.¹ Һади Бакыја гајытдыгдан сонра 1914-чү илдә әввәлчә «Ана гучағы», сонрадан «Ешги-мөһтәшәм», јахуд «Әфлатун севкиси» адланан ајрыча ше'рләр мәчмуәсини нәшр етдирир. «Ешги-мөһтәшәм» емосионал чәһәтдән чох гүввәтли олан әсәрләрдән ибарәт бир мәчмуәдир. Онда гадын азадлыгы, аналыг һиссинин бөјүклүк вә мүгәддәслији еһтирасла тәрәннүм олунур. Һадинин тәсвир вә гәнаәтинчә:

Гадын бир чанлы күлдүр, хак она бир күлшәни-рөвшән,
Нә јердә пәрдәпуш олса, о јер гәтијјән олмаз шән.

«Әлваһи-нәфасәт» ше'риндә өртүнмәјә гаршы^о үсјан едән шаир:

Бир илдырым олсам да, әритсәм кечәләрдән —
Бир парча олан өртүјү күл үзлү сәһәрдән.
(Күл үзлү сәһәр:) иштә гадындыр бу фириштә,
Јол көстәри версин кирәлим биз дә беһиштә...
Мән истәмәм дә өпсүн о чинси-ләтифи, аһ
— О мәл'ун нигаблар —
Нурдан һөрүлсә дә үзү тутмуш олан сијаһ,
— Јерә кечсин һичаблар, —

дејә гадыны күлүзлү сәһәрә, чадрасыны гаранлыг кечәләрдән галмыш гара өртүјә бәнзәдир, ону әритмәк үчүн өзүнү илдырым мәгамында көрмәк истәјирди.

Шаирин фикринчә, гадынлары өртүнмәјә мәчбур едән ганунлар гејри-тәбиидир; бу ганунлар сонрадан «Һичаб» ајәсинә истинадән ујдурулмушдур. Өз фикирләринә мәнтиги бир јекун вуран шаир:

Лазымса өртү, биз нәдән аја күшадәјиз?
Хилгәтдән анлашылды ки, азадәзәдәјиз, —

дејә чавабларында тәбии һәјат ганунларына әсасланырды. Һадијә көрә, гадынлар чадрадан азад олмајынча

¹ М. Һ а д и. Түркіјәдәки ачы мушаһидәләрим. — Бах: «Игбал» гәзети, 26 феврал 1914-чү ил, № 588; Казымоғлу. М. Һади Истамбулда. — «Маариф вә мәдәнијјәт», 1923, № 3, сәһ. 29.

чәмијјәтдә бөјүк һисс вә арзулар јарана билмәз. Шаир гадынлара хитабән:

Әлбәт кәләр баһар, јағар аби-ингилаб,
Парлар сизин чәмали-ләтафәтмәабыңыз, —

дејә ингилаб нәтичәсиндә онларын чадрадан азад ола-
чагларына инам ојадырды.

«Һүрријјәти-нисван» мәсәләсинин музакирәсиндә
Һади јалныз чадраны атмаг тәклифини дејил, гадынла-
ра һәгиги инсани мүнәсибәт, онларын савадланмасы вә
мүкәммәл тәрбијә көрмәси мәсәләсини дә ирәли сүрүр-
дү. О, «Көзәл дүшүнүнүз» адлы әсәриндә үмумијјәтлә
гадына гаршы олан мөвчуд әдаләтсиз мүнәсибәтләри
ифша едиб, бу вәзијјәтә ачыјырды:

Нисван сөзү алындымы килки-китабәтә,
Бир дашды санки, бу дүшүјор рә'си-милләтә!

Шаирин «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсинә мәнәббәтлә
долу јаздығы «Молла Нәсрәддинә» адлы ше'ринин га-
дын азадлығына аид бәнди тамамилә Сабирин «Фәһлә,
өзүнү сән дә бир инсанмы санырсан?» сатирасыны ха-
тырладыр: Езоп дили илә јазылмыш бу ше'рдә дејилир:

Нисвијјәти инсанлыға шајанмы санырсан?
Нисваны да инсан дејә инсанмы санырсан?
Һејваны да инсан илә јексанмы санырсан?
Хатунлара азадәлији шанмы санырсан?
Нисван сөзүн ат кушеји-нисјанә, а молла!
Бу ишләри вер бир пара надәнә, а молла!

Јарадычылығынын һәлә илк дөврүндә јазмыш олду-
ғу «Һиссијјати-мадәранә» адлы чидди ше'риндә гадын-
лара мүрачиәтән:

Милләтин писфини тәшкил ғылан,
Сиз дејилсизми, а нисвани-чаһан?

кими бөјүк бир һәгигәти хатырлатдыгдан сонра:

Нә заман кәсби-үлүм етсә ниса,
Чисми-милләт тапачаг онда шәфа, —

дејә шаир халгын инкишафында гадынларын елмә, маа-
рифә јијәләнмәсинин бөјүк әһәмијјәти олдуғуну көстәр-
мәклә буну һәјата кечирмәји тәләб едирди. О, нәинки

ше'рлериндә, маарифә даир јаздығы мәгаләләриндә дә үмуми ичбари тәһсил мәсәләсини ирәли сүрүб, һәр ики чинсин охумасыны лазым билирди.

Һадинин ана-гадын мөвзусуна һәср олунмуш әсәрләри хусусилә гијмәтлидир. Онун «Үммәһати-һәјат, јахуд чинси-ләтифәјә бир бахыш» ше'риндә бәшәр өвладынын боја-баша чатмасында мүнүм рол ојнајан ана мүгәддәс бир варлыг кими тәрәннүм едилир:

Ана бир бағ, чичәк ачар гучағы,
Чанлы күлләр јашар о чәннәтдә.
— Ананын гучағы чәннәтдир —
Бир мәләкдир чаһани-хилгәтдә,
Шәкли-инсандадыр о чан јатағы...
Сәнә һөрмәтләр, еј бәһишти-һәјат!
Еј гадын!
Олмасајдын јери гучарды мәмат;
Варлығындыр буну едән исбат,
Варлығын варлыг ејләјир инбат,
Еј мүгәддәс ана!

о

Һади еһтираслы шәкилдә «Һүрријјәти-нисван»ы арзу вә тәләб едирсә дә, онун там дүзкүн јолуну көстәрә билмирди. Шаирә көрә, чадранын атылмасы гадыннын азадлығы үчүн һәлледици шәртләрдәндир. Одур ки, Һади ше'рлериндә Гәрб гадынларынын ачыглығыны дәнә-дәнә хатырладараг, онларын куја азад олдуғуну сөјләмишдир. Әслиндә исә Гәрб буржуа өлкәлериндә нәинки әмәкчиләрин, һәтта һаким синифләрин, саһибкарларын гадынларынын белә, өртүсүз олсалар да, һеч бир сијаси-ичтимаи азадлығы олмамышдыр.

М. Һадинин гадына мүнәсибәтиндән данышаркән, она олан нәчиб мәһәббәт һиссләрини дә хатырлатмаг лазым кәлир. Әсәрләринин мүәјјән бир һиссәсини мәһәббәтә, көзәллијә һәср едән шаир бу әсәрләрин чохунда өзүнә-мәхсус үсулла ичтимаи-сијаси мәсәләјә кечир, мәһәббәтлә башланан ше'рини сијасәтлә гуртарыр. «Көзләрин», «Зәмзәмеји-ашиганә», «Тәсвири-мәһәббәт» вә с. мәнз белә ше'рләрдәндир. Онун «Шикваји-ашиганә», «Еј атәши-ешги мәни һәр дәмдә јахан јар!» — хитабы илә башланан ше'рләри «Һүрријјәтә, үлвијјәтә, гүдсијјәтә, милләт!» чағырышы илә битир. Чејранбахышлы көзәли азадлыг пәриси әвәз едир.

«Нечин күсдүн?», «Заваллы көнлүм», «Мәләким, нәдир о?», «Бир лөвһеји-чамал», «Еј пәрији-истигна» ше'рләри сырф мәһәббәт, гадын көзәллији кими ән'әнәви мөвзуларә һәср олунса да, бу әсәрләрдә шаирин исте'-

дады өзүнү бүтүн күчү илө көстөрө билмир. Лакин га-
дыны, онун көзэллѳини тэрәннүм едән:

Китабәләр әсәри-хамәдир, фәгәт сән бир
Сәһифәсән ки, ону гүдрәт ејләмиш тәһрир.

Јахуд:

Гашы, көзү, чамалы — гүввәтли үч һөкүмәт,
Бирдән һүчүм едәрсә, күлмәзми галибијјәт! —

кими мисраларда орижиналлыг ајдын нәзәрә чарпыр.
Шаир:

Мәһсули-ешгдир бу әвалим, бу кайнат,
Биканеји-мәһәббәти зәни етмә зиһәјәт, —

гәнаәтинә кәлиб чыхыр.

Һадинин мәһәббәт лирикасыны мүәјјән дәрәчәдә
өзүндә еһтива едән «Мәнсур ше'рләр»и дә мараглыдыр.
Бу әсәрләрдә «Һәјәт нәдир?» суалыны гаршысына гојан
шаир фәлсәфи дүшүнчәләрә далыб, ахирәтдә, мәзарда
«Һәзз, хошбәхтлик, көзәллик, һәгигәт ахтармаг анчаг
ағылсыз адамларын дүшүндүјү ишдир» нәтичәсинә
кәлир.

Бүтүн чәһдләринә бахмајараг, гадын азадлыгы, га-
дына-анаја мәһәббәт, онун ләјагәтинин јүксәкләрә гал-
дырылмасы саһәсиндә Һадинин нәчиб, хејирхаһ арзула-
ры ингилабдан әввәлки шәраитдә, синифли чәмијјәтдә
һәјәта кечирилә билмәзди.

Лакин шаирин «Һүрријјәти-нисван», һәјәти ешг мөв-
зусунда јаздыгы әсәрләрин бөјүк тәблиғи вә тә'сиредици
әһәмијјәти олмуш, өз бәдии-естетик дәјәрини инди дә
сахламышдыр.

Һадинин гадын азадлыгы һаггындакы көзәл арзула-
ры анчаг социалист ингилабы нәтичәсиндә һәгигәтә чев-
рилди. Бәшәр тарихиндә јени бир дөвр ачан Бөјүк Ок-
тјабр социалист ингилабы гадынларын ичтимай-сијаси
һүгүгсузлуғуна, көлә вәзијјәтинә һәмишәлик сон гојду.
Инди социалист өлкәмизин бүтүн гадынлары кими, Азәр-
бајчан гадынлары да елм, мәдәнијјәт, әдәбијјәт, инчә-
сәнәт, халг маарифи саһәсиндә парлаг гәләбәләр әлдә
етмишләр. Тәсадүфи дејил ки, 1969-чу илин сентјабр
ајында университет тәһсилли гадынларын Британија
Федерасијасы үзвләринин өлкәмизә гонаг кәлмиш нү-
мајәндә һеј'әтинин башчысы ханым Агнесса Амонд Ба-

жыда көркәмли елм вә мәдәнијјәт хадимләри илә көрүш заманы демишдир:

«Мүһүм елми, ичтимаи вә дәвләт ишләри илә мәшғул олан бу гәдәр чох гадына һәлә һеч јердә раст кәлмәмишәм».

Бу сөzlәр инсанпәрвәр шаир М. Һадинин гадынлар һаггындакы көзәл арзу вә әмәлләринин вәтәниндә инди артыгламасы илә һәјата кечмиш олмасына сәчијјәви бир сүбутдур.

1978

ШАИР-ВӘТӘНДАШ

Көркәмли шаир Аббас Сәһһәт XX әср Азәрбајчан әдәбијјатында өз ше'рләри, бәдин тәрчүмәләри вә әдәбијјатшүнаслыға аид мәгаләләри илә мүһүм јер тутур. Габагчыл рус ше'ринин нәчиб ән'әнәләринин әдәбијјатымызда јајылмасы онун ады илә даһя чох бағлыдыр. Әдәби јарадычылығынын үмуми истигамәти е'тибарилә романтизмә мәнsub олан Сәһһәт диггәти чәлб едән реалист әсәрләр дә јаратмышдыр.

«Сентиментал-романтик руһда јазылмыш ше'рләриндә Сәһһәт һеч дә бәзиләринин дүшүндүјү кими, «хәстә, мүртәчә арзулар» далынча гачмырды. Ән чох романтик олан «Шаир вә ше'р пәриси» кими әсәриндә Сәһһәт хәјал әләминдә ганад чалса да, нәһәјәт, јенә, өз вәтәндашлыг вәзифәләринә гајытмаға мәчбур олурду»¹.

Көһнә ше'рин бә'зи нөвләринә, хусусән мәдһијјәчилијә гаршы чыхан шаир Пушкин, Лермонтов, Крылов, Горки вә б. рус јазычыларынын әсәрләриндән тәрчүмәләр едәрәк өзү дә јени руһлу ше'рләр јарадырды. Бундан башга, о, дәрсликләр јазыр вә әдәбијјат мараглылары таршысында мүһазирәләрлә чыхыш едирди.

Шаир кәнч нәслин маариф очагларына чәлб едилиб тәрбијә олунмасына хусуси әһәмијјәт верирди. О, 1905-чи ил ингилабындан сонра башланмыш сијаси-ичтимаи һадисәләрә кетдикчә фәал мүнәсибәт бәсләјир. «Мүсәлман тәләбәләринин фәалијјәти» (1917) адлы мәгаләсиндә ингилаби һәрәкәтә гошулан кәнчләри алгышлајыр.

¹ Мәммәд Ариф. Сечилмиш әсәрләри. 3-чү чилд, Бакы, «Елм» нәшријјаты, 1970, сәһ. 322.

1918-чи илдә Кәнчәјә (индики Кировабада) көчән шаир һәмин илдә орада вәфат едир.

Сәһһәтдән бизә зәнкин әдәби ирс галмышдыр. Јазычынын «Мәғриб күнәшләри» (1912), «Сыныг саз» (1912), «Јохсуллуғ ејиб дејил» (1912), «Нефт фонтаны» (1912), «Чәһаләт сәмәрәси јахуд бир јетимин хошбәхтлији» (1914) адлы китабларында ше'р, драм вә тәрчүмәләри топланмышдыр. О, мүәллим М. Маһмудбәјовла «Јени мәктәб» адлы дәрслик јазмышдыр. Әдәбијатшүнаслығымызын инкишафында мүһүм хидмәти олан Сәһһәтин «Тәзә ше'р насыл олмалыдыр?» (1905), «Сабир» (1911), «Сабирин тәрчүмеји-һалы» (1912) әсәрләри вә «Мәғриб күнәшләри»нә мүғәддимәси (1912) өз орижинал елми хүсусијјәтләри илә диггәти чәлб едир.

А. Сәһһәт јалныз социалист ингилабындан сонра өз һәгиги гијмәтини алмыш, әсәрләри дәнә-дәнә чап едилмишдир.

Совет һакимијјәти илләриндә А. Сәһһәтин «Әсәрләри» (1935), «Мүнтәхәбаты» (1928 вә 1945), «Сечилмиш ше'рләри» (1933 вә 1950) вә с. китаблары чапдан чыхмыш, јарадычылығына аид чохла мәгалә, елми әсәр, монографија јазылмышдыр.

Илк әсәрләри әсасән гәзәлләрдән ибарәт олан шаирин јарадычылығы зиддијјәтли иди. О бу заман мүәјјән гәдәр динчилик тә'сири алтына дүшсә дә, әсасән халгың милли азадлығы мөвзусунда ше'рләр јазыр, 1905-чи ил ингилабындан сонра исә тамамилә демократик мөвзулара мүрачиәт едиб, буржуазијаја, руһанилијә нифрәт јағдырыр. Феодал-патриархал һәјатын әсл мүдафиәчиси олан руһаниләр јени чәмијјәт, әдәбијат һисси илә чошан шаирин әсәрләриндә тәңгид һәдәфинә чеврилирләр. «Мүсәлман үрәфалары» ше'риндә милли мәдәнијјәти боғуб халгыны, дилини бәјәнмәјән буржуа-мүлкәдар «мүнәввәрләрини» ифша едән шаир зијалылары, алимләри, јазычылары халга хидмәт етмәјә чағырыр.

Сәһһәт халгы севән вә онун азадлығы уғрунда чалышан јазычылары мүсбәт гијмәтләндирди. Тәсадүфи дејил ки, о, бөјүк халг шаири Сабирин јахын досту иди. Сабирин вәфаты мүнәсибәтилә јаздығы ше'рдә она јүксәк гијмәт верәрәк дејирди:

Сабир, еј ән севимли шаиримиз,
Мүгтәдир, дузлу-сөзлү шаиримиз...
Сүңкүләр ачмајан јолу ачдын,
Гәләминдән чәваһират сачдын...

Јох, јох, әсла сән өлмәдән, дирисән,
Ән бөјүк гәһрәманларын бирисән.

Иртичанын шиддәтләнмәси, верилән вә'дләрин боша чыхмасы јазычыда буржуазијаја гаршы кин вә гәзәби артырырды. Бу заман ону ингилаби һәрәката гошулан Әһмәдләрин («Әһмәдин гејрәти»), азадлыг уғрунда вурушан ингилабчыларын («Хәбәрдар вә ја зиндан гаровулу») тәлеји дүшүндүрүр.

Шаирин сijasи чәһәтдән кетдикчә бүллурлашан јарадычылығы империалист мұһарибәси илләриндә јени сәчијјә дашыјыр. Јазычыны өз амалы уғрунда мұбариз олмаға, сәнәти һәјатла бағламаға чағырыш бу дөврдә Сәһһәт ше'ринин әсас мәфкурәви истигамәтини тә'јин едир. Бу чағырыш онун «Шаир, ше'р пәриси вә шәһәрли» (1916) поемасында чох кениш вә бәдии бир шәкилдә верилмишидир. Әсәр јазылдығы дөврдә Азәрбајчан әдәбијјаты үчүн һәм мәзмун, һәм дә үслуб вә гурулуш е'тибарилә јени вә орижинал иди. Ше'р Сәһһәтин јарадычылыг ән'әнәләринин давам вә инкишафынын нәтичәси кими мејдана чыхса да, онда рус ингилабчы демократы Н. А. Некрасовун (1821—1878) «Шаир-вәтәндаш», ермәни јазычысы Һ. Туманјанын (1869—1923) «Шаир вә рүбәб» әсәрләринин дә тә'сири өзүнү көстәрирди.

Поемада тәблиғ едилән идеја шаири узун заман дүшүндүрмүшдүр. Һәлә «Бәјани-һал», «Тәрчүмеји-һалым вә ја һололо», «Насеһ», «Сабир» вә с. ше'рләриндә јазычынын өз идејалары уғрунда чәсарәтли олмасы фикри ирәли сүрүлүрдү.

«Шаир, шәһәрли вә ше'р пәриси» поемасынын мұвәф-фәғијјәтли чыхмасы Сәһһәтин мұбариз сәнәт идејасыны даһа кениш шәкилдә мұдафиә етмәсинин нәтичәси иди. Ондакы шәһәрли, демәк олар ки, мұәллифин идејаларыны ифадә едән резенјор бир сурәтидир. Сәһһәт өз ич-тимай-әдәби көрүшләри илә шәһәрлијә чох јахын көрү-нүр. Сәнәтдә мәфкурәсизлијә, епигончулуға гаршы чыхан јазычынын гәнаәтләри илә шәһәрлинин фикирләри һәмәһәнк сәсләшир.

Өз әдәби манифестини «Шаир, ше'р пәриси вә шәһәрли» поемасы илә е'лан едән шаир артыг реалист сәнәт тәрәфдары олдуғуну, тәрәддүдләрә, ачизлијә сон гојарағ мұбариз бир гәләм саһиб олмаға доғру јүксәл-дијини көстәрир.

Сәһһәт јарадычылығынын јүксәк бәдии мәһсулу олан

бу поэма шаирин көрүшлөрүндөки, сәнәт бахышындакы ирәлиләмәни чох ајдын нүмајиш етдирир.

Әсәрин гәһрәманы олан «шаир» ики јол ајрычында-дыр; ше'р пәриси ону романтик көјләр аләминә чәкмәк истәјир. Кәнч шәһәрли исә вәтәнә, халга хидмәт етмәјә чағырыр. Дүнјанын ишкәнчәләриндән гуртулмаг истә-јән шаир әввәлчә ше'р пәрисинин тәклифини гәбул едир. Аз сонра о, пәрини јанында көрмүр. Реал һәјатын нү-мајәндәси кәнч шәһәрли шаири бәдбинлијә көрә данла-јыб, дејир ки, вәтәнин, милләтин ағыр һалында јазычы мүбаризәдән чәкилмәз, ана Вәтән пәришан олдугда өв-лад онун дәрдинә галмалыдыр. Шаир чаваб верир ки, о, милләтин вә вәтәнин һалындан хәбәрсиз дејилдир; чох шеј демәк истәјир, лакин гојмурлар, гәләм азад де-јилдир:

Вәтәнә, милләтә санма дејиләм дилдәдә,
Јазмаг олмаз фәгәт олмазса гәләм азадә.
Чох һәгигәт мәнә тәлгин еләјир вичданым,
Јохдур ондан бирисин сөјләмәјә имканым.

Јарадычылығында хусуси мәрһәләнин башланғычыз олан поэма шаирин истә'дад вә мәрһәтини габарыг шә-килдә ашкара чыхармышдыр. Мисралардакы ахычылыг, сурәтләрин мүкалимәләриндәки тәби依лик, фикир ајдын-лығы әсәрин јүксәк илһамла јазылдығыны көстәрир. Мүһарибә јазычыны чыхылмаз вәзијјәтә салса да, о, бәдбинләшиб үмидини кәсмир, «Истигбал бизимдир» ше'риндә кәләчәјә парлаг нәзәрләрлә бахыр.

Сәһһәт драматуркија илә марагланмыш, онунла да мәшғул олмушдур. Әсасән ушаглар үчүн јаздығы драм-лар вахтилә мәктәб сәһнәләриндә ојнанылмыш вә ша-кирдләрдә бөјүк мараг ојатмышдыр. Јазычы «Нефт фон-таны», «Чәһаләт сәмәрәси јахуд бир јетимин хошбәхтли-ји», «Јохсуллуғ ејиб дејил», «Тағы вә Нағы» адлы драм әсәрләринин мүәллифидир. «Нефт фонтаны» пјесиндә кечмиш Балаханыдакы нефт мә'дәнләриндә ишләјән фәһләләрин ағыр һәјатындан бәһс едилир. Мәктәб һәја-тындан алынмыш «Чәһаләт сәмәрәси»ндә јазычы ушаг-ларда елмә, маарифә һәвәс доғурмаға чалышыр. «Тағы вә Нағы» әсәриндә исә чар дөврүндәки ганун-гајдалар тәнгид олунур. Орада әрәб әлифбасынын төрәтдији мү-баһисәләрдән дә бәһс едилир. Рус драматургу А. Ос-тровскидән игтибас нәтичәсиндә јазылмыш «Јохсуллуғ

ејиб дејил» әсәриндә мөвчуд чәмијјәтдә пулун терәтди-
ји рәзаләтләр көстәрилир.

Сәһһәт ушаг әдәбијјаты сәһәсиндә дә фәалијјәт көс-
тәрмиш, бир чох ше'р, тәмсил, драм јазмышдыр. Ше'рләр,
(«Тәнбәл», «Гушлар» вә. с) олдугча садә, ушаг руһуна
ујғундур. Онлар бу күн белә мәктәбләримиздә тәдрис
олунур.

Шаирин дөврүндәки мәктәб тәрбијәси илә барышма-
дығы нәзәрә чарпыр. «Бир мәктәбдә имтаһан» ше'риндә
көһнә мәктәбләрдә ушаглары сыхмаг, сәрбәст дүшүнмәјә
гојмамаг кими инзибати һаллар тәнгид олунур.

Ушаглар үчүн јазылмыш ше'рләрдә ата-аналара мә-
һәббәт, мәктәбә рәғбәт, тәбиәтин сирләри илә танышлыг,
чалышганлыг, вәтәни, халгы севмәк кими мәсәләләр
әһәтә едилмишдир. Онлар дил, үслуб, шәкил, һәмчә
һәтдән дә бу нәслин сәвијјәсинә ујғундур. Бүтүн бунлар
Сәһһәтин бачарыглы бир ушаг јазычысы олдугуну көс-
тәрир.

Шаирин јарадычылығында мүһүм јер тутан сәһәләр-
дән бири дә бәдиин тәрчүмәдир. О, рус-Авропа, фарс,
күрчү, ермәни вә башга халгларын шаирләриндән тәр-
чүмәләр етмишдир. Јазычы дөврүндән наразы галыб
халг, вәтән үчүн азадлыг ахтаран шаирләрин әсәрләрин-
дән өз руһуна ујғун парчалары сечир. Сәһһәт Пушкин,
Лермонтов, Мүссә, Надсон, Калтсов, Смирнов, Никитин,
Державин, Крылов, Толстој, Сатурјан, Һәтә кими сәнәт-
карларын әсәрләрини Азәрбајҗан дилиндә сәсләндир-
мишдир. Бу ше'рләрдә онун мәнсуб олдугу халгын азад-
лыг, кәләчәк үмиди илә дөјүнән үрәк чырпынтылары,
мүстәмләкә вәзијјәтиндән хилас олмаг арзусу өзүнү көс-
тәрир. Филолокија елмләри доктору, профессор К. Та-
лыбзадә һаглы олараг јазыр ки, «Һәм идеја, һәм дә руһ
вә үслуб е'тибарилә Сәһһәтин орижинал әсәрләри илә
тәрчүмәләри арасында мөһкәм әләгә вардыр»¹. Шаирин
тәрчүмә сәһәсиндә башладығы нәчиб иш Азәрбајҗанда
Совет һакимийјәти гурулдугдан сонра даһа да инкишаф
етдирилмишдир. Рус классикләрини охучуларымыза та-
нытдыраркән Сәһһәтин әсрин әввәлләриндә нә гәдәр
мүһүм иш көрдүјү бир даһа нәзәримиздә чанланыр. XX
әсрин бөјүк пролетар јазычысы М. Горки дә Сәһһәтин
чох марагландырмыш, онун мәшһур «Мәһбус» ше'рини

¹ К. Т а л ы б з а д ә. Аббас Сәһһәт. Бақы, Азәрб. ССР ЕА Нәш-
ријјаты, 1955, сәһ. 61.

мәһарәтлә Азәрбајчан дилинә тәрчүмә етмишдир. Бу, шаирин идејача кет-кедә јүксәлдијини, пролетар сәнәт-карына олан дәрин һөрмәтини көстәрмәкдәдир.

Сәһһәтин тәрчүмәләри мүасирләринә дә тә'сирсиз галмамыш, Сабир, Шаиг, Ч. Чаббарлы кими сәнәткар-ларын фәалијјәтиндә бариз шәкилдә өз әксини тапмыш-дыр.

* * *

Аббас Сәһһәт бир әдәбијјат нәзәријјәчиси кими дә диггәти чәлб едир. Шаир әдәбијјатын бир чох нәзәри мәсәләләри әтрафында буржуа јазычылары илә демок-ратлар арасында кедән мүбәһисәјә биканә галмамыш, онун фәал иштиракчысы олмушдур.

1905-чи ил I рус ингилабы вә башга ичтиман һади-сәләрин тә'сири илә Сәһһәтин әдәби көрүшләриндә диг-гәтәләјиг инкишаф вә тәрәгги башлајыр. Габагчыл рус вә Авропа әдәбијјатшүнаслығынын тә'лиминдән дә бәһ-рәләнән сәнәткар елми-тәнгиди мәгаләләри илә әдәбиј-јатымызын инкишафына јахындан көмәк едир. Шаири бу заман дүшүндүрән мәсәләләр онун «Тәзә ше'р насыл олмалыдыр?»¹ мәгаләсиндә өз әксини тапмышдыр. Ше'р-дә тәбии һиссләри, реал һәјат һадисәләрини тәсвирә ча-ғырыш мәгаләнин әсас руһуну тәшkil едир. Әдәбијјатда хәлгилик вә реализми јүксәк гijмәтләндирән јазычы классик әдәби ирсә мүнәсибәт, тәнгид, бәдии тәрчүмә кими мәсәләләр әтрафында фәјдалы мәсләһәтләр верир. Әдәбијјатымыза Авропа тә'сири кәтирмәк истәјән Сәһ-һәт ше'римизин гурулуш, үслуб, шәкил чәһәтдән јени-ләшмәсиндә фәал рол ојнамышдыр. Шаир классисизм үслубунда јазылмыш көһнә ше'рә, гәлиб шәклинә дүш-мүш тәрсим вә тәсвир васитәләринә, нәзирәчи әдәбијјата ғаршы чыхыр.

Классик ше'рлә схоластик ше'ри ани оларағ фәрг-ләндирмәји бачаран сәнәткар әдәби көрүшләриндә дә буна садиг галмышдыр. Классик әдәбијјаты јүксәк гij-мәтләндириб, она мәдәнијјәт тарихинин бир һиссәси кими бахан шаир, јери кәлдикчә, Фирдовси, Низами, Сә'ди, Һәфиз, Фүзули сәнәтиндән истифадә едир. Бүтүн бунлар Сәһһәтин сых бағлы олдуғу классик әдәбијјат-

¹ «Һәјат» гәзети, 23 ијун 1905-чи ил, № 14.

дан јарадычы шәкилдә өјрәндијини әјани көстәрир. Әдәбијјатын, сәнәтин ичтимаи-тәрбијәви әһәмијјәтини јүксәк гијмәтләндирән јазычы ону инкар едәнләрә е'тираз сәсини учалдырды. Сәһһәтә көрә, мүасир ше'ри ирәли апармағ үчүн көһнә ше'рин муһафизәкар чәһәтләри тәһгидә тутулмалыдыр. Әлбәттә, о бунунла классик ше'рин әлејһинә чыхмағ нијјәтиндә дејилди.

Сәһһәт шаирин бөјүклүјүнү, һәр шејдән әввәл, онуң сәнәтинин јүксәк мәфкурәли олмасында көрүрдү. Шаирин һүғону, Гоголу һөрмәтлә јад етмәси, Сабирин әсәрләрини ингилаб адландырмасы һеч дә тәсадүфи олмамышдыр. Сабир ше'ринин һәјата, инсан шүуруна тә'сирини јүксәк гијмәтләндирән јазычы бу ше'рин Иран мәшрутәсинә бир ордудан чох хидмәт етдијини хатырладырды. О, Сабир сәнәтинин Азәрбајҗан әдәбијјатында ачдығы јени јолу онун ичтимаи һәјатла сых бағлы олмасында көрүр, шаири «мүгәллид» (тәғлидчи) дејил, «мүчәддид» (јениликчи) адландырырды. Јазычынын реализм вә сатира һағгындакы фикирләри хүсусилә диггәтәләјигдир. Сәнәти һәјаты әкс етдирән бир васитә кими гијмәтләндирән Сәһһәт дејир: «Шаир ајинәсидир дөвранын»¹.

Бу шүар исте'дадлы сәнәткарын әдәби мүбаризәләрдән чыхардығы дүзкүн бир нәтичә иди. Сәһһәтә көрә, реалист әдәбијјатын башлыча хүсусијјәти һәјаты дүзкүн әкс етдирмәкдир. О, инсаны һәјатдан узаглашдыран ше'ри тәһгид едир, көјләрә учмаға мејл көстәрән шаирләри төһмәтләндирирди («Шаир, ше'р пәриси вә шәһәрли»). Бәдин јарадычылығда тәһгидә, хүсусән сатираја чидди фикир верән јазычы ону ичтимаи мүбаризәдә гүввәтли васитәләрдән бири һесаб едирди. «Молла Нәсрәддин» мәчмуәси вә Сабир јарадычылығындан бәһс едәркән реалист әдәбијјатда сатирасыз кечинмәјин мүмкүн олмадығыны хатырладыр. Сәһһәт «Молла Нәсрәддин»и ағлајыб күлмәси илә халғы ајығ салан мәчмуә кими гаршыламышды. Еһтијач олдуғундан, о, шаирләри сатирик әсәрләр јазмаға дә'вәт едир, ичтимаи әһәмијјәти олмајан һәчвләри ондан ајырырды. Сәһһәтә көрә, «ләһвүләәб, һәзлијјат вә һәчвијјат јазмагла милләти анчағ иғфал етмәк олар»².

Шаир, досту Сабирин бөјүклүјүнү онун дәрин ичти-

¹ А. Сәһһәт. Сыпығ саз, Бақы, 1912, сәһ. 25.

² Јенә орада, сәһ. 26.

маи мазмуна малик сатира јолу тутмасында көрүр, күлүшүндө ачы бир кэдэр дујурду. О, Сабирдэки бу хүсусијјэти башга мүасирлэриндэ дэ көрмэк истэјирди. Халгымызын бэдиин тэфэккүрүнэ күчлү тэ'сир кестэриб, XX эср ше'римизэ јени хүсусијјэтлэр кэтирэн Сөһһэт гүдрэтли бир нэзэријјэчи олмушдур. Онун әдәбијјатын нэзэри мәсәләләри һаггындакы фикирлэри инди дэ өз әһәмијјәтини сахлајыр.

1974

АБДУЛЛА ШАИГ

XX эср Азәрбајчан мәдәнијјәти, әдәбијјаты, ичтимаи фикри тарихиндә көркәмли јерләрдән бирини тутан Абдулла Шаиг (1881—1959) халг мүәллими, шаир, насир, драматург, әдәбијјатшүнас вә тәрчүмәчи кими шөһрәт газанмышдыр. О, Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулмасыны севинчлә гаршылајан вә өз јарадычылығыны јени һәјатын, совет варлығынын тәсвир вә тәрәннүмүнә һәср едән јазычылардандыр. Совет һакимијјәти илләриндә Шаигин јаратдығы әсәрләрин әсас мөвзусуну јенилијин көһнәлик үзәриндә гәләбә чалмасы, патриархал-феодал вә буржуа адәт-ән'әнәләри галыгларынын тәнгиди, Бакы пролетариатынын ингилаби кечмишинин тәрәннүмү, кәнч нәслин тәлим вә тәрбијәси тәшкил едир.

Шаиг јарадычылығынын гызғын дөврү Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра башлајыр. О, бу заман ибтидаи вә орта мәктәбләрдә мүәллимлик едир, кечмиш һәјатын јарамазлыгларынын тәнгид, јени һәјаты вә онун наилијјәтләрини тәсдигедичи ше'р, һекајә вә пјесләр јазыр. Мәшһур «Араз» романыны битириб, «Нүшабә» әсәри үзәриндә ишләјир. Шаигин дәфәләрлә нәшр едилән әсәрләри рус, күрчү, ермәни, өзбәк вә ССРИ-дә јашајан башга гардаш халгларын дилләринә тәрчүмә олунмушдур. О, Фирдовси, Сә'ди, Чәләләддин Руми, Пушкин, Лермонтов, Крылов, Некрасов, Л. Толстой, А. Чехов, М. Горки, В. Шекспир, Д. Дефо, Ч. Свифт вә башга Шәрг вә Гәрб јазычыларынын бир сыра әсәрләрини Азәрбајчан дилинә тәрчүмә етмишдир. Совет һөкүмәти А. Шаигин маариф, мәдәнијјәт вә әдәбијјат саһәсиндәки хидмәтләрини јүксәк гијмәтләндирәрәк, она

Эмәкдар инчәсэнәт хадими ады вермиш, Ленин ордени, Гырмызы Эмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф етмиш, халгымыз ону ики дәфә ССРИ Али Советинә депутат сечмишдир. Абдулла Шаиг әдәби вә ичтимай фәалијјәтинин чичәкләнән бир дөврүндә һәјаты тәрк етмишдир.

* * *

Јарадычылыға ингилабдан әввәл башлајан јазычы әввәлчә классик ше'рин тәсири алтында гәзәлләр, романтик әсәрләр јазыр. Кетдикчә күчләнән фәһлә һәрәкатынын тәсири нәтичәсиндә јазыларында јени ичтимай мотивләр өзүнү көстәрир. Некајә вә повестләриндә реализм диггәти даһа артыг чәлб едир. «Мәктуб јетишмәди» (1908), «Интиһармы, јашамагмы?» (1910), «Көбәләк» (1912), «Пирин кәрәмәти» (1912) кими некајәләриндә, «Әсримизин гәһрәмәнлары» (1909—1918) повестиндә кечмиш һәјатын ијрәнч сәһнәләри өз ин'икасыны тапыр. Сабир үслубунда јаздығы әсәрләр ичәрисиндә «Әкинчи вә хан» (1913) Шаиг јарадычылығында бир нөв дөнүш нөгтәсини тәшкил едир. Капиталла зәһмәт арасындакы барышмаз зиддијјәтләри әкс етдирән «Мәктуб јетишмәди» некајәси истисмар дүнјасынын өзбашыналыгларыны ифша етмәкдә дөврүн ән типик бәдии әсәрләриндән сајыла биләр. Некајәдә Гурбанын фачиәси истисмар дүнјасына дәрин нифрәт һисси ојадыр.

«Әсримизин гәһрәмәнлары» повестиндә халгын тәрәггиси, сәадәти уғрунда чарпышан гәһрәмәнлар тәсвир едилир. Јазычы халг гәһрәмәны Зәкиләрә рәғбәт һисси ојадыр. «Дурсун» вә «Көч» Шаигин Азәрбајчан һәјатыны чох көзәл билдијини көстәрән әсәрләрдир. Һәр ики әсәрдә вәтәнин тәбиәти, кәндли һәјаты инчәликләри илә нүмајиш етдирилир. Гәлбини, тәлјини халгына бағлајан јазычы өз идеалыны анчаг совет гурулушунда тапыр, мәктәбләр үчүн әдәбијјат дәрсликләри јарадыб, али мәктәбләрдә классикләримиз һаггында мұһазирәләр охумагла бәдии јарадычылығыны да һәвәслә давам етдирир.

Шаир халгын артыг өз вәтәнинин һәгиги саһниби олмасы илә фәхр едир. Ингилабдан сонра јаздығы ше'рләрдә јүксәк инсанпәрвәрлик—инсана, онун јарадычы гүввәсинә, ағыл вә идракына инам һисси даһа да артыр.

Ше'рлериндә ики мотив үстүнлүк кәсб едир: истисмар дүнјасына нифрәт, социализм гуручулуғунун тәрәннүмү. «Үсјан ет!» (1924) ше'риндә истисмар вә зоракылыг аләминә нифрәтини билдирән шаир дејир:

Еј сөнүк, чүрүмүш дүнја, парчалан!
Вердијин: әсарәт, зәнчир, өлүм, ган!..

Јазычынын сијаси вә ичтимаи көрүшләриндәки дәји-шикликләри онун социалист ингилабына итһаф етдијә «Үч лөвһә» (1929) ше'риндә ајдын көрмәк олур. О, ше'рдә тәсвир етдији баһарла хошбәхтлијин рәмзини верир. «Октјабр» (1932) ше'риндә јени һәјат гуручулуғу саһәсиндә әлдә едилән гәләбәләрдән бәһс едир. Јашајыб јаратмағы тәрәннүм едән шаир «Әмәк пәрсинә» (1925), «Хырчын гыз» (1926), «Зәрбәчи» (1933) вә с: ше'рләрини јазыр, «Хырчын гыз»да һәјатын мә'насыны әјләнчәләрдә көрән бир гызә е'тираз едәрәк дејир:

Һәјат хүлја дејил, гузум, о шүүрлу аддымла —
Бир гајәјә доғру јүрүр, ону изләр данма.
Јашамағ, һәм јашатмағдыр...

«Зәрбәчи» ше'риндә дүнјанын һеч јериндә көрүнмәниш бу јени әмәк нөвүнүн јаратдығы харүгәләри, бөјүк наилијјәтләримизин әсас васитәләриндән бири олан социализм јарышыны тәрәннүм едир. О, совет адамларыны һүнәрә, әмәјә, ишә чағырыб, јарадычылыг харүгәләри көстөрмәјә руһландырыр:

Мәсләким, шүарым учадан уча,
Мән кетдим, јолдашлар, кәлин архамча!

1920—1930-чу илләрдә Шаиг «Анабачы», «Гаракилис хатирәләри», «Вәзифә», «Әсәби адам», «Өзү билсин, мәнә нә!» кими марағлы һекајәләр јазыр. Бу һекајәләрдә садә адамларын мәрдлијини, нәзакәтини, әмәјә гызғын һәвәсини тәсвир әдиб, мәктәб һәјатынын чанлы лөвһәләрини јарадыр.

Шаиг кәнчләр үчүн гијмәтли ше'р, һекајә вә пјесләр јазмышдыр. Ушағлар үчүн јаздығы әсәрләрдә јазычы әсасән халғ нағылларындан истифадә едир. Онун «Ојунчу бағалар» (1936), «Тапдыг дәдә» (1939), «Овчу мәстан» (1945), «Зәһмәт вә зинәт» (1946) кими әсәрләри ушағлар вә кәнчләр тәрәфиндән чох севилир. Шаиг бу әсәрләри илә кәнч охучуларына чәсарәт, мәрдлик, халға мәһәббәт, совет вәтәнпәрвәрлији кими нәчиб вә көзәл

Һиссләр ашылајыр. Кәнчләр театры үчүн јаздығы «Хасај» (1937), «Елоғлу» (1939), «Вәтән» (1942), «Гарача гыз» (1948) кими пјесләриндә дә бу принципи әсас көтүрмүшдүр. «Хасај»да драматург мүасир ичтиман конфликт әсасында аилә вә мәктәб, онларын бир-биринә гаршылыглы јардымы, әсл совет мүәллиминин тәрбијә үсулу, гајғыкешлији вә с. кими бир чох мүһүм проблемләрә тохунмуш, тә'лим-тәрбијә мәсәләсини дүзкүн һәлл етмишдир.

Јазычы вәтәнә олан дәрин мәһәббәт вә бу јолда фәдакарлыг һиссләрини мүһарибә дөврү вә ондан сонрақы фәалијјәтиндә дә көстәрмишдир. Алман фашистләри Вәтәнимизә гулдурчасына басгын едикләри заман јаздығы «Һәгигәт бизимләдир, зәфәр бизимдир» адлы ше'риндә:

Чәкил бу торпагдан, еј ханн дүшмән,
Бу совет халгыны јахшы таны сән!
Көз ликмә севимли совет јурдума;
Јурдум архаланыр Гызыл Ордума....
Советләр бајрағы чалачаг зәфәр,
Чәкил, еј гаранлыг, ачыл, еј сәһәр! —

дејә гаршыдакы гәләбәмизә олан бөјүк инамыны ифадә етмишдир. «Нүшабә» драмында Низамнин «Искәндәр-намә» поемасындан алдығы мөвзуну мүасир тәләбләрә ујғун шәкилдә ишләмишдир.

Шаиг јарадычылыгында хүсуси јер тутан әсәрләрдән бири «Араз» (1940) романыдыр. Совет әдәбијјатынын јени мәрһәләјә јүксәлдији дөврдә јаранмыш бу монументал әсәрин әсас мөвзусу Бақыда кенишләнән фәһлә һәрәкатыдыр. Бу дөврдә М. С. Ордубади «Думанлы Тәбриз», «Кизли Бакы», «Дөјүшән шәһәр», «Дүнја дәјишир» кими бир силсилә тәшкил едән тарихи романларыны, Мир Чәләл «Бир кәнчин манифести», С. Вурғун «Вагиф», «Ханлар» вә с. әсәрләрини јазырлар. Үмүми совет әдәбијјатында олдуғу кими, Азәрбајҗан јазычыларынын јарадычылыгында да ингилаби-тарихи мөвзуја күчлү мејл өзүнү көстәрир.

Абдулла Шаиг «Араз»ы онун әсас гәһрәманы сајылан ејни адлы кәнчин һәјаты, мә'нәви-руһи аләминдә тәләтүмә башлајан бир епизодла башлајыр; Сураханыда ағач алтында отуруб өз дәрдрәрини дүшүндүкчә, јаныглы бајаты охујан Аразын хәјалы өнүндән бир-бирини әвәз едән һәзин вә гәзәбли маһнылар кечир. Әсәрин драматик мүғәддимәсини тәшкил едән бу һиссәдән сон-

ра язычы өз гәһрәманынын әләм, кәдәр вә һәҗәчанларынын сәбәбләрини изаһ едир; Араз кечән әсрин сону, јени әсрин әввәлләриндә јашајыб мүбаризә мејданына атылан кәнчләрдән биридир. Онуң вәтәниндә өлүмә доғру кедән феодал мүнасибәтләрини капитализм әвәз едир. Артыг јени—фәһлә синфи тәшәккүл тапыр. Капиталист нефт сәнајесинин инкишафы илә әлагәдар олараг бағлар дағылыб, әкин јерләри сатылыр, мүфлисләшиб арадан чыхан бәј вә мүлкәдарларын јериндә буржуазија гәрар тутмаға башлајыр, јери, торпағы оланлар ону сатыб варланыр, олмајанлар исә фәһләлик етмәјә мәчбур олурлар. Бу шәраитдә јохсулларын нәсиби анчаг истисмарчыларын пәнчәсинә дүшмәк, «сојулмаг» олур.

Әсәрдә Бакы буржуазијасынын һәјаты вә тәлеји үчүн сәчијјәви олан тәбии бир вәзијјәт тәсвир едилир: «Милјонлары олан Аслан бәј артыг гочалмышдыр. О хәстәдир. Инди арвады вә оғлу Варис дә онунла бирликдә дүшкүнләшмишдир. Һәким, Аслан бәји мүјәјинә едәндә онда бир чох хәстәлик тапыр. Бәјин јекәнә оғлу Варис исә артыг јашамыр, сүрүнүр». Көрүндүјү киими, Аслан бәјин аиләси мә'нән вә чисмән сүгут едир. Јазычынын тәсвириндә бу аилә, үмүмиләшмиш шәкилдә буржуа аиләси вә әхлагыны тәмсил едир. Әсәрин бу һиссәсиндә Шаир Бакы буржуазијасыны сијаси һәјәтдә мүбаризә габилијјәтини итирмиш бир һалда — гејри-фәал шәкилдә тәгдим едир. Шәһәр һәјатынын романда реал чыхмасына сәбәб олан чәһәтләри јазычы усталыгла верә билмишдир. Шаир, Аслан бәјләрлә јанашы чәмијјәтин тәмиз, ишығлы, габагчыл, намуслу адамларыны да, зәһмәткешләри вә ингилабчылары да реалистчәсинә инандырычы бәдни сурәтләр васитәсилә тәсвир едир. Әсәрдә әксини тапан ингилаби мүбаризә сәһнәләри: пролетар Бакысы һаггында долğun тәсәввүр јарадыр. Мүбаризә мејданына атылан ингилабчылар охучунун рәғбәтини газанырлар. Араз, Ванја, Азад, Серјожа, Григор киими ингилабчыларын һәјатынын әсл мә'насыны азадлыг һәрәкатыны кенишләндирмәк тәшкил едир. Коммунист Партијасынын көстәришләринә әмәл едән кәнчләр өз күчүнә инанмајанларда да мүбаризә вә гәләбә руһу ојадыр, һеч бир мәһрумийјәт, һәбсхана вә сүркүн онлары горхутмур.

Романын әсас гәһрәманы олан Араз ингилабчы синфин, Бакы пролетариатынын бир чох типик, сәчијјәви чәһәтләрини өзүндә чәмләшдирмишдир. О, азадлыг јолунда

әзм вә мәтанәтлә мүбаризә апарыр. «Араз»ын бөјүк бир һиссәси ајры-ајры милләтләрдән олан фәһләләр арасындакы бирлијин тәсвиринә һәср олунмушдур. Бу бахымдан Аразла Ванјанын достлуғу диггәти хүсусилә чәлб едир. Һеч заман јаддан чыхмајачағ бу достлуғ әсәрдә габаығы верилмишдир. Јазычы чар һөкумәтинин фитнәкарлығы нәтичәсиндә баш верән милли тоғгушманы, онун сәбәбләрини мәнтигә ујғун шәкилдә ачыр; бу әдавәтин әсл сәбәбкарлары истисмарчы синифләр, чар һакимләри, гаракурчу партијалар, жандармлардыр. Азадын башчылығы илә мәтнин кәнчләрдән тәшкил едилмиш ингилаби мұһафизә дәстәләри фачнәли күнләрә сон гојмағ үчүн бөјүк фәдакарлык нүмунәси көстәрирләр. Гарышыглыг, чахнашма јатандан сонра ермәниләрлә азәрбајчанлылар арасындакы кечмиш сәмимијјәт бәрпа олунур. Јазычы онларын јенидән бир-бири илә мейрибанчасына көрүшмәси епизодларыны руһ жүксәклији илә тәсвир едир. Ингилаби кечмишимизи әкс етдирән «Араз» романы јалныз Шаиг јарадычылығында дејил, үмүмән мүасир Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә көркәмли, әләмәтдар бир һадисә кими жүксәк гијмәтә лајигдир. Јазычы пролетар һәркатыны XX әсрин ән мұһүм вә мүтәрәгги бир һадисәси кими гәләмә алмышдыр. Араз симасында габагчыл ингилабчы фәһләләрин жүксәлән хәтлә инкишафы верилир. Әсәрин сонунда Араз вә јолдашлары һәбс олунур, тәшкилатын фәалијјәти мүвәггәти оларағ дајандырылып. Лакин онун үзвләри Аразларын һәбсханадан чыхыб јенидән фәһлә синфинин өн сыраларына кечәчәјинә, бөјүк пролетар ингилабынын јаранмасында фәал иштирак едәчәкләринә инанырлар.

«Араз»ын мүәллифи гәти аддымларла социализм реализминә доғру прәлиләјир.

Әдибин сонрадан јаздығы әсәрләр буну әјани оларағ сүбут едир. Совет һакимијјәти илләриндә кениш инкишаф—социализм реализми јолуна дүшмүш Шаигин әсәрләри күтләви тиражларла нәшр олунарағ ону ән популар јазычылардан бири етмишдир. Бир чох илләр әрзиндә әдәбијјат мүәллими олмуш јазычы педагожи вә тәдрисметодик ишдә дә бөјүк мүвәффәгијјәт газанмышды. Мүәллимләр ичәрисиндә чох шәрәфли јер тутан Шаиг сөзүн әсл мәнасында «мүәллимләр мүәллими» адыны газанмышдыр. А. Шаигин мүәллимлик истедады, бу нәчиб пешәјә үрәкдән бағлылығы вахтилә Н. Нәримановун диггәтини чәлб етмишди. Һәлә ијјирминчи илләрдә Шаигин

Һәјат вә фәалијјәтинә аид бурахылан китабчада о, халг мүәллим, көркәмли маариф хадими вә јазычы кими сәчијјәләндирилир. О заман Азәрбајчан халг маариф комиссары вәзифәсини дашыјан тәнгидчи вә әдәбијјатшүнас М. Гулијев Шаиги «...јаранмаг үзрә олан лисан вә әдәбијјатымызын тәмәлини гуранлардан бири»¹ адландырмышдыр.

Шаигин һәјаты вә әдәби јарадычылығы һагғында әдәбијјатшүнас алим Ә. Мирәһмәдов, Ј. Исмајылов вә башгалары тәрәфиндән елми-тәдгигат әсәрләри јазылмыш, онун «Сечилмиш әсәрләри» мүхтәлиф вариантларда дәфәләрлә нәшр едилмишдир.

Шаиг һагғында көркәмли шәхсијјәтләрин дедији сөzlәр, вердији чох мүсбәт рә'јләр тамамилә тәбиидир. О өз гијмәтли әдәби ирси, јүксәк мә'нәви кејфијјәтләри илә вәтәнпәрвәр јазычы, бөјүк ичтимаи хадим, көзәл бир мүәллим кими һәмишә севиләчәкдир.

БӘШӘРИ ИДЕЈАЛАР ЧАРЧЫСЫ

(Н. Чавидин анадан олмасынын 100 иллији мүнәсибәтилә)

Н. Чавид Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә ән мәшһур сималардан биридир. Һәлә 20-чи илләрдә республиканын партија вә һөкүмәт рәһбәрләри Н. Нәриманов, С. Ағамалыоғлу, Д. Бүнјадзадә, Ј. Гасымов вә башгалары, һәмчинин тәнгидчиләрин, әдәбијјатшүнасларын бөјүк бир нәсли халгымызын мәдәнијјәтинин, әдәбијјатынын инкишафына онун көстәрдији хидмәтләри јүксәк гијмәтләндирмишләр. Көркәмли совет јазычысы, академик Мирзә Ибраһимов Һүсәјн Чавиди «чох бөјүк габилијјәтә вә поетик гәлбә малик бир сәнәткар» кими сәчијјәләндирмиш, халг шаири С. Вурғун демишдир: «Биз Һүсәјн Чавидин јарадычылығындан истифадә етмиш вә едәчәјик. Һүсәјн Чавидин јарадычылығында биз шаирләр үчүн өјрәнмәли шәјләр чохдур»².

Совет Иттифагында јашајан башга халгларын шаирләри дә Чавиддән өјрәнмәјә чағырылырды. ССРИ Јазы-

¹ Т а л ы б з а д ە А б д у л л а Ш а и г (ијirmi иллик педагожи вә әдәби фәалијјәти долајысилә). Бақы, 1923, сәһ. 22.

² «Әдәбијјат гәзети», 14 апрел 1936-чы ил.

чылар Иттифагынын III пленумунда дејилмиш ашағы-
дакы сөзләр һеч дә тәсадүфи дејилдир:

«Биз шура поезијасы һаггында данышдыгда Тачикис-
танын, Ермәнистанын, Күрчүстанын вә Азәрбајчанын
бөјүк шаирләринин тәчрүбәсиндән истифадә етмәлијик.
Бурада бизим арамызда бөјүк драматик әсәрләр јарат-
мыш олан Һүсејн Чавид кими бөјүк Азәрбајчан шаир-
ләри вардыр»¹.

Гардаш совет халгларынын јазычыларындан В. Маја-
ковски, В. Вишневски, М. Чавахишвили, А. Ширванзадә,
Г. Гулам вә башгалары Бақыда оларкән Һ. Чавидлә шәх-
сән көрүшмүш, шаирин јарадычылығы илә марагланмыш
вә она јүксәк рәғбәт бәсләмишләр. М. Горки адына Дүңја
Әдәбијјаты Институтунун әмәкдашы, ССРИ Елмләр Ака-
демијасынын мүхбир үзвү К. Ломидзе Һүсејн Чавиди
«Азәрбајчанын мәһшүр јазычысы, ән бөјүк шаир вә дра-
матургларындан бири»² адландырмышдыр. Чавидин ја-
радычылығы јалныз ССРИ-нин дејил, бир сыра харичи
өлкә алимләринин дә диггәтини чәлб етмишдир. Истам-
бул университетинин мәһшүр профессору Фуад Көпрүлү-
задәнин әсәрләриндә Һ. Чавидин...«Азәрбајчан әдәбијја-
тынын ән гүдрәтли сәнәткары»³ олмасы етираф едилир.
«Варлыг» (Тегһран) мәчмуәсинин саһиби-имтијазы вә мү-
дири доктор Чавид һеј'әт «ше'ри сәһнәјә кәтирән, сәһнә-
дә јүксәк аһәнкли ше'р дилини дәб салан вә өз хәләфлә-
ринә дә күчлү тә'сир көстәрән»⁴ Һ. Чавидин бөјүк сәнәт-
кар олдуғуну гејд едир. Јазычынын Азәрбајчан драма-
туркијасы тарихиндәки мөвгеји Парисдә чыхан «Ревү дү
монд мүзүлман» журналынын бир нөмрәсиндә белә сә-
чијјәләндирилир: «Мүәсир Азәрбајчан драматурглары
ичәрисиндә ики шәхсијјәт — Һ. Чавид вә Ч. Чаббарлы
хүсусилә фәргләнирләр. Исте'дадлы шаир Һ. Чавид мән-
зум пјесләри илә кениш даирәдә танынмышдыр»⁵. Фран-
сыз алими Е. Блоше Парис милли китабханасында
мүһафизә олунаң надир әлјазмалары арасында Һ. Чави-
дин әсәрләринә хүсуси јер верилдијини гејд едир⁶.

¹ «Әдәбијјат гәзети», 3 апрел 1936-чы ил.

² Г. Ломидзе. Единство и многообразие. М., «Советский пи-
сатель», 1960, сәһ. 367—368.

³ «Иг да м» гәзети, 1921, № 8707; Ислам ансиклопедиси. Истам-
бул, 1927, № 2.

⁴ «Варлыг», Тегһран, 1980, икинчи ил, сајы 6, сәһ. 26.

⁵ Ле театр ан Азәрбајджан (франсыз дилиндә), Бах: «Ревү дү
монд мүзүлман». Парис, 1926, XIII, сәһ. 139—143.

⁶ E. Blochet. Le catalogue des manuscrits turcs, Paris, 1932.

Эдиб һаггында индијә гәдәр дејилмиш тә'рифләр, јазылмыш санбаллы мәгалә вә әсәрләр ичәрисиндә республикамызын көркәмли тәнгидчи вә әдәбијјатшүнасы академик М. Ч. Чәфәровун «Һүсејн Чавид» монографиясы, һеч шүбһәсиз, мүстәсна јер тутур. Онда бөјүк сәнәткарын е'чазкар јарадычылығы дәриндән тәһлил едилмишдир.

XX әср әдәбијјатымызда мүтәрәгги романтизмин јарадычы вә јашадычыларындан олан Чавид илк мәнзум фәлсәфи драмларын мүәллифидир. Оун тарихи-ингилаби вә ашиганә-фәлсәфи мөвзуларда јазылмыш ән јахшы әсәрләри тәкчә Азәрбајҗанын дејил, үмүмән чоһмилләтли совет мәдәнијјәтинин парлаг инчиләриндәндир.

Һүсејн Чавид 1882-чи ил октябрын 24-дә Нахчыван шәһәриндә анадан олмушдур. О, илк тәһсилини моллаханәда алмыш, сонралар исә Тәбриздә, нәһәјәт, Истамбул дарүлфүнунда охумуш, түрк, фарс, әрәб дилләрини мүкәммәл өјрәнмишдир.

Һ. Чавидин әдәби фәалијјәтинин илк илләри Русијадә вә Азәрбајҗандә ингилаби һәрәкатын кенишләнмәси дөврүнә тәсадүф едир. Чоһ кәнч јашларындан јарадычылығы башлајан сәнәткар мәтбуат аләминдә көркәмли бир јазычы кими анчаг 1910-чу илләрдән танынмышдыр. О, 1910—1918-чи илләр әрзиндә «Кечмиш күнләр», «Баһар шәбнәмләри» адлы ше'р мәчмуәләрини бурахдырмыш, «Ана» (1910) «Заваллы гадын» јахуд «Марал» (1912), «Шејх Сән'ан» (1912—1914), «Шејда» (1916), «Учурум» (1917) вә «Иблис» (1918) драмларыны јазмыш, онларын бир һиссәси о дөврдә нәшр олунмушдур. Јазычы бу илләрдә јаздығы ше'р, поэма вә драмларында ичтимай әдаләтсизлији, патриархал мүнәсибәтләри, дини фанатизми, капитализм истисмарыны, империализмин мүстәмләкәчилик сијасәтинин јүксәк вәтәндашлыг мөвгејиндән ифша едирди. «Бакыда Балаханы нефт мәдәнләринә кедиркән Мәс'уд илә Шәфигә арасында бир мүсаһибә» ше'риндә истисмарчы синифләрлә зәһмәткешләр, онларын һәјат тәрзләри арасындакы зиддијјәтләр көстәрилир. Бу ше'рин руһу санки Маркс вә Енкелсин капитализм дүнјасында фәһлә әмәјинә, оун сон дәрәчә ачыначаглы һәјат шәраитинә вердији тә'рифлә сәсләшир¹. Әсасән Дағыстан һәјатындан бәһс едән «Ана» вә «Завал-

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс. Избранные произведения. В двух томах, т. I, М., 1955, сәһ. 44—79; 504—587.

лы гадын» драмларынын мүсбэт гәһрәманлары ичтимай һагсызлыға нифрәт едиб хәјал аләминә гапылан адамлар, романтик кәнчләрди. «Шейх Сән'ан» әсәринин гәһрәманы Сән'ан бөјүк бәшәри һиссләр, азад мәһәббәт јолунда дини әгидәсиндән әл чәкир. Јарадычылығынын илк дөврүндә Н. Чавид фәһлә мөвзусу илә јахындан марагланыр. Онын мәтбәә ишчиләринин һәјатындан јаздығы «Шейда» драмы буна нүмунә көстәрилә биләр. Әсәрин сүжети мәтбәә ишчиләри вә јохсул мүһәррирләрлә саһибкарлар арасында мүнәгишә үзәриндә гурулмушдур. «Шейда»нын 1925-чи илдә нәшр олунмуш варианты даһа ингилаби руһлу бир әсәр тә'сири бағышлајыр. Шүбһәсиз, бу дәјишиклик драматургун өз ирадәси илә едилмишди. О, ингилаба рәғбәтли мүнәсибәтилә буржуа јазычыларындан кәскин сурәтдә фәрғләнирди.

Биринчи дүнја мүһарибәсиндән сонра Чавид јарадычылығынын икинчи дөврү башланыр. Онын «Иблис» әсәриндә нәзәрә чарпан әсас мәсәләләрдән бири сојғунчу мүһарибә тәрәфдарларынын ич үзүнү ифша етмәкди. Јазычыја көрә, мүһарибә чаниләринин бир гисми мүс-тәмләкәчи Гәрб империалистләринин часуслары, дикәр гисми исә шәхси сәадәтләри үчүн халqlары гырғына вәрән сијасәт адамлары, «идракы сөнүк» дөвләт башчылары вә онларын сатын алынмыш һәрбчи нөкәрләрди.

Совет һакимијјәтинин илк илләриндә (1920—1926) Чавидин «Афәт», «Пејғәмбәр», «Топал Тејмур» кими әсәрләри нәшр олунур, «Учурум»да олдуғу кими, «Афәт»ин дә мөвзусу Түркијә һәјатындан алынмыш, ондакы чох мүһүм ичтимай һадисә вә образлар да әсасән аилә-мәишәт планында верилмишди. «Пејғәмбәр» драмында тарихи шәхсијјәт олан Мәһәммәд мөвһуми аллаһ елчиси сәчијјәсини итириб ади бәшәрә чеврилир. «Топал Тејмур»да драматургун әдаләтсиз мүһарибәләр вә дүнја ағалығы иддиасына дүшән һөкмдарлара мәнфи мүнәсибәти өз ифадәсини тапмышдыр.

Совет һакимијјәти илләриндә јазычынын јарадычылығында ингилаб мөвзусу мүһүм јер тутур. О, 1926—1937-чи илләр арасында чох мәһсулдар ишләјәрәк сәһнәмизә «Кнјаз» (1929), «Телли саз» (1930), «Сәјавуш» (1933), «Хәјјам» (1935), «Шәһла» (1936), «Иблисин интигамы» (1937) кими јени орижинал пјесләр верир, мәшһур «Азәр» поемасыны, «Короғлу» ссенарисини вә башга әсәрләрини јазыр.

Чавид Совет Азәрбајҗанында мәдәни ингилаб уғрун-

да мүбаризэни руһ жүксәклији илә тәрәннүм едир. Бөјүк Октјабрын илдөнүмүнә һәср етдији ше'риндә сосналист ингилабынын наилијјәтләрини фәрәһлә садалајараг де-
јир:

Сәнә нердән бу сәадәт билсән!
Дүшүн әввәлки сәфаләт дәмнини.
Ингилаб атәши парлатды сәни,
Ингилаб ачды сәнин шәһпәрини.

«Азәр» поемасында Шәрг өлкәләриндә мүстәмләкә зүлмүнә гаршы мүбаризэни әкс етдирән, бејнәлхалг им-
перализм әлејһинә јазылмыш «Нил јаврусу» кими пар-
чалар хүсуси јер тутур. Шаир бу сәпкили әсәрләринин
бир нечәсини Берлиндә јазмышдыр.

Һәмнин илләрдә әдәбијјатымызда кениш јайылмыш
мөвзулардан бири Совет һакимијјәти уғрунда кедән та-
рихи мүбаризэнин тәсвир вә тәрәннүмү иди. Һ. Чавидин
«Кнјаз» драмында гардаш күрчү халгынын өз азадлығы
уғрунда апардығы мүбаризәјә мугавимәт көстәрмәк ис-
тәјән әксингилабчы ә'јанларын мәғлубијјәти вә сон күн-
ләри өз әксини тапмышдыр. Һәлә о заман М. Гулијев,
Ч. Чаббарлы, М. Һүсејн кими тәнгидчи вә јазычылар әсә-
рә жүксәк гијмәт вермишдиләр. «Телли саз» драмында
Һ. Чавид Чәнуби Азәрбајчанда јашајан гардаш-бачыла-
рымызы да мүбаризәјә чағырырды.

1932—1933-чү илләрдә дүнја ичтимаијјәти Шәргин бө-
јүк шаири Фирдовсинин анадан олмасынын 1000 иллији-
ни гејд етмәјә һазырлашырды. Фирдовси «Шаһнамә»си-
нин кениш әдәби тә'сир гүввәсинә малик сәнәт әсәри
олмасы инкарәдилмәз бир һәгигәтдир. Азәрбајчан әдә-
бијјатында да Низамидән башлајараг XX әсрин Ә. Са-
бир, А. Шаиг, Һ. Чавид, М. Мүшфиг кими шаирләри
Фирдовси јарадычылығындан истифадә етмиш, она өз
мүнасибәтини билдирмиш, јахуд ондан тәрчүмәләр ет-
мишләр. Чавид јубилјарын епопејасындакы «Сәјавуш»
дастанынын мотивләри әсасында «Сәјавуш» драмыны
јазмышдыр. Әсәр шаһлыг гурулушунун халгларын һәја-
тында төрәтдији фәлакәтләри, кәндлиләрин феодал өз-
башыналығына гаршы мүбаризәсини әкс етдирир. Ма-
риетта Шакинјан әсәрин гәһрәманы Сәјавушу «Шәргин
Һамлети» адландырмышдыр. «Сәјавуш» әсәриндән сон-
ра драматург истәр сәнәткарлыг, истәрсә дә мәзмун чә-
һәтдән ән долғун вә гүввәтли әсәрләриндән олан «Хәј-
јам» пјесини јазыр. Шәрг деспотизми вә ону һимајә

едэн хилафэт, дин вэ руһанилик «Хәјјам»ын әсас тәнгид һәдәфләриндәндир. «Хәјјам», һәр шејдән әввәл, һәјат севкисини тәрәннүм едән бир әсәрдир. Онда мадди дүнјаја бағлы олан, бүтүн бәшәријјәти бәхтијар көрмәк истәјән никбин бир шаир руһу чырпыныр.

Әдиб гадына, онун чәмијјәтдәки мөвгәјинә һәмишә јүксәк инсанпәрвәрлик дүјгулары илә јанашмышдыр. «Шәһла» драмы Азәрбајчан гадынынын социализм гуручулуғу чәһһәсиндәки мүбаризәсини әкс етдирән санбаллы әсәр олмушдур.

«Әдәбијјат гәзети»нин 1937-чи ил апрел нөмрәләринин бириндә Н. Чавидин фашизм вә мүһарибә әлејһинә јени әсәр јаздығы хәбәр верилирди. Һәр чүр иртичаја дүшмән кәсилән сәнәткар «Иблисин интигамы» адланан бу драмында Италија, Алманија, Јапонија вә Испанија фашистләрини иттиһам етмиш, фашизмин бәшәријјәт үчүн горхунч бир тәһлүкә олдуғуну билдирмишдир.

Јазычынын сон дөврдә јаратмыш олдуғу әсәрләр онун Азәрбајчанда јени һәјата — социализм һәјатына мөһкәм бағландығыны, јарадычылыг вә дүнјакөрүшүнә совет варлығынын олдуғча мүсбәт тәҗрибини сүбут едир. Гүдрәтли сәнәткар Н. Чавидин совет поезијасы вә драматуркијасы хәзинәсинә дахил олмуш зәнкин әдәби-бәдii ирси бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Бу әсәрләр өз тәҗир күчүнү инди дә сахлајыр.

Јүксәк истәдад саһиб олан сәнәткар көзәл инсани кејфијјәтләри илә дә ону таныјанлары һејран гојурду. Чавидин хасијјәтинә јахшы бәләд олан мүасирләри вә достлары онун олдуғча тәвазөкар, аличәнаб, сәбирли вә тәмкинли бир инсан олдуғуну сөјләјирләр. Јазычынын гәләм достлары А. Шаиг, Ә. Шәриф, М. Давтјан, М. Сәјидзадә, В. Алазан, сәһнә хадимләри А. Туганов, Р. Тәһмасиб, сәнәтинин пәрәстишкарларындан Д. Ахундзадә, һәјат јолдашы М. Чавид вә онларча башгаларынын хатирәләри онун надир эәкаја, көзәл хасијјәтә малик бир шәхсијјәт олдуғуну сүбут едир.

Бәшәри дүјгулары јүксәк сәнәткарлыгла ифадә етмәси, дәрин инсанпәрвәрлији Н. Чавиди дүнја әдәбијјатынын бөјүк јарадычылары илә бир сыраја гојур. Чавид өлмәз сәнәткардыр. Онун әсәрләриндән кәләчәк нәсилләр дә чох шеј өјрәнәчәкләр. Шаир Ә. Ваһид һағлы олараг демишдир:

Өлмәз о бөјүк даһи, бөјүк бир кәләчәк вар,
Өвлади-Вәтән фејз алачаг һәр әсәриндән.

Ҳусејн Чавид мұасир һәјатдан алдығы мөвзуларла јанашы, истәр Шәрг, истәрсә дә Авропа әдәбијјатында өзүнә гәдәр бир чох сәнәткарлар тәрәфиндән гәләмә алынмыш Иблис, Мәһәммәд (пејғәмбәр), Шејх Сән'ан, Топал Тејмур, Сәјавуш, Хәјјам, Қороғлу кими дини-әфсанәви вә тарихи шәхсијјәтләрин һәјат, мұбаризә вә сәркүзәштләри илә әлағәдар мөвзуларда да гүввәтли бәдии әсәрләр, ссенариләр јаратмыш, онлары өз хұсуси мәгсәд вә ирадәсинә, тәблиғ етмәк истәдији идеала вә ја тәнги-ди фикирләринә ујғунлашдырмышдыр. Бу бахымдан ән кениш даирәдә—планетимизин, демәк олар ки, бүтүн гитәләриндә танынан вә диггәти даһа чох чәлб едән «Шејх Сән'ан» мөвзусудур. «Шејх Сән'ан» бир мүддәт әрәб фолклорунда долашдыгдан сонра сәлиб јүрүшләри дөврүндә јаранмыш «Төһфәтүлмүлук» адлы рисалә васитәсилә илк дәфә јазылы әдәбијјата кәтирилмишдир.

XII әсрдән башлајарағ фарс, түрк, әрәб, күрд, чығатај, һинд, урду вә Азәрбајҗан мүтәсәввиғләри тәрәфиндән Сән'ан мөвзусунда ири һәчмили әсәрләр јазылмыш, онлардан бир чоху франсыз, инкилис, исвеч, испан, италјан вә рус дилләринә тәрчүмә олунмушдур. «Шејх Сән'ан» мөвзусунда јазан шаирләрин әксәријјәти суфизм идејаларынын чарчысы олмушдур. Бу әсәрләрдә Сән'ан кәшф, кәрамәт саһиби, өмрүнү Кә'бдә (Мәккә шәһәриндәдир) ибадәтлә баша вуран диндар бир шејх кими көстәрилир. Көрдүјү јухунун тәһрикилә Рума сәјаһәт едән Сән'ан орада бир христиан гызына вурулур. Мүридләри шејхи мәзәммәт едиб «һәгг јолуна» чағырырларса да, Сән'ан онлары рәдд едир. Бир чох мәһрумијјәтләрдән сонра тутдуғу ишдән пешман олуб әввәлки мөвгејинә гајыдыр.

Чавид бу мөвзуну тамамилә јени руһда вә сәпкидә ишләјиб ејни адлы әсәрләр сырасында јүксәк јер тутан мәшһур «Шејх Сән'ан» фачиәсини јаратмышдыр. О, Сән'ан һаггындакы суфи рәвајәтинин мүәјјән сүжет хәтләрини сахламагла, мә'на вә маһијјәтини тамамилә дәјишмиш, она јени епизодлар, драматик мұнағишә, Шејх Кәбир, Зәһра, Әзра, Дәрвиш, Нина, Оғуз, Өздәмир, Антон, Симон вә б. образлар әлавә етмишдир. Драматурғ заман вә мөкан чәрчивәсиндән кәнара чыхарағ Тифлис даирәсиндәки рәвајәтләрә ујғун шәкилдә Сән'аны Күрчүстана кәтирмиш, әсәрә јүксәк инсанпәрвәрлик мәзму-

ну, дини тәссүбкешлик әлејһинә мүбаризә идејасы вер-
мишдир. Чавидин әсәри сәләфләринин јаздығы «Шејх
Сән'ан»ларын бир сыра чәһәтләрини хатырлатса да,
әсасән узун мүддәт «Туран»ын ајрылмаз һиссәси кими
тәсәввүр едилмиш Азәрбајчанын ичтимаи-игтисади шә-
раитиндән доған милли хусусијјәтләрини әкс етдирир.
Вахтилә субјектив һиссләрә гапылараг «Шејх Сән'ан»
фачиәсинин «мистик руһда јазылдығыны» иддиә едән
бәзи «тәнгидчиләр» дә олмушдур. Неч шүбһәсиз, онлар
әсәри дүзкүн баша дүшмәмишләр. Фачиәнин бир нечә
јериндә Сән'ан пантеист вә суфи кими һәрәкәт етсә дә,
илк сәһнәдән онун дахили аләминдә баш галдыран шүб-
һәләр диггәти даһа артыг чәлб едир; мә'нәви тәкамүл
нәтичәсиндә әввәлки көрүшләриндән тамамилә узагла-
шыб, одлу бир ашигә чеврилән Сән'ан «динсиз олмаг да
бир тәригәтдир» гәнаәтинә кәлир.

Суфизмин мистик «вәһдәти-вүчуд» тә'лиминә көрә,
инсан дүнјәви ишләрдән узаглашыб, руһун сирләринә
далмалыдыр. Суфи шаирләрин дүшүнчә вә арзулары
«ешги-мүтләгә», «һүсни-мүтләгә» говушмаг олмушдур.
Онлара көрә, һәјатын ән јүксәк идеалына—аллаһа чат-
маг үчүн әсас шәрт илаһи ешг јолуна дүшмәкдир. Ирадә
вә һиссләрин инкарындан башланан бу гејри-нормал вә-
зијјәти суфиләр «илаһи мәһәббәтлә мәст олмаг» адлан-
дырмышлар.

Тәригәт шаирләринин әсәрләриндә Сән'анын тәрса
тызына пәрәстиши, онун һәмин гыз симасында өз мә'бу-
дуна (аллаһына) сонсуз мәһәббәти кими сәчијјәләнди-
рилр. Бу мәһәббәт XIX әср Азәрбајчан шаирләриндән
Мөһдигулу хан Вәфанын фарсча јаздығы бир ше'риндә
белә ифадә едилмишдир:

Ејби-Сән'ан че кони? Ејке, нәдани һаләш,
Кәрчи зүннар бәбәстәст, худаи дарәд.
Кәр конәд сәчдә бә тәрса беччеји ејб мәкон,
Нури-һәгг дәр һәмеча чилвәнүмаји дарәд¹.

Исте'дадлы шаир С. Ә. Ширвани дә суфиләрин Сән'-
ан ешгинә олан мүнәсибәтини ејни тәрздә көстәрир:

¹ Тәрчүмәси: Сән'анын һалыны билмәдән, она нә ејб тутурсан?
Зүннар бағламыш олса да, аллаһы вардыр.
Тәрса баласына сәчдә етмәји она ејб тутма.
Аллаһын ишығы һәр јердә чилвәләнир.

Кимиси Кә'бәдә һәгги, кими дејр ичрә көрүр,
Һәрә бир нөв кәзәр, ахтарар ол чананы!
Көрдү чүн пәртөвүнү дүхтәри-тәрсәдә әјан,
Нә мәзәммәт еләјим елгдә мән Сән'аны?!

Јахуд:

Ол бүти-тәрсәдә һәр ким көрсә нури-вәһдәти,
Һеч мүмкүндүрмү о, ешгилә Сән'ан олмасын?

Суфизм тә'лиминдә вүчуди-мүтләг сајылан «саф нур»ун чилвәләнмәсиндән мадди аләмдәки рәнкарәнклијин јаранмасы фикри тәблиғ едилир. Тәригәт әдәбиј-јатында танынмыш Фәхрәддин Ираги, Маһмуд Шәбүс-тәри, Чәләләддин Руми, Фејзи Һинди кими мәшһур јазычыларын әсәрләриндә сых-сых тәсәдүф едилән «Нури-илаһи», «нури-јәздан», «нури-вәһдәт», «пәртөви һәгг», «зијаул-һәгг», ифадәләри дә «нури-һәгг» ифадәсинин мүхтәлиф шәкилләриди.

«Шејх Сән'ан» фачиәсиндәки Сән'ан да әввәлләри илаһи ешг хәјалилә јашајыр. Онун өз е'тирафы бу чәһәтдән сәчијјевидир:

Мәнә бикәнә зөвги-нәфсани,
Севдијим јалныз ешги-руһани.

Лакин бу мәһәббәт кет-кәдә дәјишиб дүнјәви маһијјәт кәсб едир. Исламын тәблиғатчысы, тәригәт мүршиди олан Сән'ан инди онун еһкамына гаршы чыхараг дејир:

Јетәр артыг, чәкил, «бөјүк јарадан»,
Дин, мәзнәб, шәриәт, Гур'ан.
Сизин олсун Зәбур, Инчил, Төврат,
Сизин олсун бүтүн о мөвһумат.
Сизин олсун чүрүк тәригәтләр,
Фитнәләр, һијләләр, әдавәтләр.
Ешги идрак үчүн камал истәр,
Әһли-һал истәр, әһли-зөвг истәр,
Ешг үчүн чан нисар едән әрләр
Әбәди бир һәјат ичиндә күләр.

Сән'ан вә Хумар тәкамүл јолу илә олса да, нәһәјәт, севиб-севилмәк үчүн јарадылмыш шәрәфли мәхлуғ олдуғларыны баша дүшүрләр.

Суфи шаирләр тәрәфиндән јазылмыш «Шејх Сән'ан»-ларда тәгдири-илаһинин инсан тәдбириндән үстүн олмасына инанмағ, тәвәккүл идејасы тәблиғ олунур. Шејх Сән'анын Рума кетмәси вә орада башына кәлән ишләри илаһи бир имтаһан кими гүјмәтләндирилир. Чавидин «Шејх Сән'ан»ынын вердији тә'лимә көрә исә, јалныз

идракын күчү, аглын рәһбәрлији илә дүзкүн жола дүш-мәк олар.

Чавидин гәһрәманы мә'нәви азадлыг уғрунда мүбаризә апаран, дини әсарәтә гатлашмајан јени бир инсандыр. Драматург Сән'ан мөвзүсүнү хәјали аләмләрдән ајыраараг мүәјјән реал зәминлә бағламыш, онунла өз ичтимаи-фәлсәфи фикирләрини ифадә етмишдир. Фачиәдә азадлыг вә севки һәјатын әсл мә'насы кими тәблиғ едилр. Чавиди дүшүндүрән әсас мәсәлә јалныз Сән'анын Хумара олан фүсункар мәнәббәти дејил, һәм дә бу романтик мәчәра илә ашыламаг истәдији һәјат фәлсәфәсидир. О, мөвзуну дин вә тәригәт чәрчивәсиндән азад едиб, бәшәри идејалар ифадә едән бир әсәр јаратмыш, орада ешг вә мәнәббәт дин әлејһинә мүбаризә мөвзусуна табә тутулмушдур. Бу мә'нада Чавидин Сән'аны өз сәчијјәси етибарилә јени кејфијјәтли орижинал бир сурәтдир. Сән'анын сүкунәт, тәвәккүл вә итаәтә јад олан руһу мүртәчә руһани әхлагына зиддир. О, «ахирәтпәрәст», «тәрки-дүнјачы» мүридләрә, заһидләрә мүрачигәтән «Гуру-бош сәчдәнин агибәтинин олмадығыны» хатырладыр. Һәгиги һәјат јолу ибадәт, ријазәт вә заһидликдә дејил, инсанлара сәдагәтлә хидмәт етмәкдәдир. Әсәрдә Чавидин тәблиғ етдији һәгигәт әсасән бунлардыр.

«Шејх Сән'ан» фачиәси өз мүәллифини бизә суфизм чәһәсиндән јазылмыш ејни адлы һекајенин материалындан истифадә едәрәк, суфизм әлејһинә орижинал бир әсәр јаратмағы бачаран бөјүк сөз устасы кими таныдыр. Чавид инсан шәхсијјәтинин ән ади һүгүгдан мәнрум едилмәсинә гаршы шиддәтли етираз сәси учалтмышдыр. Ону нараһат едән әсас мәсәлә Сән'ан вә Хумарын фачиәли өлүмүнә сәбәб олан ичтимаи шәраит, ичтимаи һағсызлыгдыр. Јазычынын һәјат вә чәмијјәт үчүн чыхардығы фәлсәфи, әхлаги, сијаси нәтичәләр әсәрин дәјәрини бир даһа артырыр. Чавид бүтүн халглары, инсанлары бир-биринә јахынлашдырыб мәнрибан едән али бир мәгсәдә доғру кедир; онун гәһрәманы нәинки исламијјәт ичәрисиндәки мәнһәб ихтилафларына, һәтта исламијјәт вә христианлыг арасындакы ихтилафлара, даһа доғрусу, дини тәәсүбкешлијә дүшмән кәсилр.

«Шејх Сән'ан»да дини етигад вә мистик мејлләрлә зиддијјәт тәшкил едән һәјат севкиси, дүнјәви ешг, сәадәти јер үзүндә ахтармаг, һәјатын көзәллик вә нә'мәтләриндән истифадә етмәјә чағырыш мотивләри мүһүм јер тутур. Она дүнја әдәбијјатында әбәди шөһрәт газанды-

ран хусусијјэтләр чохдур. Бу хусусијјэтләрин ән әсаслары бөјүк сәнәткарын мүтәрәгги дүнјакөрүшү, инсанпәрвәрлији, зүлмә вә зүлмкара нифрәти, садә әмәкчи инсанлара, гадына һөрмәт вә мәнәббәти, мәнәббәтин күчү, кәләчәјә хош вә парлаг нәзәрләрлә бахмаг кими үмүмбәшәри мәсәләләрә тохунмасындадыр. Башга «Шејх Сән'ан»лар дини, тәсәввүфү тәблиғ етдији һалда, Чавидин «Шејх Сән'ан»ы дини шүбһәчилији тәблиғ етмиш, милјонларча инсанлары атеизм, бејнәлмиләлчилик руһунда, фатализмә, заһидлијә (аскетизмә) нифрәт руһунда тәрбијәләндирмишдир.

«Шејх Сән'ан» фачиәси ислам дини вә тәригәтләринә, мистисизмә гаршы мүбаризәдә бөјүк әһәмијјәти олан бир әсәрдир. ССРИ-дә, үмүмән социализм бирлији өлкәләриндә олмаса да, гоншу Түркіјә, Иран, Ираг кими өлкәләрдә суфизмин јайылмасы үчүн зәмин инди дә вардыр. Тәсадүфи дејил ки, һәмин өлкәләрин мүртәче идеологлары мүасир мәтбуатда тәригәт шаирләринин «Шејх Сән'ан» мөвзусундакы әсәрләрини тәбии олараг идеализм чәбһәсиндән тәһлил едир, мүһафизәкар суфизм идејаларыны тәблиғ етмәјә чалышырлар. Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, «Ислам дини тарихинин еһкамларыны, тәригәтләрини дәриндән өјрәнмәдән мүасир Иранда ислам һәрәкатынын һијләләриндән баш чыхармаг»¹ мүмкүн дејилдир.

Мә'лумдур ки, инди дүнјада ики идеолокија — социализм идеолокијасы илә буржуа идеолокијасы арасында кәскин мүбаризә кедир. Коммунизм гуручулуғунун гәти гәләбәси уғрунда апарылан мүбаризәдә идеоложи иш кетдикчә даһа бөјүк вә күчлү амилә чеврилир. Коммунист Партијасы вә Совет һөкүмәти зәһмәткешләрин јүксәк идејалылыг руһунда тәрбијә етмәји, шәхсијјәти һәртәрәфли, аһәнкадар инкишаф етдирмәји мүасир дөврдә идеоложи иш саһәсиндә башлыча вәзифә һесаб етмәклә, бөјүмәкдә олан кәнч нәслин тәрбијәсинә хусуси әһәмијјәт верир. Мәһз белә бир иш шәраитиндә Чавидин јарадычылыгы, хусусән онун «Шејх Сән'ан» фачиәси дә мүһүм идеоложи әһәмијјәт кәсб едир. Ингилабдан әввәл јазылмасына бахмајараг, о инди дә һәјатын мүһүм вә чидди мәсәләләринә чаваб верән бөјүк идејалары тәблиғ вә тәрәннүм едир.

Фачиәдә дүнја әдәбијјаты хәзинәсини зәнкинләшди-

¹ Шәргшүнасларын II үмумиттифаг конфрансы. Ј. М. Примаковун мә'рузәси. — Бах: «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 27 мај 1983-чү ил.

рэн Сән'ан вә Хумар кими сурәтләрин јүксәк вә нәчиб-идеаллар угрундакы мүбаризә јоллары онлары инсанлығын эн севимли гәһрәманларындан биринә чевирмишдир. Мәһз буна көрә, Чавидин бу әсәри республикамыздан узагларда да шөһрәт газанмышдыр. Чавид һәлә сағикән онун әсәри јалныз јашадығы мүһитдә дејил, бәлкә Јахын Шәргин һәр тәрәфиндә, хүсусән Азәрбајчан дилин анлашылан бүтүн өлкәләрдә севилә-севилә охунмаға: башламыш, бир чох јерләрдә тамашаја гојулмушдур. Чавид вә онун бу әсәринин ады Орта Асијада, Татарыстанда, Крымда, Түркијәдә, Ирагда вә Иранда (хүсусән Чәнуби Азәрбајчанда) һөрмәтлә јад олунур. Өзбәкләр, түркмәнләр, татарлар, түркләр, фарслар, тачикләр дә «Шејх Сән'ан» фачиәсини азәрбајчанлылар кими дәрин бир мәһәббәтлә севирләр. Һәмин халгларын охучу вә тамашачылары ону һәлә 30-чу илләрдә өз ана дилләриндә охујуб өјрәнмиш, она тамаша етмишләр. Гардаш республикаларын вә бир сыра хариҷ өлкәләрин әдәби вә театр тәнгидчиләри «Шејх Сән'ан» әсәрини јүксәк гијмәтләндирмиш, ону әсл сәнәт нүмунәси кими тәһлил етмишләр. Чавидин әсәри, гүдрәтли сәнәти өлкәмизин сәрһәдләрини ашараг узаглара јайылмыш, она кениш даирәдә шөһрәт газандырмышдыр.

1923-чү илин март ајында Бакыја кәлмиш Үмүмиттифаг ағсаггалы М. И. Калинин республикамызын партија вә һөкүмәт рәһбәрләри илә бирликдә «Шејх Сән'ан» фачиәсинин тамашасына бахмыш вә она јүксәк гијмәт вермишдир¹. ССРИ ЕА Асија Халглары Институтунун баш елми әмәкдашы М. Б. Руденко да Чавидин «Шејх Сән'ан» фачиәсинин әсас идејасыны дүзкүн гијмәтләндирмишдир².

Сов. ИКП МК јанында идеоложи комисијанын бир мүшавирәсиндә классикләрин әсәрләриндә диггәти чәлбәдән јахшы кејфијјәтләр һаггында дејилмишдир: «Онларда (классикләрин әсәрләриндә.—З. Ә.) чохлу һәјат проблемләриндән башга, тәсвир едиләнин фәлсәфи чәһәтдән мәһаландырылмасы да вардыр. Орада нә исә мәзәммәт олунур, нә исә тәсдиг олунур вә онларын әсәрләрини сәһнәдә көрәрәк, һәр дәфә театрда күмраһланмыш, һәмламанмыш һалда чыхырсан»³.

¹ «Коммунист» гәзети, 12 март 1923-чү ил.

² М. Б. Руденко. Предисловие. См: Факи Тейван. Шейх Санан. М., 1965, сәһ. 8.

³ «Советская культура», 5 декабр 1963-чү ил.

Белә фәлсәфи мә'наландырманы биз «Шейх Сән'ан»-да да көрүрүк. Тәсадүфи дејил ки, фачиәнин АДАДТ-да, һәмчинин гардаш республикаларын сәһнәләриндә верилән тамашасы мүасир тамашачылар тәрәфиндән һәмишә бөјүк рәғбәтлә гаршыланыр.

Һ. Чавидин анадан олмасынын 100 иллији әрәфәсиндә «Шейх Сән'ан» фачиәси рус дилинә шаир Владимир Портнов тәрәфиндән тәрчүмә едилмишдир. Һазырда Сәмәд Вургун адына Азәрбајчан Дөвләт Рус Драм Театрынын репертуарында өзүнә мөһкәм јер тутан әсәр мүвәффеғијјәтлә ојнанылыр. Һеч шүбһәсиз «Шейх Сән'ан» тәдричән башга габагчыл театр сәһнәләринин репертуарында да өзүнә лајигли јер тутачагдыр.

1982

ӘМӘЛ ДОСТЛАРЫ

XX әср Азәрбајчан романтик әдәбијјатынын көркәм-ли нүмајәндәләри арасындакы мүнәсибәтләрин, јарадычылыг әлағәләринин кенишлијини вә ичтиман характерини өјрәнмәк бахымындан Һүсејн Чавидлә Абдулла Шаигин достлуғу хүсуси марағ ојадыр. Бу сәнәткарларын нүмунәви шәхси кејфијјәтләри вә парлаг јарадычылыглары охучуну мә'нәви сафлыға, јүксәк әмәлләрә чағырыр. Чавиди вә Шаиги дәриндән дујуб дәрк едән һәр кәсин үрәјиндә хејрхәһ арзулар—инсанлыға, бәшәријјәтә хидмәт етмәк һәвәси баш галдырыр. Бир-бирини бир чох чәһәтдән тамамлајан бу ики сәнәткарын јарадычылыг әлағәләринин вә достлуғунун тәғдирәләјиг тарихи вардыр.

Чавидлә Шаигин үлфәт вә үнсијјәти кәнчлик илләриндән башлајыр. Шаиг онунла илк танышлығындан бәһс едәркән јазыр: «Чавидлә 1905-чи илдә таныш олдум. О заман Бакыја сәјаһәт үчүн кәлмишди»¹.

Бу көрүшдән башлајараг узун илләр давам едән сәмими достлуғ һәр ики сәнәткарын шәхси һәјатында вә јарадычылығында дәрин изләр бурахмышдыр. Онларын әсәрләринин мөвзу вә мәфкурәси арасында тәбии бир јахынлыг олдуғу нәзәрә чарпыр. Бә'зи әсәрләри онларын

¹ А. Ш а и г. Хатирәләрим. Бакы, «Кәнчлик», 1973, сәһ. 294.

шәхсән көрүшдүкләри заман ејни мөвзу әтрафында көтүр-гој етдикләрини, фикир мүбадиләси жүрүтдүкләрини еһтимал етмәјә һагг газандырыр; А. Шаһгин «Мәрһәмәт-ли Әдһәм» поемасы илә Н. Чавидин «Ана» мәнзум драмы арасында сәсләшән мотивләр, бир-биринә охшар вә ујғун кәлән чәһәтләр дедикләримизә бир нүмунә сајыла биләр.

Әсрин әввәлләриндә јаранмыш романтизм үслубунун бир чох мүһүм хүсусијјәтләри объектив олараг Чавид вә Шаһгин әдәби-естетик, сијаси-мәфкурәви вә фәлсәфи көрүшләриндә әксини тапмышдыр. Анчаг Чавид Шаһгән фәргли олараг гәләмә алдығы һәјат һадисәләринә, ичтиман мәсәләләрә, демәк олар ки, һәмишә романтик-чәспнә јанашмышдыр. Сонралар Бакы капиталист мүһити, нефт сәнәјеси фәһләләринин дөзүлмәз јашајыш тәрзи һәр ики шаири дәриндән дүшүндүрмәјә башлады. Онларын әсәрләриндә патриархал һәјатын, наданлыг, чәһәләт, мөһүмат вә һагсызлыг дүнјасынын кәскин тәнгиди өзүнә јер тапды. Бу чәһәт Чавидин јени шәраитин вә әдәби мүһитин тәсири алтында јаздығы «Бакыда» адлы ше'риндә ајдын көрүнүр. Ше'рдә Бакы нефт фәһләләринин ачыначаглы һәјатындан, онларын саһибкарлар тәрәфиндән амансыз истисмар едилмәсиндән бәһс олунур.

А. Шаһг дә «Мәктуб јетишмәди» һекајәсиндә нефт фәһләләринин фачиәли һәјатыны, мә'дән саһибләринин зүлмүнү, вәһшилијини ачыб көстәрди. Гүввәтли ичтиман мөзмуна малик олан бу һекајәдә фәһлә Гурбанын фачиәси јүксәк бәдни үмүмиләшдирмәләрлә, тәбии тәрздә вә инһандырычы тәфәррүатла тәсвир едилмишдир.

Биринчи империалист мүһарибәси әрәфәсиндә Чавид һәјат мүшаһидәләриндә даһа ирәли кедәрәк, үмуми шәкилдә олса да әлигабарлы, күнәмузд фәһләләрин, ишсиз, јурдсуз мүһәррирләрин һәјатындан, мәишәтиндән чох јазмаға башлајыр. «Шејда» фачиәсиндә өз әлиппи әмәји илә јашајанларын ағыр һәјаты, мәтбәә ишчиләри вә јохсул мүһәррирләрлә саһибкарлар арасындакы барышмаз зиддијјәт көстәрилди. Чавид дә, Шаһг дә өз бәдни әсәрләриндә мүсбәт инсани кејфијјәтләр дашыјан садә зәһмәт адамларыны һаким синифләрә, буржуа-мүлкәдар мүһитинин јарамазлыгларына гаршы гојмуш, әзилән синфин тәрәфиндә дајанмышлар.

Бу јазычыларын әсәрләриндә халглар достлуғу, беј-нәмлиләлчилик, инсанпәрвәрлик, сүлһсөвәрлик кими га-

багчыл бәшәри идејалар тәблиғ едилір. Онлар тәкчә бәдди јарадычылыгларында дејил, публисист мәгалә вә чыхышларында да, јери кәлдикчә, бу мәсәләләрлә әлагәдар бир сыра гијмәтли фикирләр ирәли сүрмүшләр. Чавид вә Шаигин јаратдығы әсәрләрлә онларын нәчиб шәхсијјәтләри арасында гәрибә бир ујғунлуғ нәзәрә чарпыр.

1910-чу илдә Бақыда реални мәктәбдә мүәллимлик едән А. Шаигә әввәлчә Нахчывандан, сонра Тифлисдән Н. Чавидин јаздығы вә бизә мә'лум олан үч мәктубундан онларын достлуғу, сәмими, гајғыкеш мүнәсибәтләри ајдын һисс олунур. Бу мәктубларда Шаиг тәрәфиндән кичик јашлы ушаглар, мәктәблиләр үчүн јазылмыш «Ушаг көзлүјү» адлы гијмәтли дәрслик һаггында Чавидин мүсбәт рә'ји вә хејрхаһ төвсијәләри дә әксини тапмышдыр. Чавид Тифлиسدә азәрбајчанлылар үчүн тә'сис едилмиш «Иттифаг» мәктәбиндә дәрс дејирди. Достунун бу илләрдәки әдәби фәалијјәтини диггәтлә изләјән Шаиг сонралар јазмышды: «Кәнч шаирин арабир «Тәрәгги» вә «Тазә һәјат» гәзетләриндә «Салик» имзасы илә јаздығы мәнзүмәләрини охујрдум. Бирпәрдәли «Ана» драмы мәнә онун һәм бөјүк шаир, һәм дә бөјүк драматург олачағы гәнаәтини бәхш едирди. 1914-чү илдә «Шејх Сән'ан» фәһиәсини бөјүк бир һәвәслә охумуш, онун бөјүк мүвәффәгијјәтини сәмими-гәлбдән тәбрик етмишдим»¹.

Достлар һәмин ил бир јәј ахшамында Бақыда көрүшә билмишдиләр. Шаиг бу көрүш һаггында «Дәјәрли бир хатирә» адлы һекајә јазмыш вә бу һекајәни сонрадан шаир достуна һәср едәчәји романын башлангычы адландырмышды.

Билдијимиз кими, һәм Чавидин, һәм дә Шаигин һәјат вә јарадычылығы мүәјјән дәрәчәдә гардаш Күрчүстан торпағы вә Тифлис шәһәри илә дә бағлыдыр. Чавид өзүнүн икинчи вәтәни һесаб етдији Күрчүстана, онун гонаг-пәрвәр халгына јарадычылығында хүсуси јер ајырмыш, вахташыры бу мөвзүја мұрачиәт етмишдир. Тифлис үрәк-ачан рәнкарәнк мәнзәрәләри, көзәллији илә Шаигин дә гәлбини фәтһ етмишди. Ушаглығ вә илк кәнчлик илләрини бурада кечирән Шаиг Күр саһилиндә дајаныб бә'зән саатларла она вә Сән'ан дағына тамаша едәрди. Јери кәлмишкән бөјүк миннәтдарлығ һисси илә гејд етмәк истәјирик ки, Сән'ан дағы илә әлагәдар олан «Сән'ан» дас-танынын Күрчүстанда јайылмыш ән мүкәммәл вариант-

¹ А. Шаиг. Хатирәләрим, сәһ. 294.

сларындан бирини Шаиг сағлығында бу сәтирләрнин мүәллифинә данышмыш, сонрадан хатирә олараг јазылы шәкилдә она вермишди.

1918-чи илдә Чавид даими јашамаг үчүн Бақыја көчүр. Артыг о, аилә һәјаты гурмуш, ата олмушду. Сонракы илләрдә Чавидлә Шаигин шәхси достлуглары аиләви јахынлыға чеврилмишди. Бу јахынлыг онларын әдәби-бәдии вә елми јарадычылыгларына да тә'сирсиз галмырды. Илк варианты 1919-чу илдә Бақыда нәшр едилмиш «Әдәбијјат дәрсләри» адлы гијмәтли дәрслијин мүәллифләри Н. Чавид вә А. Шаиг олмушдур. Әсасән али мәктәпләр, әдәбијјат мүәллимләри, әдәбијјатшүнаслар үчүн нәзәрдә тутулмуш бу дәрслик сонрадан бир нечә дәфә тәкмилләшдирилиб јенидән нәшр едилмишдир.

Азәрбајҗанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра Чавид јарадычылығынын даһа мәһсулдар дөврү башланды. «Азәр», «Кнјаз», «Телли саз», «Шәһла», «Иблүсин интигамы» кими әсәрләриндә о, һәр шејдән әввәл, совет турулушуну тәсдиг вә тәрәннүм едән, мәнсуб олдуғу халғын кәләчәјинә бөјүк инамла бахан никбин бир шаир кими чыхыш едир. «Варса ән доғру һәгигәт, о бу күн» фиктри «Азәр» поемасынын лејтмотиви кими сәсләнир.

Ингилабын илк илләриндән Совет һакимијјәтинин алтышлајыб јарадычылығыны јени һәјатын тәрәннүмүнә һәср едән Шаиг дә бу дөврдә мүһүм јарадычылыг мүвәффәғијјәтләри әлдә етмишди. Патриархал адәт-ән'әнәләрин тәнгиди, Бақы пролетариатынын ингилаби мүбаризәсин һәммин дөврдә Шаиги даһа артыг дүшүндүрүрдү.

Ингилабдан сонра Шаиг вә Чавид Маариф Комиссарлығы тәрәфиндән тәшкил олунмуш «Азәрбајҗан әдәбијјатынын әһјаедичи комиссијону»нда чалышмышлар.

1923-чу илдә Азәрбајҗан Дөвләт Педагожи Институтунда Шаигин әдәби вә педагожи фәалијјәтинин 20 иллији мүнәсибәтилә тәнтәнәли јубилеј кечәси кечирилди. Халг Маариф Комиссарлығынын гәрарына әсасән һәммин кечәдән етибарән Бақыдакы нүмунә мәктәби «Шаиг нүмунә мәктәби» адландырылыр. Кечәдә Чавидин чыхышы хүсуси марагла таршыланмышды. Н. Чавид «Шаиг кимдир?» суалы әтрафында дүшүнәркән онун шәхсијјәти вә хидмәтләри һаггында јығчам шәкилдә, бәдии образлы бир дилдә демишдир: «Ијирми илдән бәридир ки, бүтүн Азәрбајҗан кәнчлији ону пәк көзәл таныјыр. Әвәт һәр жәсчә о, чалышган вә тәчрүбәли бир мүәллим, һәссас, назик бир шаир, хүлуг вә сәмими бир инсандыр. Фәгәт мән-

чә, о, бир һечдир ки, (сонсузлуг мә'насында ишләдилмишдир. — З. Ә.) көзә чарпан бир чох улдузлу варлыглардан даһа бөјүк, даһа мөһтәрәмдир»¹. Бу сөzlәрдә Чавидин шәхсән Шаигә вә онун педагожи фәалијјәтинә нәгәдәр дәрин мәнәббәт вә һөрмәт бәсләдији јахшы ифадә олунмушдур.

Чавид вә Шаиг габагчыл мүәллим вә јазычы кими өз фәалијјәтләриндә бир нечә сәнәни бирләшдирмишдиләр. Онлар мүәллимлик етмәк, програм вә дәрсликләр јазмагла јанашы әдәбијјатын, сөз сәнәтинин ән гүдрәтли тә'сир васитәси олдуғуну нәзәрә алараг ушаглар үчүн бәдһи әсәрләр дә јазыр, јени ушаг әдәбијјатынын јарадылмасы вә тәшәккүлүндә М. Ә. Сабир, А. Сәнһәт вә башга сәнәткарларымызын ардычыллары кими чыхыш едирләр. Азәрбајчан ушаг әдәбијјатынын инкишафында вә јүксәлишиндә Н. Чавидин, хүсусән А. Шаигин хидмәти диггәтәлајигдир.

Н. Чавидин «Гыз мәктәбиндә», «Илк баһар», А. Шаигин «Көч», «Дағлар султаны» кими ше'рләри, «Түлкү һәччә кедир», «Јахшы арха», «Тыг-тыг ханым» адлы мәнзум һекајәләри вә пјесләри кәнч нәслә сәдәлији, тәмизлији, тәбиәти, зәһмәткеш инсаны севмәји, зүлмкарлара, һиләкәтрләрә гаршы амансыз олмағы, һәјатда намусла, доғрулугла јашамағы, достлугда мөһкәм олмағы өјрәдир.

Чавид ирсинин охучу күтләсинә чатдырылмасы, онун Азәрбајчан әдәбијјатында тутдуғу мөвгәјин дүзкүн мүәјјәнләшдирилмәси сәнәсиндә Шаиг фәјдалы ишләр көрмүшдур. Чавидин илк тәрчүмәји-һалыны јазан, ону дәрслијә салан да Шаиг олмушдур.

Шаиг дәрсликләриндә Чавид һаггында илк дәфә елми-биографик очеркләр јазмыш вә јарадычылыгындан нүмунәләр вермишдир. О, бунунла кифәјәтләнмәјәрәк марағлы мүнәзирәләр охумаг вә бир сыра мәзмунлу мәгаләләр јазыб чап етдирмәк јолу илә дә Азәрбајчан романтик поезијасынын бу гүдрәтли нүмәјәндәсини дәриндән өјрәнмәјә вә севмәјә чағырмышдыр. Шаиг онун сәнәткарлығындан, тәвәзәкарлығындан бәһс едәркән јазыр: «Чавид өз сәнәтини чох севән, өз үзәриндә чалышмағы бачаран шаирдир. О, минләрлә көз өнүндә учушан мөвзулардан јалныз ән чох севдијини, руһуна вә сәнәтинә ән чох мүнәфиг кәләнини јахалар вә ону бир мүддәт

¹ Та'лыбзәдә Абдулла Шаиг (ијирмин иллик педагожи вә әдәби фәалијјәти долајысилә). Баки, Азәрнәшр, 1923, сән. 23.

зеһининдә һазырладыгдан сонра сәссиз, кимсәҗә сездирмәдән јазмаға башлар; ондан сормајынча һансы әсәр үзәриндә чалышдығыны сөјләмәз, өз әсәрини бирдән-бирә камил сурәтдә мејдана чыхартмағ истәрди»¹.

Биринчи дүнја мұһарибәси илләриндә мұтәрәгги романтикләрин јарадычылығында һәјат вә азадлығ уғрунда мұбаризә мөвзусу кениш јер тутурду. Һ. Чавидин «Иблис», «Һаггыны сән мұбаризә илә аларсан», А. Шангин «Идеал вә инсанлығ» вә бир сыра башга әсәрләриндә бу мәсәлә кениш шәкилдә әксини тапмышдыр.

Икинчи дүнја мұһарибәси әрәфәсиндә фашизмнин мејдана чыхмасы, онун бир сыра Авропа вә Асија өлкәләриндә һакимијјәт башына кечмәси Чавид вә Шангин дәрин нифрәт вә гәзәбинә сәбәб олмушду. Чавидин Алманија, Италија, Јапонија вә Испанија фашистләри әлејһинә чеврилмиш «Иблисин интигамы» драмы фашизмнин бәшәријјәт үчүн бөјүк тәһлүкә олдуғундан бәһс едирди. Нитлерчиләрин дүнјаја мејдан охумалары, тәчавүзкар мұһарибә планлары пјесдә мүсбәт образларын дили илә ифша олунурду. Публисист руһда јазылмыш әсәр совет нүмајәндәсинин ашағыдакы мәналы сөзләри илә сона чатырды: «Јер үзүндә сүлһ истәјәнләр мұһарибә тәрәфдарларындан гүввәтлидирләр. Чүнки онларын архасында һәрбә гаршы кин вә нифрәт бәсләјән халғлар дурмушдур. Биз бүтүн өлкәләрә, бүтүн инсанлара гуртулуш јоллары кәстәрмәлијик. О јол да анчағ ишчи синифләрин, дүнја әмәкчиләринин бирләшмәси јолудур. Бүтүн чаһан әмәкчиләри әмин олмалыдырлар ки, сүлһ дүшмәнләринин буланығ ганлы далғалары бизим һүдудумузун диварларына чырпылыб гырылачағ, азғын ордулары сәраб олмуш әмәлләр кими саралыб мәһв олачағдыр».

Алман фашистләринин Вәтәнимизә хаинчәсинә бастыны заманы партијамызын чағырышына чаваб оларағ Шаиг дә «Һәгигәт бизимләдир, зәфәр бизимләдир» мәгаләсини чап етдирди. Халғымызы јыртычы фашистләрә гаршы мұбаризәҗә чағыран јазычы дејирди: «Азад бөјүјән бир милләт һеч бир заман әсир олмаз. Биз галиб кәләчәјик, чүнки һәгигәт бизимләдир». Бу инам әдәбин ејни сәрләвһәли ше'риндә дә ифадәсини тапмышды. Чавид вә Шаиг јалныз мұасир мөвзулу дејил, тарихи мөвзулу әсәрләриндә дә зоракылыға, әдаләтсиз мұһарибәләрә, истибадада гаршы чыхмышлар.

¹ А. Шаиг. Хатирәләрим, сәһ. 295—296.

Шаир, драматург, көркәмли мұәллим вә маариф хадими олан бу ики дост бөјүк ирадә вә мәтанәтлә, һәр бири өзүнә мәхсус тәрздә халгымызын мәдәни жүксәлиши уғрунда чалышмышлар. Јени әср Азәрбајчан мұтәрәгги романтизмнин габагчыл нұмајәндәләри олан Н. Чавид вә А. Шаиг әдәбијјатымыза дәјәрли јениликләр кәтирмиш, өз әсәрләриндә ичтимаи әдаләтсизлијә гаршы чыхыб, әсасән габагчыл ичтимаи тәбәгә вә зүмрәләрин дүнјакөрүшүнү, әһвал-руһијјәсини ифадә етмишләр. Лакин онлар бир сыра һалларда фәлсәфи-сијаси көрүшләри, фәрди услублары е'тибарилә бир-бириндән фәргләнмишләр. А. Шаиг заман кечдикчә романтизмдән узаглашыб, әсасән, реализм јолуну тутдуғу һалда, Чавид ахыра гәдәр романтик олараг галмышдыр.

Н. Чавидлә А. Шаигин достлуғу гаршылығлы олараг, һәр ики сәнәткарын јарадычылығынын, фәлсәфи-естетик көрүшүнүн инкишафына фәјдалы тә'сир етмиш, әдәбијјатымызын марағлы әсәрләрлә зәнкинләшмәсиндә мүсбәт рол ојнамышдыр. Бу достлуг һағгында белә әтрафлы сөһбәт ачмағымызын әсас мәгсәди вә маһијјәти дәбундан ибарәтдир.

1974

БӨЈҮК СӘНӘТИН ЗИРВӘСИ

Азәрбајчан совет әдәбијјатынын ән көркәмли нұмајәндәләриндән олан Ч. Чаббарлынын ады бу әдәбијјатын тәшәккүлү вә сонрақы инкишафы илә үзви сурәтдә бағлыдыр. Ингилабдан әввәл јарадычылыға башламыш кәнч әдиб анчаг Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра өзүнүн һәгиги инкишаф јолуну тапмыш, бөјүк сәнәт мејданына дүшәрәк фәал бир совет јазычысы сәвијјәсинә жүксәлмишдир. О, кениш вә зәнкин мөвзуја, гүввәтли сәнәткарлыг хүсусијјәтләринә, јени ифадә васитәләринә, дәрин вә һәссас мұшаһидәчилик габилијјәтинә малик бир сәнәткар иди.

Чаббарлы јарадычылығынын ән мұһүм чәһәти мұасир совет һәјаты вә адамларынын тәсвири, социализм гуручулуғу ишиндә фәал иштирак етмәсидир. Јазычы совет варлығындан алдығы мөвзуларда күнүн ән кәскин вә зәрури мәсәләләрини ишығландырмаға чалышмыш,

сосолизи́зм идеја́ларынын тэ́рэннүмчүсү кими чыхыш етмишдир.

«Оггај Елоглу» (1921), «Од кэлини» (1925), «Севил» (1928), «Алмас» (1929), «1905-чи илдэ» (1931), «Јашар» (1932), «Дөнүш» (1933) эсэрлэри илэ Азэрбајчан драматуркијасыны даһа да инкишаф етдирэн Чаббарлы эдэбијјатда сосналист реализми методуну эсасландыран бөјүк сәнэткарлардан олмушдур.

Чаббарлынын Совет һакимијјэти иллэриндэ јаздығы эсэрлэриндэ ингилаби кечмиш, совет һөкүмэтинин гадын-лара вердији азадлыг, колхоз гурулушу, халглар достлуғу, совет инчэсэнэтинин соснализм гуручулуғу ишин-дэки ролу вэ саирэ өз парлаг эксини тапмышдыр.

Бөјүк сәнэткар драм эсэрлэри илэ јанашы бир чох киносценарилэр («Һачы Гара», «Алмас», «Севил»), опера либреттолары («Шаһсәнэм», «Сэфа») јазмыш, дүнја эдэбијјаты классиклэриндэн Шекспир, Шиллер, Бомарше вэ башгаларынын эсэрлэрини («Һамлет», «Отелло», «Гачаглар», «Фигаронун тоју» вэ с.) Азэрбајчан дилинэ тэрчүмэ етмиш, кино вэ театрларымызда өзүнүн режиссорлуг фэалијјэти илэ дә танынмышдыр.

Чаббарлы, ејни заманда, исте'дадлы шаир, оригинал насир, чэсарэтли тэнгидчи вэ эдэбијјатшүнас иди. Онун ше'р, нэср, эдэби тэнгид вэ публицистикамызын инкишафында көркэмли хидмэتلэри олмушдур. Эдиб Азэрбајчан, рус вэ бэ'зи Авропа јазычылары һаггында мараглы фикирлэр сөјләмиш, гијмэтли елми мэгалэлэр јазмышдыр.

1934-чү илдэ ССРИ Јазычылар Иттифагынын I гурултајында фэал иштирак едэн јазычы Үмүмиттифаг мигјасында да эдэбијјат алэминин нэзэрини өзүнэ чэлб етмиш, адлы-санлы ичтиман вэ инчэсэнэт хадими кими шөһрэт газанмышдыр.

Илк эсэрлэриндэ тэнгиди реализмин давамчысы кими мејдана чыхан Чаббарлы заманын нөбзини тутан, јенилијэ доғру прэлиләјэн новатор бир сәнэткар олмушдур. Һэлэ јарадычылығынын биринчи дөврүндэ реализм һүдудларыны чэсарэтли романтик учушла ашан јазычы усталыгла реализми ингилаби романтика илэ бирлэшдирмишдир.

Ч. Чаббарлы эдэбијјат вэ сәнэтдэ сосналист реализминин гэлэбэсини тэ'мин етмэк јолунда вар гүввэсилэ чалышанлардан бири олуб, бу үслубда инчэсэнэтин көзэл нүмүнэлэрини јаратмыш, өзүндэн сонра драм эсэр-

лэри јазан јазычылара дэриндэн тэ'сир етмишдир. Өз кэлэчэк јарадычылыг планларындан данышан әдиб гү-
рур һисси илә дејирди: «Мән сосиалист вәтәнимин, әмәк-
чи халгымын кэлэчэк сәадәтини тә'мин едичи әсәрләр ја-
за биләрәм вә јазачағам»¹.

* * *

Ч. Чаббарлы јарадычылығынын вә ичтимаи фәалиј-
јәтинин ән көзәл вә нәчиб хусусијјәтләриндән бири онун
халгларын достлуг вә һәмрә'јлијини, јүксәк бејнәлми-
ләлчилик идејасыны тәблиғ вә тәрәннүм етмәсидир. Тә-
садүфи дејил ки, јазычы чохмилләтли Совет Иттифагы
вә сосиалист өлкәләри халгларынын ән севимли сәнәт-
карларындан бири кими шөһрәт газанмыш, әсәрләри бир-
чох дилләрә тәрчүмә едилмиш, гардаш халгларын сәһнә-
синдә мүвәффәгијјәтлә тамашаја гојулмушдур. Онун
халглар достлугунун тәблиғ вә тәрәннүмүнә һәср едил-
миш «1905-чи илдә» пјеси бу чәһәтдән диггәти хусусилә
чәлб едир.

Әсәрин јаранмасы сәбәбләриндән данышан мүәллиф
јазыр: «Мән Күрчүстанда, Ермәнистанда вә Дағлыг Га-
рабағда олдуғум заман мүхтәлиф милләтләрә мәнсуб
олан адамлара раст кәлдим. Бунлар сакитчә сосиализм
гурулушу илә мәшғул идиләр. Мән көчәриләрә тәсадүф
етдим, сүрүнүн јанында бир азербайжанлы гадын јерн-
мәкдә иди. О, чадрасыз иди. Бир дәфә дә башга бир га-
дына раст кәлдим. Бу, ермәни гадыны иди. Бу да тама-
милә биринчи гадын кими кејинмишди; биринчи нәзәрдә
бунлары бир-бириндән ајырмаг чәтин иди. Бу халгларын
ев әшјасы, кәнд тәсәррүфаты аләтләри, нәғмәләри вә
рәгсләри бир-биринин ејни иди. Әслиндә бу ики халг ва-
һид бир халг тәшкил едир. Елә исә, бу халглары... ганлы
вuruшмалара нә мәчбур етмишдир?

Бу мәсәләни дәриндән өјрәнмәјә башладым. Белә-
ликлә, күтләнин нәзәрини ингилабдан узаглашдырмаг
мәгсәди илә бу ики гардаш халгы бир-бири үзәринә са-
лышдыран рус чаризминин мүстәмләкә сијасәтини көс-
тәрән бир пјес үзәриндә ишләмиш олдум вә 1905-чи или
бу милли вuruшма үчүн бир фон сечәрәк «1905-чи илдә»
әсәрини јаздым².

¹ «Ингилаб вә мәдәнијјәт» журналы, 1934, № 8, сәһ. 32.

² «Әдәбијјәт гәзети», 30 мај 1934-чү ил.

Өзүнүн гејд етдији кими, јазычы эсэрдэ ингилаби һэрэкаты дејил, гардаш халгларын милли гырғына нечэ тһририк едилмәси мәсәләсини диггәт мәркәзиндә тутмуш, бу гырғынын инандырычы тәсвири үчүн 1905-чи ил һадисәләринә мұрачиәт етмишдир. 1905-чи ил чаризмә гаршы аловланан ингилаби фәалијјәтин ән гызғын вахты олмаг е'тибарилә, даһа типик бир шәраит иди. Ч. Чаббарлы гәләмә алдығы мөвзуну һәгигәтә ујғун ифадә етмәк үчүн она әввәлчә «Гара күнләр» вә ја «Гара китаб» башлығыны вермишди. Неч шүбһәсиз, бу да јазычынын мәһз һансы мәсәләни әсас көтүрдүјүнү ајдынлашдырыр. О, эсәрдә, һәр шејдән әввәл, ики гоншу халгын тарихи достлуғуну чанландырыр. Пјесин илк сәһнәсиндән башлајараг, гардаш халглары тәмсил едән ики аилә арасындакы сәмими достлуг нәзәри чәлб едир. Бу чәһәт јалныз ајры-ајры сурәтләрлә дејил, эсәрин бүтүн мә'на вә идејасы е'тибарилә мұвәффәгиләтлә јеринә јетирилмишдир. Аллаһверди илә Имамвердинин, онларын гадынлары Набатла Күлсүмүн, өвладлары Сона, Ејваз илә Бахшынын мұнасибәтләриндәки пак вә нәчиб достлуг һиссләрини јазычы бөјүк бир еһтирас вә еһтирамла ифадә едир: «Онлар гоншу идиләр. Ики күлфәт, бири азәрбајчанлы иди, бири ермәни, лакин онларын јашајышы бир иди, ишләри бир, көрүшләри бир, дәрдләри бир, севинчләри бир, диләкләри бир, әмәкләри бир иди, ушаглары бир евдә бөјүјүр, маллары бир јердә отлајырды, тојуглары бир һиндә јумуртлајырды...»

Һәммин аиләләрин зөвләриндә дә бир-биринә јахынлыг вардыр. Сонанын өз атасы Аллаһверди илә гоншулары Имамвердијә, онларын кејимләринә бахараг Бахшыја мұрачиәтлә: «Бој, бунлар нә гәдәр бир-бирләринә охшајырлар», «Јахшы да, бу атамын папағы, бу да сәнин атанын папағы, бах көр тәфавүтү вар?» — демәси һеч дә тәсадүфи дејилдир. Бу аиләләрдә јашајан адамларын кәдәри, тәлеји дә бирдир. Һәр ики халг ејни дәрәчәдә истисмар олунур вә бу истисмара гаршы өз наразылыгларыны билдирирләр.

Имамверди дејир: «Баш пулу, чан пулу, су пулу. Көпәк ушағы аллаһын сујуна чәпәр чәкибләр ки, нә вар бу да мәнимдир».

Аллаһверди дејир: «Началникә вер, пристава вер, кәндхудаја вер, газаға вер, мираба вер...»

Драматург һәр ики халгын достлуғундан мараглы эпизодлар вердикдән сонра Бақыда ингилаби фәһлә һә-

рәкаты гаршысында башыны итирмиш чар нүмајәндәси кенерал-губернаторун алчаг сijasәтини ифша едир.

1905-чи илдә Загафгазијада фәһлә вә кәндлиләрин мүтләгijјәтә гаршы ингилаби мүбаризәси кениш бир шәкил алдыгда, чар һөкүмәти гаракурунчу гүввәләрин жардымы илә бу һәрәката мәнһус бир чинајәтлә чаваб верир; о, 1905-чи илин феврал ајында Бакы, Шуша вә башга јерләрдә милли гырғынлар тәшкил едир. Јазычы: бир-бириндән ајырдыгы халгларын күчдән салыб асанлыгла мәғлуб етмәк мәгсәдини күдән мүтләгijјәти тәнгид вә ифша етмәклә, чар һөкүмәти илә сазишә кирәрәк: онун фитнәкарлығына рәвач верән јерли милләтчи буржуазијанын да әксингилаби симасыны ачыр. Надисәләрә партијалылыг чәһәсиндән јанашан мүәллиф зәһмәткешләрин әсл дүшмәнләринин кимләр олдуғуну бүтүн кәскинлији илә көстәрир. Әсәрдә тогушан мүхтәлиф ичтимаи группларын нүмајәндәләри башлыча хүсусijјәтләри илә тәсвир олунурлар; охучу вә тамашачы кенерал-губернатор сурәтиндә тәмсил едилмиш чар мүтләгijјәтини, Ағамјан, Әмираслан бәј вә Баһадыр бәј сурәтләриндә Азәрбајчан вә ермәни милләтчи буржуазијасының типик нүмајәндәләрини јарадыр. Драматург милли гырғына гаршы болшевикләри апардыгы синфи мүбаризәни тәмсил едән Володин вә Ејваз Әсријан сурәтләрини, јохсул кәндлиләри тәмсил едән Аллаһверди, Имамверди вә башгаларыны бөјүк мәһәббәтлә јарадыр.

«1905-чи илдә» әсәринин әсас гәјәси өз талеләри етибарилә бир-биринә јахын Азәрбајчан, ермәни, рус, күрчү вә башга милләтләрин зәһмәткешләри арасында мәнафе зиддијјәти нәзәрә чарпмадығыны, онларын бир-бирләринә әдавәт бәсләмәләринә һеч бир әсас олмадығыны көстәрмәкдир. Чар мүтләгijјәти вә онун садиг нәкәри сајылан јерли милләтчи буржуазија тарихән мәнрибан дост олмуш халглары гәсдән бир-биринин үстүнә галдырыб сүн'и сурәтдә милли гырғын салмагла, фәһлә синфинин бејнәлмиләл бирлијини, халглар достлуғуну позмаға чан атыр.

Кенерал-губернатор мүтләгijјәтин «парчала вә һөкм сүр!» сijasәтини сәдагәтлә јеринә јетирән чар фитнәкарларының үмумиләшмиш сурәти кими чыхыш едир. О, Дахили Ишләр Назирлијинә јаздыгы мәктубунда Бакыдакы вәзијјәти чох инчә бир шәкилдә дәрк едиб мүтләгijјәтин сijasәтини јеринә јетирмәјә һазыр олдуғуну билдирир: «...Бурада горху ики чәһәтдәндир; бири иш-

чиләрнн ингилаби тәшкилатлары, бири дә јухарыда көс-
тәрдијим кими, јерли буржуазијанын вә милләтчи зија-
лыларын мухтаријјат һәрәкаты. Бу һәрәкатын һәр икиси:
ә'лаһәзрәт императорун һакимијјәтинә гаршыдыр. Бу
нөгтә, мүвәггәти олса да, һәр ики гүввәни бирләшдирир.
Орду позғундур, вәзијјәтдән чыхачаг бирчә јол јерли та-
тарларла ермәниләри милли вурушмаја атмаг вә белә-
ликлә, ингилаби һәрәкаты икинчи плана чәкмәкдир. Бу-
рада ермәниләр ән ихтилафчы милләтдирләр. Бунлар
арадан чыхарса, о бириләрнн дә гүввәти сарсылмыш
олур. Түрк вә ермәни буржуазијасы арасында вурушду-
ручу нөгтәләр вардыр».

Чарын маһир дипломаты олан губернатор әлиндә
аләт етдији адамларын зәиф чәһәтләрини јахшы билиб,
онлардан бачарыгла истифадә едир. Ајры-ајрылыгда Са-
ламов, Ағамјан вә Баһадыр бәјлә сөһбәт едән губернатор
онларын һәр бири илә өз дилиндә, өз мәнәфеји бахымын-
дан данышыр. О, һәр јердә өзүнү заһирән чох нәчиб, нә-
закәтли вә «һуманист» адам кими көстәрир.

Губернатор Саламовла сөһбәтиндә өзүнү мүсәлман-
ларын, Ағамјанла данышаркән исә ермәниләрнн досту
кими танытмаға чәһд едир. Саламова вә Баһадыр бәјә
дејир: «...бу ермәниләрлә мүмкүн гәдәр еһтијатлы олмаг
лазымдыр, онсуз да онлар араны гарышдырмаг үчүн бә-
һанә ахтарырлар, онлар анчаг биздән чәкинирләр, јохса
динч отурмазлар... Сиз билән, мө'дәнләрдәки бу шулуғ-
луғун әсл сәбәби нәдир? Әсл шулуғ салан кимдир? Ејваз
Әсријан, Дәмирчијан, Налбәндјан, һамысы јан... јан...
Даһа һәр шеји мән ачыб дејә билмәрәм». Губернатор
Ағамјана да: «Анчаг башыныза дөнүм, бу татарларла
бир гәдәр еһтијатлы олунуз. Өзүнүз көрүрсүнүз, вәһши
милләтдирләр, мән әлбәттә, һәр шејдә сизә көмәк етмәјә
һазырам, силаһла да, һәтта лазым кәлсә адамларла да,
анчаг башыныза дөнүм, сөз арамызда»,—дејир. Губерна-
тор һәр ики милләтин буржуазијасы арасындакы рәға-
бәтдән истифадә едир. Бәс буржуазија нүмәјәндәләри не-
чә һәрәкәт едирләр? «Чанла-башла падшаһа гуллуғ ет-
мәјә һазырыг. Падшаһымыз үчүн күлдән ағыр бир сөз
дејәнни чәһәнкини чырарыг» дејән Саламов өз гочуларни
илә башланмыш гырғыны күчләндирдији кими Ағамјан
да өз адамлары илә ејни иши едир. Саламов һәр ики хал-
гын хејирхаһы, бејнәлмиләлчи гәһрәмән Ејвазы фәһлә-
ләр арасында милләтчи кими таныдыб, онун нүфузунун
дүшмәсинә чалышыр.

Милләтчи буржуа зиялысы олан Баһадыр бәј исә «игбали-миллијјәдән» дәм вуруб, ингилаби ибарәләр ишләдир. Саламов вә Баһадыр бәј ајры-ајры дилләрдә данышса да, маһијјәт етибарилә бир нөгтәдә бирләширләр; падшаһа өз ихлас вә сәдагәтини, итаәткарылығыны билдирән Баһадыр бәј: «Биз һәр һалда ә'лаһәзрәт императорун садиг тәбәәләријик» дејиб, о да зәһмәткешләрин гәдәр дүшмәнләри чәһәсиндән чыхыш едир.

Милли достлуг вә гардашлығын дүшмәнләрини ифша етдикдән сонра мүәллиф диггәти бир даһа бу достлугун күчүнә вә сәмимилијинә чәлб едир. Јалтаглыглар, ифтиралар, гырғын фитвалары илә долу сәһнәләри көрмүш тамашачылар өзләрини јенә достлуг, сәдагәт әләминдә һисс едирләр. Ч. Чаббарлы јүксәк инсани дүјгүләра малик олан Сона илә Бахшынын вә оңлары әһәтә едән адамларын бир-биринә бәсләдикләри һөрмәт вә мәһәббәти көстөрмәклә халглар арасындакы сарсылмаз достлуг мүнәсибәтини әкс етдирмишдир. Аллаһвердинин аиләси Гарабағдан Бакыја көчүр... Бахшы ағача сөјкәниб тар чалыр. Сона она јанашыр. Ики кәнчин арасында давам едән мүкалимә һеч бир сәдд билмәјән сәмими мәһәббәтин ифадәсидир.

Чаббарлы бурада бөјүк коммунист јазычы Н. Нәримановун мәһшүр «Баһадыр вә Сона» әсәриндәки көзәл ән'әнәләри давам вә инкишаф етдирмишдир.

Әсәрдә ингилабчы фәһлә синфи Ејваз Әсријан вә Володин кими мүбариз фәһләләрин симасында тәчәссүм етдирилмишдир. Володин вә Әсријан маһир тәшкилатчы, фәал вә барышмаз ингилабчы фәһлә нүмајәндәләридирләр. Онлар ағыр шәраитдә чалышыр, чар мүтләгијјәти илә сијаси мүбаризә апарыр, зәһмәткеш халгы капитализм гурулушуна гаршы дөјүшә һазырлајырлар. Ингилаби һәмрә'јлик, фәһлә синфинин иши уғрунда фәдакарлыг, Коммунист Партијасынын көстәришләрини дүзкүн һојата кечирмәк уғрунда чалышмаг бу адамларын башлыча хүсусијјәтләридир. Володин губернатордан ики гардаш халг арасына салынмыш милли гырғыны дајандырмағы тәләб етдији кими, Әсријан да «Милли намус» шүары илә чанфәшанлыг едән провокаторлара гаршы чыхыр. Аловлу бејнәлмиләлчи олан Әсријан Саламовлара, Ағамјанлара гаршы чыхараг дејир: «Чәнаб Ағамјан, мәним үчүн сизинлә Саламов арасында һеч бир фәрг јохдур, бу күн мән она гаршы чыхмышам, сабаһ сизә гаршы чыха-чагам... Мәним һәгигәт сандығым китабда түрк, ермәни

сөзү јохдур. Ишчи вар, фабрикант вар. Биринчиләрлә гардашам, икинчиләрлә дүшмән».

Синифли чәмијјәтдәки мүбаризәнин маһијјәтини јакшы аңлајан Әсријан дејир: «Бизим вурушумуз милләт вурушу дејил, синиф вурушудур». Кенишләнмәкдә олан фәһлә һәрәкәти гаршысында һәр чүр васитәјә әл атап чар часуслары губернатора суи-гәсддә тәгсирләндинкләри Әсријаны мұһакимә едирләр. Ингилабчы фәһлә сыраларына јол тапмыш меншевизм вә анархизм үнсүрләринә гаршы амансыз мүбаризәјә галхан Володин чар-жандармларынын тәшкил етдикләри террорчулуг үсулу илә өлдүрүлүр. Фәһлә синфинин гәләбәсинә инанан Ејваз исә чар мәһкәмәсинин онун һаггында вердији өлүм һөкмүнү мәрдликлә гаршылајыр

Чаризм мүвәггәти галиб кәлсә дә, төкүлән ганлар һәдәр кетмир. Зәһмәткешләрин бәсирәт көзү ачылыб, онлар әсл һәгигәти баша дүшүрләр. Әввәлләр сијасәтә гарышмаг истәмәјән Бахшы ингилабчы фәһләләрин доғру јолла кетдикләрини көрдүкдә онлара гошулур. Бахшы «ингилаб үчүн даһа лазымлы» олан Ејваз Әсријанын губернатора суи-гәсд тәгсирини өз бојнуна көтүрүб, Ејвазы өлүмдән хилас етмәк нијјәтиндә олдуғуну билдирир.

Зәһмәткеш кәндлиләрин нұмајәндәләри олан Аллаһверди вә Имамверди халгын тәмиз, саф һиссләрини ифадә едирләр. «1905-чи илдә» әсәринин ән күчлү јерләриндән бири Имамверди илә Аллаһвердинин шәһәрин күчәләриндә ики дүшмән кими үз-үзә кәлиб «атышдыглары соһнә»дир. Јазычы Имамверди илә Аллаһвердинин бир-бирини таныдыгдан сонра башладыглары садә вә сәмими мұкалимәләрдә зәһмәткешләри бир-биринә дүшмән етмәк истәјәнләрин сијасәтинин дәһшәтләринә бахмајараг, онун кениш халг күтләләри ичәрисиндә дәрин көк сала: билмәјечәјини, халгларын өз әбәди гардашлыг һиссләри илә бу ганлы ојуна анчаг нифрәт вә гәзәб бәсләјечәкләрини инандырычы шәкилдә көстәрир. Милли гырғынын ән шиддәтли аңларында халгын нұмајәндәләри достлуг әһд-пејманыны горујуб, гардаш гырғынына баис оланлар лә'нәт јағдырырлар: «...Көпәк ушағы бир иш көрдүләр ки, иш олсун? Ара јердә халгы вердиләр гырғына»..

Аллаһверди дејир: «Һеч билмәк олмур нечә ишдир, мәнә нә дүшүб кәлим сәнин илә әлбојаха олум».

Чабарлы «1905-чи илдә» пјесиндә шәр вә гара гүвәләрин фитнәсини, бу фитнәнин ачы нәтичәсини, зәһ-

мәткешләрин башына кәтирилән бөјүк фәлакәтләрин әсас сәбәбләрини доғру көстәрмишдир.

Туғ кәндлиләринин меһрибан әмәк һәјатыны, маһныларыны, севкиләрини, зарафатларыны жүксәк емоснонал бир гүввә илә әкс етдирән јазычы бу адамларын мә'нәви гүввәтини, аличәнаблығыны, инсанпәрвәрлијини, фитнә вә шәрдән узаг олан динч, мәзмунлу һәјатыны буржуазиянын рәғабәт, јалан, һижлә вә фитнәләрлә долу чиркин һәјаты илә гаршылашдырмышдыр.

Ҷаббарлынын тәсвир етдији һадисәләри Туғ кәндидән алмасыны да тәсадүфи һесаб етмәк олмаз. Бу кәндәки көзәл милли мүнәсибәт, халгларын достлуғу һәлә XIX әсрин орталарында бөјүк мүтәфәккир М. Ф. Ахундовун диггәтини чәлб етмишди; онун «Һачы Гара» әсәриндә Мкртычын дедији сөzlәр чох мә'налыдыр: «Гардаш, биз кимин малына тамаһ етмишик? Биз бир әкинчи халгыг... Бу гыш баһалыгда тамам гоншу мүсәлман обаларына тахыл борч вердик ки, ачларындан гырылмасынлар. Әкәр бу заманадәк туғлу бир адамын бир гурушуну јејибсә, ганымыз сәнә һалалдыр».

Белә фактлардан чох көстәрмәк олар.

Тарихи мөвзуда јазылмыш «1905-чи илдә» күчлү мүасир руһлу бир әсәрдир. Гоча Бахшы кәнч Сона вә кәнч Бахшыја, үмумән совет кәнчлијинә хитабән чар режимини вә буржуазия һақимијјәтинин ганлы сијасәтиндән данышыб уғурсуз кечмишә нифрәт ојадыр.

Ҷаббарлы тарихә анчаг тарих хатиринә гајытмамышдыр. О, тарихә мүрачиәт едәрәк бүкүнкү инсанларын мәнафеји бахымындан јанашмыш, халглар достлуғунун һансы туфанлардан кечиб кәлдијини, нә кими манеә, мүгавимәт вә тәчавүзләрә мә'руз галдығыны көстәрмиш, индики нәсли онун гәдрини билиб даһа артыг севмәјә, һәмишә әзиз сахламаға чағырмышдыр.

Ҷ. Ҷаббарлы тарихи һадисәләрә фәһлә синфинин габагчыл, мүтәрәгги мәфкурәси бахымындан јанашмыш вә сөзүн әсл мә'насында халглар достлуғунун мүғәпписл, бир бејнәлмиләлчи кими милли мәсәләни һәлл етмәјә чалышмышдыр.

Јазычы ермәни вә азәрбајҗанлы зәһмәткешләрин јахын кечмишинә совет адамларынын диггәтәлајиг наилјјәтләри жүксәклијиндән нәзәр јетирир. О, гоча Бахшынын дили илә дејир: «Вер әлини, Сона, вер әлини, Бахшы, гој кечмишин ганлы тарихи бу көһнә мәзарлыгда әбәдиллук көмүлсүн! Гој јени гардашлыг дүнјасынын гырылмас

голлары сизин эллэринизи, ики гардаш күтлэнин бир-лэшмиш һәјаты кими әбәдилик бирләшдирсин!»

«1905-чи илдә» бөјүк тә'сир гүввәсинә малик бир әсәр-дир. «Бу партијалы әсәр («1905-чи илдә» — З. Ә.) бур-жуа милләтчилијини, милләтләр арасында әдавәт тохуму сәпәнләри јахшыча биабыр вә рүсвај едирди. Әсәрин әсас сијаси кәскинлији вә мүасирлији дә бунда иди»¹. О, тәкчә Азәрбајчанда дејил, рус, ермәни, өзбәк, түркмән вә баш-га халгларын сәһнәләриндә дә мүвәффегијјәтлә тамаша-ја гојулмуш, һәмишә олдуғу кими, инди дә өз әһәмијјә-тини сахламагдадыр.

«1905-чи илдә» совет адамларыны, хусусән кәнчлији халглар достлуғу вә гардашлығы руһунда, халгларын, милләтләрин азадлығыны әлиндән алыб онлары бир-би-ринә галдырмаға вә беләликлә дә өз һакимијјәтини мөһ-кәмләндирмәјә чан атан империализм сијасәтинә, бур-жуа милләтчилијинә нифрәт вә гәзәб руһунда тәрбијә едир.

* * *

Чаббарлы јарадычылығында диггәти чәлб едән мөв-зулардан бири гадын азадлығы проблемидир. Јазычы-нын бу саһәдәки фикирләри онун һуманизми илә сых әлағәдардыр. Гадын гуртулушу (азадлығы) мәсәләси Чаббарлыдан әввәлки демократ сәнәткарларымыз тәрә-финдән дә гәләмә алынмышдыр. Лакин онлардан фәргли оларағ Чаббарлы гадын азадлығынын анчағ социалист ингилабындан сонра мүмкүн олдуғуну көстәрмишдир.

Һәлә ингилабдан әввәл јаздығы бир сыра ше'р, һекајә вә пјесләриндә гадынлары әсарәтдә сахламаға чалышан-ларын әлсәјһинә чыхан Чаббарлы сонралар «Күлзар» (1924), «Диларә» (1925), «Дилбәр» (1927) кими һекајә-ләри вә «Гыз галасы» (1923) поемасы илә совет охучула-ры арасында бөјүк шөһрәт газанды. Һәмин әсәрләрдә тәсвир олуан дөвр ән исте'дадлы гызлары белә боғуб инкишафдан сахлајан бир мүһит кими тәнгид вә ифша олунур.

Охучусуну көһнә мүсәлман-мешшан мүһитинин мүх-тәлиф сәһнәләри илә таныш едән јазычы «Севил» (1928) пјесиндә бу мүһити даһа кениш планда тәсвир едир.

¹ Мәммәд Арпф. Сечилмиш әсәрләри. II чилд, Бақы, Азәрб. ССР ЕА Нәширјаты, 1968, сәһ. 170.

Азәрбајчан гадынынын кечмишини, мөвчуд вәзијјәтнини, онун өз азадлығы јолунда апардығы мүбаризәни көстәр-
рир. Бу чәһәтдән әсас гәһрәман Севилини кечдији јол ол-
дугча марағлыдыр. Севил ингилабдан әввәлки Азәрбај-
чанда авам, чадра алтында өмүр сүрән, әри «аллаһын
јердәки көлкәси» һесаб едән һүгүгсуз бир гадындыр. Ба-
лаш арвады Севили тәһгир едир. О, сәдагәтли һәјат јол-
дашы, ағыллы бачы, мөһрибан ата илә бир аиләдә өзүнү
бәдбәхт һесаб едир, әсири олдуғу Дилбәри тә'мин етмәк
үчүн цинајәтләр ишләдир, атасыны вә арвадыны евдән
говур. Балаш өз рәфтарында азғынлашдыгча, Севил да-
һа мүти бир вәзијјәт алыр. Анчаг мәсәлә бу шәкилдә гал-
мыр, чалышмаг вә јаратмаг бачарығы олан Севили Кү-
лүш ичтимаи мүбаризәјә һазырлашдырыр. О өзүнүн кеч-
дији инкишаф јолуну үмумиләшдирәрәк «Азәрбајчан
гадынларынын азадлығы јолу» адлы китаб јазыр. Бу кита-
бын идејасы бир нөв «Севил» пјесинин әсас идејасыдыр.
Орада дејилир: «Гадынын гәти азадлығы үчүн јалныз
чадрасыны ачмасы бәс дејилдир... Гадына ән башлыча
игтисади азадлығы лазымдыр». Севил гадынлығын әст
азадлығы јолунун игтисади азадлығыда, фабрикдә, заводда,
фәһлә факултәсиндә, Москвада, социализмдә олдуғуну
көстәррир. «Севил» мүәјјән дәрәчәдә Норвеч јазычысы
Һенрих Ибсен (1828—1906) «Нора» әсәри илә сәслә-
шир. Анчаг Ибсен гадынын там азадлығы мәсәләсини
ирәли сүрә билмир¹. Чаббарлы исә, ондан фәргли ола-
раг, гадын азадлығы проблемини дүзкүн һәлл едир.

Чаббарлыја көрә әмәк чәһәси һамы үчүн гуртулуш
јеридир. Әсәрин сонунда Севилини «Социализмә, фабри-
каја, мән орадан кәлмишәм, ора да кедирәм. Гадынла-
рын азадлығы јолу анчаг орададыр» демәси там јеринә
дүшмүшдүр.

Ч. Чаббарлы «Алмаз» (1930) әсәриндә аилә вә мәи-
шәт мәсәләсинә тохунса да, гадынын ичтимаи һәјатда
фәал иштиракыны, һагсызлыг, көһнә адәт-ән'әнәләр әлеј-
һинә мүбаризәсини, социализм гуручулуғу ишиндә киши-
ләрлә бирликдә ирәлиләмәсини көстәрмишдир. Әсәрин
гәһрәманы Алмаз азад, мүстәгил, ајдын мәгсәдли бир со-
вет вәтәндашыдыр. Синфи мүбаризәнин кәскини бир за-
манында, коллективләшмә илләриндә кәнддә фәалијјәтә
башлајан Алмаз бөјүк манеәләрә раст кәлир. О, Мирзә

¹ П. С. Коган. Очерки по истории западно-европейской ли-
тературы. М.-Л., ГИЗ, 1928, т. III, с. 119.

Сәмәндәр кими көһнә чиновникләре, халг маарифи чәб-
һәсиндән гачан мешшан Чамалла гаршы-гаршыја дуруп.
Дикәр тәрәфдән голчомаг һачы Әһмәд вә онун тәсир
алтына дүшмүш Ибад, Баларза, Кәрбәләји Фатманисә,
Очаггулу, Шәриф, Балоглан вә башгаларынын тәзјигинә
мәруз галыр. Онлар һәр васитәдән, Алмазын кичик бир
сәһвиндән, һәтта ушаглара идман палтары кејиндириб
бәдән тәрбијәси вермәсиндән белә истифадә едиб ону
«әхлагсызлыг»да иттиһам едирләр. «Севил»дәки гадын
азадлыгы мәсәләси бурада да Алмазла нишанлысы Фуад
арасында баш верән һадисәдә бир даһа јенидән гојулур.
Дүшмән интригасынын торуна дүшүб Алмазын мәһәви
һәјәчанларыны аңлаја билмәјән Фуад өз шүбһәләри илә
ону тәһгир едир. Фуадын мешшан тәбиәтини ифша едән
Алмаз севкисини өз азадлыгына гурбан верир. Алмаз
һәссас, гајгыкеш бир инсандыр. Онун Јахшыја олан мү-
насибәти бөјүк бир гуманистин тәшәббүс вә һәјәчанла-
рыны көстәрир. Алмаз Јахшынын фачиәсини үрәкдән
һисс едиб она көмәк әли узадыр. О, һагг иши илә халг
дүшмәнләри үзәриндә гәләбә чалыр. Чаббарлынын сон
әсәрләриндән олан «Фирузә» (1934) һекајәсиндә биз сө-
зүн там мәһасында совет гадынынын сурәтини көрүрүк.
О, Совет һакимијјәтинин игтисадијјатда, сијасәтдә вә
мәишәтдә јаратдыгы ингилабын азад етдији гадынлар-
дан биридир.

Ч. Чаббарлынын гадын азадлыгы мөвзусунда јазды-
ғы әсәрләрин бөјүк тәһлим вә тәрбијәви әһәмијјәти, он-
ларда инсаны сәфәрбәр едән бәдин тәһсир күчү вардыр.

Бунун үчүн тәкчә «Севил» әсәрини нүмунә көстәрмәк
кифәјәтдир. «Севил»ин 1928-чи илдә сәһнәдә көстәрилән
тамашаларынын идеја-бәдин тәһсири чох гүввәтли иди.
Тамашаларын бир чохунда сәһнә илә тамашачылар ара-
сында мөһкәм әлагә јараныр, тамашачы гадын сәһнәдә
өз әрини, гардашыны, атасыны көрүр, әсәрин тәһсири илә
орадача чадраны атыб евләринә үзү ачыг гајыдыр, иш-
ләмәк вә охумаг үчүн истәһсалата, савад курсларына
әризә верирдиләр.

Үмумијјәтлә шәрг гадынынын тәләјини әкс етдирән
«Севил»ин тәләји тамашачылара бөјүк тәһсир бағышлайыр-
ды. «Севил» Тәбриз сәһнәсиндә тамашаја гојуларкән са-
лондакы гадынлардан биринин һычгырыглар ичәрисиндә
бајылдығыны көрән театр ишчиләри ону ајылдыб нә үчүн
ағладығыны сорушмушлар. О «бу әсәр мәним һәјатымы
көстәрир. Мәни дә әрим евдән говуб ушағыма һәсрәт гој-

мушдур. Будур, алдыгым бу ширнилэри балама вермэк үчүн сәһәрдән күчәдә көзләјирәм ки, бәлкә чыхды. Гоншу арвадлардан бири мәним вәзијјәтими көрүб бура кәтирдн. Мән биринчи дәфә театра кәлиб өз һәјатымә көрдүм» — чавабыны вермишдир.

Чаббарлынын Севил, Күлүш, Алмаз, Јагут, Фирузә кими нәчиб, хејирхаһ, ишкүзар мүбариз гыз вә гадын сурәтләри инди өз азадлыг вә истиглаләјјәти уғрунда мүбаризә апаран Шәрг өлкәләринин гадынларына ән јахшы бир нүмунәдир.

Јазычынын башга әсәрләри дә бөјүк үмумиләшмә хусусијјәтинә малик сәнәт инчиләридир. О бу әсәрләрдә јалныз өз дәврү үчүн дејил, бу күн үчүн белә әһәмијјәтли олан актуал мөвзу сечмишдир.

* * *

Чаббарлы јарадычылығында дин әлејһинә мүбаризә мәсәләси дә усталыгла һәлл едилмишдир. Истәр Азәрбајчанда, истәрсә дә башга өлкәләрдә јерли дини етигадлара гаршы чыхмыш ислам дини зорла, од вә гылынч күчүнә јеридилдијиндән, халг арасында бөјүк мүғавимәтә раст кәлмишдир. IX әсрдә әрәб хәлифәләринә ағыр зәрбәләр ендирмиш Азәрбајчан халг гәһрәманы Бабәкни рәһбәрлији алтында аловланан үсјан буна ән јахшы нүмунә сајыла биләр.

Бабәк һаггында IX әсрдә Әннәдимн, X әсрдә Тәбәри, Мәс'уди, Иоанес, XI әсрдә Әбу Мәнсур, XII әсрдә Шәһристанн, XIII әсрдә Әбүлфәрәч, Ибн-әл-Әсир вә Степанос Обрелјан, XIV әсрдә Ибн Хәлдун, XV—XVI әсрләрдә Мирхонд вә Хандәмир, XIX әсрдә Аббасгулу аға Бакыханов, XX әсрдә Василјев, Бартолд вә башга көркәмли тарихчиләр јазмышлар¹.

X әсрдә Азәрбајчан вилајәтләриндән бири Бабәк өлкәси адыны дашымышдыр. Аббасгулу аға Бакыханов халг арасындакы рәвәјәтләрә әсасән, Азәрбајчан адынын ики сөздән, јәни Азәр-Бабәкан (Бабәк оду) сөзләриндән әмәлә кәлдијини көстәрир. Бабәк оду инди дә мәрдлик, горхмазлыг вә икидлик рәмзи кими ишләнмәкдәдир.

Вахтилә Бабәк вә онун атлыларынын мәскән салдығы мөһтәшәм Талыш дағлары, гәраркаһ сајылан Бәзз га-

¹ Бах: З. Ләнкәранлы. Бабәк. Бақы, Азәрнәшр, 1943, сәһ. 5.

ласы ашыгларын, шаирләрнн әсәрләриндә јенилмәз гала кими тәрәннүм олуңмушдур.

Чаванлығында сарбан олмуш Бабәк карванларла сә-
јаһәт едәрәк, һәр јердә халгын әзаб-изтирабларыны
көрмүш, гәлбиндә залымлара гаршы дәрнн нифрәт ојан-
мышды. Онун рәһбәрлији илә үсјанчылар хәлифәнин ал-
ты ордусуну бир-биринин ардынча дармадагын етмиш-
ләр. Хилафәтин пајтахтында күчлү чахнашма һөкм сү-
рүрдү. Бабәкин башына чох бөјүк мұкафат тә'јин едил-
мишди. Өзүнә исә ријакарлыгла «Әкәр о тәслим оларса,
бағышланачагдыр» вәди верилмишди. Бу тәклифә гү-
рурла чаваб верән гәһрәман демишди: «Бирчә күн азад
јашамаг, гырх ил рәзил кими гул олмагдан јахшыдыр!»
Белә олдугда хәлифә өз әсас гүввәсини үсјанчылара гар-
шы јеритмәли олду. Тәпәдән дырнаға гәдәр силаһлан-
мыш гошунлар бөјүк тәләфат вердикдән сонра үсјанчы-
лары дармадагын едә билдиләр. Бабәк исә сығыначаг
хаһиш етдији јерли феодалларын бири тәрәфиндән хәја-
нәткарчасына тутулуб хәлифәјә тәслим едилди вә фачи-
әли сурәтдә е'дам олуңду. Бабәкин бәднн образы истәр
Совет Азәрбајчаны әдәбијјатында, истәрсә дә Чәнуби
Азәрбајчан әдәбијјатында мұхтәлиф жанрлардан олан
бир сыра әсәрләрдә өз әксини тапмышдыр. Шаир Ибра-
һим Закир (1891—1971) вугарлы Азәрбајчан дағларына
мұрачиәтән дејир:

Бабәк сәнә архаланыб јол вермирди әрәбләрә,
Иләр боју сәнкәр олду онун үчүн бу дағ, дәрә.
Күндүз кедиб ат ојнатды, гылынч чалды, кәмәнд атды,
Кечә кәлди синән үстә далдаланды, раһәт јатды.

Бабәк мөвзусунда јазычы Әбил Јусифовун бир драм
јаздығы да мә'лумдур. Лакин бунларын ичәрисиндә
Ч. Чаббарлынын «Од кәлини» пјесиндәки Бабәк (Ел-
хан) образы даһа мұбариз, даһа гәтијјәтли бир гәһрәман
кими верилмишдир.

«Од кәлини»ндә ислам дининин, һәр шејдән әввәл,
хәлифәләрә, онларын истисмарчылыг вә ишғалчылыг
сијасәтләринә хидмәт етмиш олдуғу инандырычы шәкил-
дә көстәрилмишдир. Чаббарлы бурада там атенст бир
јазычы кими, бүтүн динләрнн пучлуғуну, зәһмәткешләри
әсарәтдә сахламаг, сојмаг васитәси олдуғуну сүбүт едир.
Әсәрнн мүсбәт образы Елхан әрәб хилафәтнинн ишғал-
чылығына гаршы чыхмыш үсјанкар халг гәһрәманы Ба-
бәкин бир сыра хүсусијјәтләрини өзүндә әкс етдирир.

Онун ишгалчы ордунун башчысы Әбу Үбейдә вә үмүмән ислам дининә гаршы апардығы мүбаризә атәшпәрәстлији ислам дининин һүчумундан горумаг нијјәтини күдмүр. Елхан азад һәјат гурмаг мәгсәдинин ғашысына гојдуғундан, атәшпәрәстлијә вә онун һамиси олан јерли феодаллара—алтунбајлара гаршы да вурушур. Гәһрәманын мүбаризәси һәр чүр дин вә аллаһ әлејһинә чеврилир. Елхан әрәб ишгалчыларынын вә онлара сатылмыш јерли феодал вә руһаниләрин зүлмүндән тәнкә кәләрәк дағлара чәкилмиш јохсуллары башына топлајыб азад бир һөкүмәт јарадыр.

Әсәрдә хилафәт валиси вә ислам мүбәллиғи кими верилән Әбу Үбейдин јерли әһалидән күлли мигдарда верки топламаг, Әмирәлмө'минин һәрәмханасына гызлар тәгдим етмәк, Әрәбистана дәвәләрлә нефт көндәрмәк јолунда көстәрдији чидд-чәһдләр, атәшкаһын баш каһини Јанардағ илә апардығы мүбаһисә сәһнәсиндә бу динин әсас маһијјәти ифша едилмишдир. Әбу Үбейд артыг бу гәнаәтә кәлмишдир ки, көзәл Солмаз мүгәддәсдир, халг ону сефир, ондан ајрылмаг истәмир. Елхана да мүбаризә гүввәти верән одур. Солмаз јашадыгча, Елхан јорулмајачагдыр. Мәһз буна көрә дә Солмаз јох едилмәлидир. Әбу Үбейдин «Солмаз јандырылмалыдыр» әмринә әввәлчә е'тираз едән Јанардағ «Истәр атәшпәрәстликдә, истәрсә дә исламијјәтдә «инсан гурбаны јохдур» мүддәасыны ирәли сүрдүкдә, Әбу Үбейд она: «Исламијјәт бир јана, мән ачыг дејирәм, Солмаз јох олмалыдыр!»—дејә өз истилачылыг нијјәтләрини даһа тез һәјата кечирмәк үчүн һәр чүр хәјанәтә әл атыр.

Әрәб ишгалчы ордусуна, онун Азәрбајҷана кәтирдији ислам дининә гаршы мүбаризә апаран Елхан вә тәрәфдарлары атәшпәрәстлик дини вә ону һимајә едән јерли феодаллара гаршы да чыхыш едирләр. Елханын мүбаризәси бүтүн динләр әлејһинә чеврилир. Онунла бирликдә охучу вә тамашачы да бу гәрара кәлир ки, зүлм, ишкәнчә, дар ағачы, мәзлумларын аһ-наләси, јохсуллуғ, истисмар вә с, ујдурма аллаһларын, Гур'ан вә пејғәмбәрләрин—Мусаларын, Исаларын, Мәһәммәдләрин јаратмыш олдуғу фачиәләрдир. Әсәрдә бу фачиәләрин шаһиди олан Елхан зүлм, әсарәт вә һагсызлыгдан узаг «јени вә азад бир дүнја» јаратмаг үчүн чалышыр, ишгалчыларын вә јерли феодалларын дин адындан истифадә едәрәк төрәтдији рәзаләтләрдән тәнкә кәлиб дағлара чәкилмиш зәһмәткешләрлә бирликдә «Хүррәмиләр» чәмијјәти гу-

рур. Бәрабәрлик принципи эсасында гурулан бу чәмиј-
јәтдә һеч бир дин вә аллаһ јохдур. Вәзијјәти белә көрән
Әбу Үбејд халгы өз ардынча апаран Елхандан истифадә
етмәк нијјәтинә дүшүр. О, јакшы билир ки, Елхан «дү-
шүнчәли бир адамдыр, исламы гәбул едәрсә, бир орду
гәдәр әһәмијјәти вардыр». Лакин Елхана исламы гәбул
етдирмәк мүмкүн дејилдир. Әлиһә Гур'ан верилмиш Сол-
мазын көз јашлары сонракы мүбаризәләр нәтичәсиндә
өз јолдашларыны итирмиш Елханын ирадәсини гырыб
тутдуғу јолдан дөндәрә билмәдији кими, гардашы Агши-
нин тә'кидләри вә нәһајәт, һазырладығы дар ағачы да
ону сарсыда билмир. Әксинә, бу тәдбирләр һакимләрә вә
ислам дининә гаршы нифрәтини даһа да артырыр. Елхан
Агшинин «Ла илаһә илләллаһ» дејиб, исламијјәти гәбул
етмәси тәклифини рәдд едәрәк, сон нәфәсиндә дә «Јохдур
аллаһ!» демәклә, гызыл бајрағын алтындакы дар ағачы-
ны интихаб едир вә өз гәтијјәти илә ән мүтәәссиб мүсәл-
манлары сарсыдыр, онларда да аллаһын варлығына
шүбһә ојадыр.

Агшинлә Елханын гаршылашдығы сәһнәдә ики мәс-
ләк, ики дүнјакөрүшү, ики әгидә бир-биринә гаршы ду-
рур. «Од кәлини» тамашасынын илк гурулушчу режиссо-
ру А. А. Туганов јазыр: «Сәһнәдә Елханла Агшин үз-үзә
дуруб сөз мүчадиләси апараркән, һәр кәс өз мәсләкинин
вә дининин үстүнлүјүнү ән мүтәәссиб бир шәхс кими мү-
дафиә едирди. Ислам дининин нашири олан Агшин бу
дини тә'рифләдији заман, сәһнә архасындан азан сәси
ешидилирди. Биз сәһнәнин бу јерини үрәк дөјүнтүсү илә
көзләјирдик... Елханын ағзындан чыхан «Јохдур аллаһ!»
сөзләри елә бир гүввәтлә сәсләнди ки, онун сөзләрини
тамашачыларын алгыш сәсләри өртдү вә беләликлә дә
там бир галибијјәт әлдә едилди»¹.

Әсәрин илк вариантларындан олуб, Республика Әл-
јазмалары Институтунда муһафизә едилән бир әлјазма-
сы² бу сөзләрлә гуртарыр:

А г ш и н — Доғрудан да аллаһ вармыдыр?

Р ә б и — Гәнимәтләр көндәриләчәкми?

А г ш и н — (Рәбинин сөзләри Агшини ојатмыш ки-
ми) Ла һөвлә вәла гүввәтә иллаһ вә биллаһ әлијјүл-
әзим... Әсирләри вә гәнимәтләри көндәр. Солмаз мәним

¹ Бах: А. А. Туганов. Хатирәләрим (Ҷ. Чаббарлы адына
Театр Музеји).

² Азәрб. ССР ЕА РӘИ. Ҷ. Чаббарлынын архиви, инв. 6533.

Һимајәмдә галачагдыр. Јаз ки, бир олан аллаһ вә Әмир-
әлмө'минин хәлифәјә гаршы үсјан едәнләрин көкү кәсил-
ди. Мүһарибә битди.

С о л м а з — Мәним дә сөзүмү јаз, јаз ки, мүһарибә
битмәмиш (Агшини вурур), вуруш давам едир...

Г о р х м а з — Һајды, азад гарталлар, ирәли урра!

Рәби — Бу нәдир? Дүшмән басгынмы етмиш? Һај-
ды, ислам мүһаһидләри, ирәли (*Рәби әскәрләри илә га-
чыр*).

Г о р х м а з — (*Елханын бајрағыны алараг*) Гардаш-
лар, Елхан јохдур, лакин онун фикирләри јашајыр вә
вуруш давам едир.

Шүбһәсиз, һаггында бәһс етдијимиз вариантдакы бу
епизод «Од кәлини»ндә гојулмуш идејаны даһа дәрин-
дән мәнимсәмәк үчүн әлавә јени мә'лумат верир. Тәәс-
сүф ки, јухарыда дејилән сөзләр «Од кәлини»нә дүшмә-
миш, онлары анчаг илк мәнбәјә мүрачиәт етдикдә тап-
маг олур.

«Од кәлини» совет идеолокијасына һәмишә хидмәт
едән бир әсәр олмушдур. Бүтүн динләрин, хүсусән ислам
дининин мүртәчә маһијјәтини мејдана чыхаран бу әсәр
дин вә мөвһумат әлејһинә мүбаризәдә көркәмли рол ој-
намышдыр.

МҮАСИРЛƏРИМИЗДƏН СƏҺИФƏЛƏР

ДӨЈҮШƏН ШЕ'Р

*Охујун, бир гызыл китабам мән,
Ингилаб оғлу ингилабам мән.
Руһу јүксәк адамларын биријәм,
Синфимин топ-түфәнкли шаиријәм.*

◦ С. Рүстәм

Сосиалист мээмунлу, милли формалы совет әдәбиј-јатынын јаранмасы вә инкишафы јолунда мүбаризә апаран илк сәнәткарлар ичәрисиндә Азәрбајчан јазычылары да шәрәфли јер тутурлар. Онлардан бири халг шаири С. Рүстәмдир. Рүстәмин әдәби вә ичтимаи фәалијјәти халга, совет вәтәнинә, Коммунист Партијасына сәдагәтлә хидмәт етмәјин көзәл нүмунәсидир. Совет һакимијјәтинин илк илләриндә јетишмәкдә олан әдәби гүввәләр ичәрисиндә әсәрләринин сијаси кәскинлији вә актуаллығы илә сечилән шаир һәмишә олдуғу кими, инди дә ше'римизин габагчыл нүмајәндәләриндәндир. Ше'рдә сосиализм реализминин тәнтәнәси уғрунда мүбаризә апаран сәнәткар бу саһәдә бөјүк мүвәффәгијјәтләр әлдә етмишдир. Шаир өз ајдын идејалы бәди и әсәрләриндә совет адамларынын јүксәк мә'нәви аләмини, коммунизм гуручуларынын гәһрәманлығыны тәсвир вә тәрәннүм едир. Онун јарадычылығына гүввәт вә рөвнәг верән халга, Вәтәнә олан мәһәббәтдир. С. Рүстәмин, демәк олар ки, бүтүн әсәрләри бу мәһәббәтин тәблиғ вә тәрәннүмүнә һәср едилмишдир:

*Вәтәнимин һавасыјла кәнчләширәм,
Дүнјамызын мә'насыјла кәнчләширәм.
Мөним маһным әфсанә јох, һәгигәтдир,
Үрәјимдән гопан бөјүк мәһәббәтдир.*

Классик ше'римиздән, мүасир рус совет ше'ринин ән јахшы ән'әнәләриндән өјрәнән сәнәткар, әсасән, ше'р са-

Һәсиндә җарадычылығыны давам етдирмәклә, драм, һе-
кажә вә публисист әсәрләр мүәллифи кими дә шөһрәт га-
занмышдыр.

Кәнч җашларындан әдәби җарадычылыға башлаҗан
С. Рүстәмин әсәрләри халгын һәҗаты илә сых бағлы ол-
дуғундан онларда шаирин кечдиҗи инкишаф јолу, сија-
си-ичтимаи һәҗатда әмәлә кәлән мһүм дәјишкликләр
өз бәдии ин'икасыны тапмышдыр. Соснализм чәмијјәти-
ни истисмар дүнјасына гаршы гоҗан шаир халгын севинч
вә хошбәхтлијинин әсасыны белә гијмәтләндирир:

Ленин бајрағынын мејвәсидир бу,
Гардашлығын галиб, кур сәсидир бу.

Илк әсәрләринин топлусу олан «Әләмдән нәш'әјә»
китабындакы ше'рләрде кечмиш кәдәрли һәҗатыны инги-
лабдан сонракы хошбәхт һәҗаты илә мугајисә едән шаир
халгымызын арзу вә истәкләрини, мәтинлијини, никбин-
лијини ифадә едир. Бу китаба «Әләмдән нәш'әјә» ады-
нын верилмәси тәсадүфи дејилдир. Шаир санки ингилаб-
дан әввәлки әләмли, дәрдли күнләрлә видалашыб, хал-
гымыза нәш'ә, севинч кәтирән јени һәҗаты алгышлајыр:

Үзүм күлдү, атдым артыг ағламағын дашыны,
Силдим севинч җајлығыҗла көзләримин јашыны.
Артыг инди сағалмышдыр үрәјимин јарасы,
Будур, сазым јорулмадан чалыр шәнлик һавасы.

Бу мисралар китабдакы ше'рләрин әсас лејтмотивини
тәшкил едир. «Әләмдән нәш'әјә» китабынын нәшри јал-
ныз С. Рүстәмин дејил, үмумијјәтлә, Азәрбајҗан совет
поезијасынын гәләбәси иди. Шаирин илк јаздығы ше'р-
ләр мөвзу чәһәтдән чох рәнкарәнк олмушдур. О, јаша-
дығы динч, хошбәхт һәҗатдан јаздығы кими, узаг өлкә-
ләрде әзилән зәһмәткеш инсанларын һәҗатына да нәзәр
салыб, онларын һүгүгсуз вәзијјәтинә ачыјыр:

Биз күлүрүк, амма узаг елләрдә,
Өмрүндә бир кәрә күлмәјәнләр вар.
Дәрдли аналарын ачы јашыны,
Һалына ачыјыб, силмәјәнләр вар.

Мәзлум халгларын азадлыға чыхмасыны истәјән ша-
ир онлары үсјана, ингилаба чағырыр:

Зәнчирләри гырмаг, о бөјүк һагг јолу тапмаг,
Үсјахладыр, үсјахладыр, үсјахладыр анчаг.

Онун ингилаби мүбаризэни экс етдирэн ше'рлэри охучулар арасында кениш јајылмышдыр. С. Рүстәмн гэлби һәмишә кәнчлик еһтирасы, һәјат вә мүбаризә ешги илә чырпынмышдыр. Ленинчи кәнчләр тәшкилатынын јетирмәси олан шаирин јарадычылығында комсомол мөвзусу мүһүм јер тутур. Комсомола јенилмәз бир орду кими бахан јазычы онун чохчәһәтли фәалијјәтини, гәһ-рәмәнлығыны гәләмә алыр. Бир ан белә комсомолдан ајрыла билмәјән шаир һәмишә онунла олачағыны бил-дирир:

Мәним доғма комсомолум, мәним доғма гардашым,
Мән сәнинлә галачағам, јүзү кечсә дә јашым.

С. Рүстәм вәтәндаш мүһарибәси чәбһәләриндә рәшад-дәт көстәрмиш кәнчләрин, хусусән комсомолчуларын вәтәнпәрвәрлијини, фәдакарлығыны илһамла тәсвир едир («Партизан Әли», «Чапајев»).

Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин илк күнләриндән о, «Дө-јүш нәғмәси», «Әскәр», «Гәһрәманын вәсијјәти», «Гаф-газ ордусу», «Анд», «Сарсылмаз гала», «416» вә онлар-ча бу кими одлу ше'рләрини јазыр. Мүһарибә мөвзусун-да јаздығы ше'рләрдә о, адамларымызын вәтәнпәрвәр-лик, гәһрәмәнлык, инсанпәрвәрлик, бејнәлмиләлчилик, халга, партијаја сәдагәт кими јүксәк мә'нәви кејфијјәт-ләрини сонсуз мәһәббәтлә тәрәннүм едир. Мүһарибәнин лап илк вахтларында шаир арха чәбһәдәки адамларын дилиндән дөјүшчүләрә хитабән дејирди:

Өлдүрүлән көрпәләрин гисасыны ал, гајыт,
Берлиндә гоч Короглунун һавасыны чал, гајыт.

Илләр кечдикчә мүһарибә мөвзусу јазычынын јара-дычылығында даһа кениш јајылыр, «Ана вә почталјон», «Вәтән оғлу», «Сәлимәјә мәктуб», «Илдырым» кими сү-жетли әсәрләр мејдана чыхыр. Бу әсәрләрдә чәбһә ар-хасындакы адамларын бирлији, Вәтәни мүдафиә етмәк үчүн көстәрдикләри фәдакарлык тәсвир олунур. Бу ба-хымдан «Ана вә почталјон» ше'ри диггәти хусусилә чәлб едир. С. Рүстәм «Ана вә почталјон» ше'риндә садә бир инсанын даима хејрхаһлыгдан, шад хәбәрләр кәтир-мәкдән зөвг алан аличәнаб тәбиәтини кәшф етмишир¹. О, һәм дә «башга әсәрләриндән даһа чох бурада («Ана вә почталјон» ше'риндә — З. Ә), һәјат һәгигәтини даһа

¹ «Әдәбијјат» гәзетн, 27 ијун 1945-чи ил.

бәдһи көстәрмәк үчүн јени ифадә формасы тапмышдыр»¹.

Совет адамларынын динч гуручулуг, сүлһ, әмин-аманлыг уғрундакы мүбаризәси «Күн о күн олсун ки...» ше'риндә јығчам шәкилдә үмумиләшдирилмишдир:

Күн о күн олсун ки, гуртарсын дава,
Дағылсын булудлар, ачылсын нава.
Алынсын дүшмәндән интигам, гисас,
Торпаг нәфәс алыб, динчәлсин бир аз...
Бир дә јер үзүндә ахмасын ганлар,
Севинсин ийсанлар, күлсүн инсанлар.

Бу сөzlәр милјонларла совет адамынын истәк вә арзулары иди.

С. Рүстәм поезијасынын әсас мөвзуларындан бири совет адамларынын тәсәррүфат вә мәдәнијјәт саһәсиндәки әмәк гәләбәләри, социализм гуручулуғунун наилијәтләридир. «Кечәнин романтикасы», «Әзиз күнләр», «Бакы», «Хәзәр саһилиндә», «Бакы мисралары», «Гарагумун ағ күнләри», «Шириндир», «Дәниздә шәһәр» вә с. ше'рләриндә шаир вәтән торпағынын симасыны дәјишдирән фәдакар адамлардан бәһс етмишдир.

Социализм гуручулуғунун конкрет саһәләрини јахындан өјрәнән шаир даһа долғун бәдһи әсәрләр јазыр. Онун «Јахшы јолдаш» поемасында Мил дүзүндәки памбыг тарлаларында ишләјән адамларын һәјаты гәләмә алынмышдыр. Әсәрдә социализм өлкәсиндә әмәјини шәрәф ишинә чеврилдији тәсвир едилир.

Шаирин јарадычылығында Чәнуб мөвзусу диггәти ајрыча чәлб едир. Совет Ордусу сыраларында Иранда оларкән С. Рүстәмин јаздығы ше'рләр, әсасән, Иран Азәрбајчанына, Тәбризин көзәллијинә, тарихи кечмишинә, гәһрәманлығына, адамларынын азадлыг мүбаризәсинә һәср едилмишдир («Он икинчи түфәнк», «Дурналар», «Күлбаһар», «Тәбризим» ше'рләри вә с.). Чәнуб мөвзусундакы ше'рләр ичәрисиндә «Тәбризим» (1941) өз сәмимијјәти вә јүксәк ше'ријјәти илә даһа чох фәргләнир. Шаир, Тәбризин симасында Азәрбајчан халғынын бөјүк бир һиссәсини, онун кечмишини, индисини вә кәләчәјини тәсвир едир. Тәбризә олан мәһәббәтини бу сөzlәрдә ифадә едир:

¹ М. Ариф. Сечилмиш әсәрләри. Үч чилдә. I чилд, Бакы, Азәрб. ССР ЕА Нәшријјаты, 1967, сәһ. 99.

Сәниң чичәјинә, күлүнә гурбан,
Мәнә гардаш дејән дилинә гурбан.
Вәтәнинә гурбан, елинә гурбан,
Бахдыгча һүснүнә доймајыр көзүм,
Тәбризим, Тәбризим, көзәл Тәбризим.

С. Рүстәмин Азәрбајчан ССР Дөвләт мұкафатына лајиг көрүлмүш «Ики саһил» (1950) китабындакы ше'рләрин әксәријјәти Чәнуб мөвзусуна һәср едилмишдир («Чәнублу гардашым», «Зинданда ишыг», «Һарадасан», «Сон хәбәрләр», «Сәдагәт», «Ме'марын фачиәси» вә с.). Өз сијаси кәскинлији илә әввәлкиләрдән фәргләнән бу әсәрләрдә синфи зиддијјәтләрин артмасы, зәһмәткешләрин иртича илә мүбаризәси әкс етдирилмишдир. «Ики саһил» Азәрбајчан дилиндән башга, рус дилиндә дә нәшр едиләрәк, кениш јајылмыш, әсәрин сијаси вә поетик иноваторлуғу рус мәтбуатында да көстәрилмишдир. Тәңгидчи Н. Павлович¹ «Ики саһил»и С. Рүстәмин јарадычылыг јеткинлијинә дәләләт едән көзәл бир әсәр кими гијмәтләндирир.

Бәшәријјәтә азадлыг јолуну көстәриб Советләр Иттифагы кими бир дөвләт јарадан, коммунизм гуручулуғу ишинә рәһбәрлик едән Коммунист Партијасынын ролуну шаир әсәрләриндә еһтирасла нүмајиш етдирир. «Биз коммунистләрик», «Елләр севимлиси», «Ингилаб баһары», «Нәсилләрә», «Мәркәзи Комитә», «Мәним партијам», «Коммунистләр ордусу», «Ленин ингилабы» ше'рләри бу чәһәтдән даһа сәчијјәвидир. Јазычы Ленин тә'лиминә, партијаја, пролетар бејнәлмиләлчилијинә сәдагәтиндән бәһс едир. Сијаси лириканын көзәл нүмунәси олан «Биз коммунистләрик» әсәриндә чағырыш әһвалируһијјәси, чошғунлуғ олдугча гүввәтлидир. Ашағыдакы мисралар фикримизи сүбүт үчүн кифајәтдир

Азадлыг севән бәшәр өзүнү хошбәхт саныр,
Дүнјада Москва тәк дајағымыз вар, — дејә.
Көстәрир буну дөвран, көстәрир буну заман,
Дүнјаја һәр бир ишыг јајылыр Москвадан.
Бәли, биз коммунистик, һәгигәтдир јолумуз,
Зәфәрләр китабында вар имзамыз, голумуз.
Күнәш бизә әл едиб, күлүр истигбал кими,
Мөһтәшәм һимнимиз вар, «Интернационал» кими.

С. Рүстәм сијаси лирикасында сүлһ вә демократија, пролетар бејнәлмиләлчилији вә халғлар достлуғу мөвзусуна мүнүм јер вермишдир. Азәрбајчанын Русија тәр-

¹ Н. Павлович. Кечилмәмиш јолларла. — Бах: «Ингилаб вә мәдәнијјәт» журналы, 1950, № 6.

кибинә дахил едилмәсинин жүз әлли иллијинә һәср олунмуш «Рус гардашыма»¹ адлы мәнзум мәктубунда ики халгын тарихи достлуғунун сијаси-ичтимаи мә’насы, әһәмијјәти чох дүзкүн шәрһ едилмишдир. Рус халгына «Гардашым!» — дејә мүрачиәт едән шаир јазыр:

Чарла дејил, мән сәнинлә әһдү-пейман бағладым,
Көзүм долду, севинчимдән күлә-күлә ағладым.
Дәрдимизи ики дилдә бир-бирилә данышдыг,
Ики халгын тәлејиндән дәнә-дәнә данышдыг.

Ше’рлә таныш олан рус охучуларындан бири С. Рүстәмә көндәрдији мәктубда јазырды: «Әсәринизи охујанда севинчимдән көзләрим јашарды. «Рус гардашыма» нә гәдәр сәмиһи, тә’сирлидир! Сизин поеманызда коммунизм гуран, халгларымызы бирләшдирән достлуг дүјғулары өз ифадәсини тапмышдыр. Әсәриниздәки һәјат гүввәсини, һәгигәти мән дәриндән дүјдүм».

С. Рүстәмин гәзәбли ше’рләри империализмә, бејнәлхалг иртичаја гаршы чеврилмишдир. О, «Пол Робсонун нәғмәси», «Једди зәнчһ» кими ше’рләриндә мүстәмләкәчилик сијасәти јеридән империалист дәвләтләри нифрәтлә дамғалајыр. Шаирин јарадычылығы һәмишә совет әдәби-тәнгиди вә әдәбијјатшүнаслығын диггәтини чәлбәтмишдир. Онун һағгында М. Ибраһимов, М. Ариф, С. Вурғун, М. Нүсәји, М. Рәфили, Ч. Чәфәров, М. Ч. Чәфәров кими тәнгидчи вә әдәбијјатшүнасларымыз; А. Фадеев, А. Сурков вә б. рус јазычылары бөјүк мәһәббәтлә сәһбәт ачмыш, ингилабчы түрк шаири Н. Никмәт совет ше’ринин инкишафындакы хидмәтләрини јүксәк гијмәтләндирмишләр. Белә бир гәдрданлыг олдуғча тәбиидир. Ахы, «С. Рүстәм чохмилләтли совет поезијасынын усталарындан биридир. Ингилаби поезијанын инкишафы, идеја сафлығы вә бәдии јүксәлиши наминә кедән мүбаризәләр бу көркәмли совет шаиринин ады, јарадычылыг мүгәддәрәти илә сых сурәтдә бағлыдыр»².

С. Рүстәмин јени әсәрләри совет әдәбијјатында марағлы бир һадисәдир. Бу әсәрләрдә мүасир тәләбләрә чаваб верән коммунист шаирин үрәк сөзләрини ешидир, онларын партијамызын гәрарларына лајигли чаваб олдуғуну көрүрүк.

1976

¹ Сүлейман Рүстәм. Рус гардашыма (ше’рлә мәктуб). Бақы, Азәрнәшр, 1964.

² Атиф Зейналлы. Кечилмәмиш јолларла (С. Рүстәмин совет поезијасында мөвгеји). Бақы, «Елм» нәшријјаты, 1970, сәһ. 3.

АЗЭРБАЙҖАН СОВЕТ ШЕҖРИНИН БАЙРАГДАРЫ

Көркәмли совет шаирн Сәмәд Вурғун ССРИ халгла-рынын чохмилләтли әдәбијјатына аловлу бир вәтәнпәр-вәр, бөјүк бејнәлмилләтчи, совет халглары арасында әсл достлуг вә гардашлығын илһамлы нәғмәкары кими дахил олмушдур. О, бүтүн шүүрлу һәјатыны, гүввә вә бачары-ғыны Коммунист Партијасынын, Совет дәвләтинин иши-нә, совет әдәбијјаты вә мәдәнијјәтинин тәрәггисинә һәср етмиш гүдрәтли сәнәткар, фәал ичтимаи хадим иди.

Азәрбајҗанда Совет һакимијјәтинин илк илләриндән әдәбијјат аләминә гәдәм гојан С. Вурғун өзүнү истәдад-лы бир шаир кими көстәрмишдир. О, јарадычылығыны халгын һәјаты, инсан азадлығы вә зәкасынын гәләбәси, арзусу илә әлағәләндирмиш, Хагани, Низами, Нәсими, Фүзули, Вагиф, Сабир, Чавид кими классикләрин ләја-гәтли давамчысы олмушдур.

С. Вурғун поезијасы, һәр шејдән әввәл, һәјат һәңгә-тини дәгиг дујмаг, фәлсәфи фикир вә дүшүнчәләринин дәринлији илә фәргләнир. Әсрин габагчыл идејаларыны мәналандырмаг, социалист варлығымызын бөјүклүјүнү көстәрмәк Вурғуна әсл халг шаирн кими танынмаға кө-мәк етмишдир. Јазычынын әсәрләриндә милјонларла совет адамларынын социализм идејаларына, коммунизмә инамы өз әксини тапмышдыр. Онун јарадычылығынын вәтәнимиздән узагларда кениш даирәдә јайылыб шөһрәт тапмасынын сирләриндән бири мәһз бунунла әлағәдар-дыр. Сәмәд Вурғун әдәбијјатда Ленин партијалылығы принципинин фәал тәблиғатчысы кими чыхыш етмиш, совет јазычыларыны рәал һәјатдан, варлыгдан јазмаға чағырмышдыр. Онун фикринчә, әсл сәнәткарлығын күчү бәди и үмүмиләшдирмәнин күчүндән ибарәтдир»¹. Халг сәадәти уғрунда үрәјини мәшәл кими аловланды-рыб дөјүшләр, мүбаризәләр шаирн олан С. Вурғун јара-дычылығынын бүтүн мәнасы вә чошғунлуғу илә совет һәјатынын көзәллик вә әзәмәтини тәрәннүм етмишдир. О, Коммунист Партијасы, Совет дәвләти, социалист чөмиј-јәтинин мәнәфејини һәр шејдән үстүн тутмуш, өз шаир-лик вә јүксәк вәтәндашлыг борчуну шәрәфлә јеринә је-тирмишдир.

Шаир илк јарадычылығындан башлајараг доғма ди-јарын көпүл ачан көзәл мәнзәрәләриндән — башы гарлы

¹ С. Вурғун. Совет поезијасы. — Бах: «Әдәбијјат вә инчәсә-нәт» гәзәти, 8 јанвар 1955-чи ил.

дағларындан, зүмрүд жамачларындан, сәрин булагларындан илһам алмыш, ше'рлериндә халг һәјатынын бәдһи ифадәси кетдикчә даһа гүввәтләнмишдир. Оун бәдһи тәфәккүрү сәнәтин жүксәк зирвәләринә галхараг, ән көзәл, мүстәсна әһәмијјәти олан әсәрләр јаратмышдыр.

С. Вурғун һеч вахт үрәксиз јазмамышдыр. Оун гәләми дөјүнән үрәклә бағлы олмуш, сәнәт хәзинәмизә јенијән парлаг инчиләр кәтирмишдир. Шаир «Үрәк» ше'риндә үрәјинә мүрачиәтлә дејир:

Де һансы ше'рими јаратдым сәнсиз?!
Сәнсиз јараданлар өләр вәтәнсиз;
...Үрәксиз јаранан һансы бир әсәр
Јадикар галмышдыр саһаһкы күнә?

Сәмәд Вурғунун инсаны вәчдә кәтирән ше'рләри охучулар тәрәфиндән һәмишә мәһәббәтлә гаршыланмышдыр. О, отуз илдән артыг бир мүддәтдә совет сәнәт ордусунун мүбариз сыраларында олмуш, бөјүк Ленин идејаларыны, коммунизм идејаларыны һәјата кечирмәк уғрунда дөнмәдән чалышмышдыр. Габагчыл идејалар чарчысы вә тәрәннүмчүсү С. Вурғунун јарадычылығы мүбариз партијалылыг нүмунәси олуб, ингилаби романтика пафосу илә долудур. Јарадычылығы һәмишә диггәт мәркәзиндә олан шаир һаггында совет әдәбијјаты вә әдәбијјатшүнаслығынын А. Фадејев, К. Симонов, Н. Тихонов, М. Шакинјан, М. Рылски, В. Огнев, С. Трегуб, А. Дејев, П. Скосарев, А. Исаакјан, Г. Абашидзе, Г. Гулам, М. Ибраһимов, М. Ариф, М. Нүсәјн, Ч. Чәфәров, М. Ч. Чәфәров, Б. Ваһабзадә кими көркәмли нүмајәндәләри гијмәтли фикирләр сөјләмиш, оун совет әдәбијјатына кәтирдији јениликләрдән, ирәли сүрдүјү мүнүм проблем мәсәләләрдән бәһс ачмышлар. А. Фадејев она олан мүнәсибәтини мәктубларынын бириндә белә ифадә етмишдир: *«Әзиз Сәмәд, мәним көзәл достум! Мән бу күн «Правда»да Минкәчевирин биринчи нөвбәсинин ишә салынмасына һәср олунмуш мәгаләни охудум, Минкәчевирдә ишләр јеничә башландығы заман орада олдуғумузу хатырладым... Хатырладым ки, достлар һәјатымызда ән бөјүк сәәдәтдир вә нә јахшы ки, дүнјада Сәмәд Вурғун вар, буна көрә дә, сәнә мәктуб јазмаға, сәни вә сәниң республиканы вә бизим һамымызы јени гәләбә, Минкәчевир електрик стансијасынын ишә салынмасы»*

мүнәсибәтилә тәбрик етмәјә гәрар вердим... Сәнә
поеџија ганадларында кетдикчә даһа уча зирвәләрә
јүксәлмәји арзулајырам. Сәнә гардашылыг саламы,
әзиз достум.

Сәнин А. Фадејевин»¹.

Академик М. Ибраһимов С. Вурғунун тә'сир даирә-
синдән бәһс едәркән демишдир:

«Сәмәд Вурғун һәлә сағ икән, ады зәманәмизин бөјүк
шаирләринин ады илә јанашы чәкилирди, јарадычылы-
ғынын шөһрәти јалныз Совет Иттифагына дејил, харичи
өлкәләрә дә јайылмышды. Авропа вә Асијанын мәдәни
адамлары, көркәмли јазычылары Сәмәд Вурғуну таны-
јыр, әдәби фәалијјәтини марагла, үмидлә, диггәтлә излә-
јирдиләр»².

Јазычынын әдәби ирси Түркіјә, Иран, Ираг, Мисир,
Әлчәзаир, Ливан, Әфғаныстан, Пакйстан, Һиндистан ки-
ми өлкәләрдә јайылмыш, орадакы охучуларын, халг күт-
ләләринин рәғбәт вә мәһәббәтини газанмышдыр. С. Вур-
ғун дүнјанын бир сыра көркәмли сәнәткарлары, елм,
дөвләт вә сијаси хадимләри илә достлуг етмиш, Болга-
рыстан, АДР, Полша, Инкилтәрә, Чин кими өлкәләрдә
олмуш, исте'дадлы бир сәнәткар кими чох кениш миғјас-
да ләјагәтли јер тутмушдур. Ингилабчы тачик-Иран
шаири Ә. Лаһутти јазыр:

Сәмәдин үзүнү көрдүјүм заман,
Чисмимә чан кәлди, көзүмә ишыг.
Шаирләр вәтәни Азәрбајчан
Онун сәнәтилә тапмыш јарашыг.

Чәнуби Азәрбајчанын М. Е'тимад, Б. Азәрәғлу, Ә. Ту-
дә вә б. исте'дадлы шаирләри халг иши, әдаләт, сүлһ,
демократија, азадлыг уғрунда мүбаризә үсүлуну С. Вур-
ғундан да өјрәнмишләр. Шаир халгынын, күндән-күнә
чичәкләнән Вәтәнинин вурғуну иди. Һәлә 1935-чи илдә
јазмыш олдуғу «Азәрбајчан» шә'ри бу вурғунлуғун пар-
лаг ифадәси иди:

Ел билир ки, сән мәнимсән,
Јурдум, јувам, мәскәнимсән,
Демәк, доғма Вәтәнимсән;
Ајрылармы көнүл чандан?
Азәрбајчан, Азәрбајчан...

¹ «Азәрбајчан» журналы, № 5, 1964-чү ил, сәһ. 191—192.

² Галачагдыр дүнјада (С. Вурғун һаггында хатирәләр). Бакы,
Азәрнәшр, 1973, сәһ. 69.

Язычы өз халгынын, вэтэнинин вурғуну олдуғу кими, Азәрбајчан халгы да онун вэтәнпәрвәрлијинин, нәчиб әмәлләринин, һәјат ешги илә чырпынан, көзәллик, һүнәр вә икидлик тәрәннүм едән әсәрләринин вурғунудур. Коммунизм гәләбәси уғрунда совет халгынын мүбаризәси, јарадан әмәкчи инсанлар, онларын зәнкин мәнәвијјаты С. Вурғун јарадычылығынын әсас мәзмунуну тәшкил едир. Шаир сечдији һәр һансы бир һәјат һадисәсинә вә ја конкрет факта һәмишә зәманәмизин бөјүк вәзифәләри бахымындан јанашмышдыр. Онун мөвзу даирәси кениш, ше'ринин мәзмуну олдуғча мүасир, актуал, үслубу садә вә тәмкинли, гәһрәманлары јүксәк идеја адамларыдыр. Шаир нәдән јазырса-јазсын, совет вэтәнпәрвәрлији, пролетар бејнәлмиләлчилији вә социалист инсанпәрвәрлији идејасы онун јарадычылығынын әсас руһуну тәшкил етмишдир. «Јер һәсрәти», «Јолдаш, һинкер, амханато» кими ше'рләр бу чәһәтдән чох сәчијјәвидир.

Һәјат һәгигәти шаирин јарадычылығында өз арзулары илә үзви сурәтдә бағлыдыр. С. Вурғун ше'риндә халг һәјаты һәртәрәfli әкс етдирилмишдир; кәнддә вә шәһәрдә совет гурулушунун гәләбәси, республикамызын сурәтлә инкишаф едиб дәјишмәси, Коммунист Партијасы вә Совет һөкүмәтинин рәһбәрлији илә халгымызын әзәмәтли бешиллик планлары һәјата кечирмәк уғрунда фәдакар мүбаризәси, Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә фашист ордуларыны дармадағын етмәси С. Вурғунун әсәрләриндә өз јүксәк бәди ифадәсини тапмышдыр. Алман-фашист ишғалчыларынын Вәтәнимизә гулдурчасына басгынындан гәзәбләнмиш шаир:

Билсин ана тәрпаг, ешитсин Вәтән,
Мүсәлләһ әскәрәм мән дә бу күндән, —

дејә мүһарибәнин илк күнләриндән бу сөзләрлә бүтүн Азәрбајчан шаирләринин ирадәсини ифадә едирди. Ше'рләриндә халг һәјатынын кениш ләвһәләри, гәһрәманчасына мүбаризә сәһнәләри верилмишдир. Шаирин охучулар тәгдим етдији әсәрләриндә совет адамынын иши, мүбаризәси, зәнкин мәнәви аләми, арзусу вә әмәлләри көрүнүр. О, «Комсомол», «Бәсти», «Муған», «Ајкүн», «Заманын бајрагдары», «Өлүм күрсүсү», «26-лар», «Зәнчинин арзулары» кими гүввәтли поемаларын мүәллифидир. «Авропа хатирәләри», «Инкилис», «Рот-фронт» башлығы алтындакы ше'рләр олдуғча актуал бејнәлхалг мөвзуда јазылмыш әсәрләрдир.

«26-лар» поемасында эсэрин гəһрəманларындан биринин дили илə верилмиш ашағыдакы тə'сирли сəзлəрингилаб дүшмəнлəринə гаршы нифрəт вə интигам һиссини чошдурур, охучуну кəлəчəк мұбаризəлəр үчүн сəфəр-бəрлијə алыр:

Сиз, еј Авропанын чаһанкирлəри!
Тарихин мəһвəри дənəндən бəри
Гулдур палтарына бүрүндүнүз сиз,
Будур өлүмүнүз, ачизлијиниз,
Бу гырғын, бу һүчүм, бу өлүм, бу ган
Түтүб эсрлəрин даш јахасындан
Чаваб истəјəчəк; О заман һəјат,
Əллəрдə титрəјən гызыл плакат
Интигам сəсилə тапачаг сизи,
Тарих динлəјəчəк мəһкəмəнизи...

Империализмин амансыз дүшмəни олан јазычы «Зəнчинин арзулары» поемасында хитабəт күрсүсүнə галхмыш зəнчинин дили илə бəјнəлхалг иртичаја, империализмə нифрəт јағдыран милјонларын үрəк сəзлəринини ифадə етмишдир.

Бүтүн гəлəбəлəримизин тəшкилатчысы вə илһамчысы олан партијамыза бəјүк мəһəббəтин јүксəк бəдииликлəтəрəннүмү («Заманын бајрагдары») шаирин јарадычылыгында ајрыча диггəтəлајигдир.

Сəмəd Вурғун көркəмли бир драматург кими дə мəшһурдур. Онун 1938-чи илдə тамашаја гојулмуш «Вагиф» эсəри тез бир заманда халг арасында бəјүк шəһрəт газанмыш, республикамызын мэдəни һəјатында əламəтдар һадисə олмушдур. Тарихи гəһрəманлыг драмы олан «Вагиф»дə јазычы бүтүн һəјатыны вə јарадычылығыны доғма халгына һəср етмиш вəтəнпəрвəр бир шаирин—Вагифин унутулмаз образыны јаратмышдыр. Сəмəd Вурғунун «Ханлар», «Фəһад вə Ширин», «Инсан» эсəрлəри дə драматуркијамызын көзəl нүмунəлəриндəндир.

Совет əдəбијјаты нə мэдəнијјəтинин тəчрүбə вə проблемлəринини нəзəри чəһəтдən ишыгландырылмасы саһəсиндə дə С. Вурғунун хидмəтлəри бəјүкдүр.

Шаирин Азəрбајчан вə рус əдəбијјаты классиклəринə, совет əдəбијјаты классиклəринə, совет əдəбијјатынын бир сыра чидди, һəлли тə'хирəсалынмаз проблемлəринə һəср едилмиш чыхыш, мə'рузə вə мəгалəлəри бу күн дə өз əһəмијјəтини итирмəмишдир. Һəлə кəнч јашларында совет јазычылары I Үмүмиттифаг гурултајынын иштиракчысы олмуш С. Вурғун сонралар ССРИ јазычыларынын нөвбəти гурултајында чохмиллəтли совет поезијасы

Һаггында кениш мә'рузә етди. О, мә'рузәсиндә бүтүн өлкәнин, гардаш республикаларын чохчәһәтли, чохжанрлы, бөјүк мөвзу даирәси вә јүзләрлә фәрди үслублу сәнәткары олан поезијасынын инкишаф хусусијәтләрини, мүнһүм проблемләрини, јүксәлиш перспективини тәһлил едиб үмумиләшдирмишди. Милјонларла охучуларын севимлиси олан халг шаиринин дәрин мәзмунлу, јүксәк елми-естетик сәвијјәли мә'рузәси һаггында инди дә вәтәнимизин ән нүфузлу ше'р усталары вә әдәбијјат нәзәријјәчилләри һејранлыгла данышыр вә јазырлар.

Узун илләр бөјү әдәбијјатымызда елә мүнһүм бир иш, проблем олмамышдыр ки, онда Сәмәд Вурғун јахындан иштирак етмәсин. О, республикамызда ичтимаи елмләрин инкишафы үчүн чох бөјүк фәалијјәт көстәрмиш, республика Елмләр Академијасы президентинин мұавини оларкән дәјәрли тәшәббүсләр ирәли сүрмүшдүр.

Азәрбајчан тарихинә, Азәрбајчан әдәбијјаты вә инчә-сәнәти тарихинә даир әсәрләр, Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти, Азәрбајчан дилчилији мәсәләләринә даир әсәрләр јаратмаг саһәсиндә С. Вурғунун рәһбәрлији илә бөјүк елми иш апарылмышдыр. Шаир сон нәфәсинәдәк әдәбијјатымызын, сәнәтимизин вә еллимизин гајғысына галмыш, онун бајрағыны даим уча тутмушдүр.

С. Вурғун халг јарадычылығынын да инкишафына мүстәсна диггәт јетирирди. О, халг ичәрисиндән чыхан кәнч шаирләрә, јазычылара, үмумән инчәсәнәт ишчиләринә гајғыкешлик вә һәссаслыгла јанашмаға чағырды.

Шаир бир ан белә Вәтән вә онун јүксәлиши уғрунда еһтираслы мүбаризәдән кәнарда галмамышдыр. Азәрбајчан вә Сәмәд Вурғун бир-бириндән ајрылмаздыр.

Азәрбајчан охучуларыны рус классик вә мүасир ше'ринин ән јахшы нүмунәләри илә, ССРИ-нин гардаш халгларынын әдәбијјаты илә таныш етмәк саһәсиндә С. Вурғунун хидмәтләри бөјүкдүр. Тәкчә буну демәк кифајәтдир ки, рус ше'ринин фәхри А. С. Пушкинни мәшһур «Јевкени Онекин» мәнзум романы Сәмәд Вурғун симасында өзүнүн јүксәк бәдии тәрчүмәчисини тапмышдыр. О, рус, Украјна, күрчү, өзбәк вә башга совет халгларынын јазычылары илә јахындан достлуг етмиш, өз нөвбәсиндә әсәрләри һәмин халгларын охучулары тәрәфиндән рәғбәтлә гаршыланмышдыр.

С. Вурғунун «Ханлар» пјеси һәлә 1952-чи илдә Украјна дилинә тәрчүмә едилмиш, Леси Украинка адына Ки-

јев Рус Драм Театрында мүвәффәғијјәтлә тамашаја гојулмушдур. 1953-чү илдә (октјабрын сону вә нојабрын әввәлләриндә) Азәрбајчан әдәбијјаты вә инчәсәнәтинин Украјнада кечирилән онкүнлүү заманы шаир кијевли-ләрин нүмајәндәләри илә сәмими көрүшүндә «Украјна партизанларына» ше'рини охујаркән алгыш сәсләри бү-түн салону титрәтмиш, о да Украјна торпағында олмасы илә өзүнү хошбәхт һесаб етдијиндән ағыздолусу даныш-мышды¹.

Совет Иттифагынын һәр тәрәфиндән вә харичи өлкә-ләрдән кәлән мәктублар, рә'јләр Сәмәд Вурғун јарады-чылығына милјонларла охучунун гызғын мәһәббәт бәс-ләдијини нүмајиш етдирир. Шаири таныјанларын һамысы үчүн о, мөһрибан бир дост, һәссас јолдаш, јар-дым көстәрән гајғыкеш бир инсан иди. Бөјүк сәнәткар, жөркәмли ичтимаи хадим, ССРИ Али Советчинин депу-таты, Совет Јазычылары Иттифагы идарә һеј'әтинин о-үзвү, Совет Сүлһү Мүдафиә Комитәсинин фәал ишти-ракчысы олмаг е'тибарилә С. Вурғун өлкәмиздән узаг-ларда да танынмышдыр. О, јени мүнәрибә гызышдыран-ларын фитнә-фәсадларыны гәзәблә ифша едирди. Сәмәд Вурғунун сүлһү горумаг һаггындакы аловлу чағырыш-лары дүнјанын милјонларла садә адамларынын гәлбин-дә дәрин көк салмышдыр. Онун әсәрләри ССРИ-нин, халг демократијасы өлкәләринин вә бир сыра башга өл-кә халгларынын дилинә тәрчүмә едилмишдир. Сәмәд Вурғун бу күн дә ССРИ јазычыларының мүбариз дәстә-синин өн чәркәсиндә галыр, јаратдығы көзәл сәнәт әсәр-ләри ону әбәди јашадыр.

Шаирин јарадычылығы һәмишә совет адамларыны фәдакар әмәјә, гуруб-јаратмаға руһландырачаг, кәләчәк нәсилләр дә ону севә-севә охујачаглар.

С. Вурғунун өлмәз әдәби ирси онун Вәтәнә јүксәк мә-һәббәтини, совет халглары арасында мөһрибан достлуг идејаларыны тәблиғ вә тәрәннүм едән диггәтәлајиг јара-дычылығыны бүтүн эзәмәти илә нүмајиш етдирир.

1976

¹ Бах: «Молод Украины» гәзети, 30 октјабр 1953-чү ил; «Прав-да Украины» гәзети, 4 нојабр 1953-чү ил.

САЈЫГЛЫҒА ЧАҒЫРАН «ШӨҺРӘТ»

*Биз ССРИ-нин бүтүн зәһмәткеш-
ләрини аловлу вәтәһпәрвәрлик ру-
һунда, вәтәһә һәдсиз мәһәббәт ру-
һунда тәрбијә етмәлијик. Мән мүчәр-
рәд мәһәббәтдән, узагдан узаға мә-
һәббәтдән дејил, әзми, фәал, чошғун,
ғаршысыалынмаз мәһәббәтдән, дүш-
мәнләрә ғаршы һеч бир заман аман
билмәјән, вәтән һәминә һеч бир гур-
бандан чәкинмәјән мәһәббәтдән даны-
шырам.*

М. И. Калинин¹

Азәрбајҗан совет әдәбијјатынын ғабагчыл нүмајән-
дәләриндән олан Мейди Һүсејн бүтүн әдәби вә ичтиман
фәалијјәтиндә совет адамларынын халға, Вәтәһә сонсуз
сәдагәт вә мәһәббәт һиссини ифадә етмишдир. Јазычыја
көрә, совет вәтәһпәрвәрлији дөјүшдә икидлик, әмәкдә
ғәһрәмәнлык, ичтиман мәнәфәјә гүсурсуз вә ләјагәтлә
хидмәт етмәк, коммунизм уғрунда мүбаризәдә мәтанәт
көстәрмәк демәкдир. Мейди Һүсејнин бәди и вә публи-
сист әсәрләриндә Вәтәһин вә халгын дахили вә хариҗи
дүшмәнләринә ғаршы мүбаризә әсас мотивләрдән бири-
ни тәшкил едир. Бунунла әлағәдар олараг орада мүгәд-
дәс сәрһәдләримизин тохунулмазлығы, өлкә мүдафиәси-
нин тәблиғ вә тәрәннүмү дә өз әксини тапмышдыр.
Халгымызын вәтәһпәрвәрлик дүғуларыны даһа да ар-
тырмаға чалышан Һ. Мейди ону һәмишә ајыг вә сајыг
олмаға чағырымышдыр.

Сов. ИКП вә Совет дәвләтинин јүрүтдүјү ленинчи да-
хили вә хариҗи сијасәт нәтичәсиндә халгымызын әлдә
етдији бөјүк һәлијјәтләр бүтүн совет адамлары илә
бирликдә сәрһәдчиләримизи дә севиндириб руһланды-
рыр, онлара илһам верир. Сәрһәдчиләр коммунизм гуру-
чулуғу ишинин чох мүрәккәб бир бејнәлхалг шәраитдә
апарылдығыны јахшы дәрк едир, вәтәһин мәнәфәјини,
ону дүшмәнләрдән көз бәбәји кими горумағын зәрурили-
јини ајдын баша дүшүрләр. Чиркин нијјәтлә өлкәмизә
дахил олмаг истәјән «чағырылмамыш гонағлар»ла —
часусларла илк дәфә үз-үзә кәлән, һеч шүбһәсиз, сәрһәд
көзәтчиләримиз олурлар. Сәрһәдләрдә хидмәт едән әс-

¹ М. И. Калинин. Коммунист тәрбијәси һаггында. Бақы,
Азәрнәшр, 1948, сәһ. 92.

жәр вә забитләримизин гаршысындакы ишин нә гәдәр чәтин вә әзәмәтли олдуғуну тәсәввүр етмәк үчүн бир анлыға чографи хәритәжә нәзәр салмаг кифәјәтдир; ССРИнин сәрһәдләри гуру јол, дәниз вә чајлар бојунча чох бөјүк бир мәсәфәни әһатә едир. Онун һәр бир гарышы мөһкәм инам вә арасыкәсилмәјән сајыглыгла илһи вә күнүн бүтүн вахтларында мүһафизә олунмалы, горунмалыдыр. Сусуз гумсаллыглар, булудлара галхан јүксәкликләр, чошғун чајлар, сылдырым гајалар боју узанан сәрһәдләримиз бу саһәдәки ишин чәтинлијини бир даһа артырыр. Шүбһәсиз, мәрд адамларымыза мүасир техника бөјүк көмәк көстәрир; сәрһәд гошунларымыз кифәјәт гәдәр һава, јер вә су нәглијјат васитәләринә маликдирләр. Онлар күчлү мүасир һәрби техника илә силаһланмышлар. Бүтүн бу сајдыгларымыз сәрһәд хәтти үзрә нәзарәти һәјата кечирмәк имканларыны әһәмијјәтли дәрәчәдә кенишләндирир. Бунунла белә һәмишә башлыча силаһлардан бири совет адамларынын јүксәк сајыглыгы олмуш вә олараг да галыр.

Һәссас вәтәнпәрвәрлик нүмунәси олан бу кејфијјәт һәинки сәрһәдчиләрә, һәм дә сәрһәд бојунда јашајан бүтүн әһалијә аиддир. Сәрһәдчиләримизин дөјүшкән һәрби фәалијјәти, ајры-ајры һиссәләрин көстәрдији хидмәт, үмумән сәрһәдин кешији әһәмијјәтли дәрәчәдә јерли сакинләрин јүксәк вәтәнпәрвәрлик ишиндән чох асылыдыр. В. И. Ленин демишдир: «... Дөвләтин күчү күтләләрин шүурлу олмасындадыр. Дөвләт о заман күчлү олур ки, күтләләр һәр шеји билсинләр, һәр шеј һаггында мүлаһизә јеридә билсинләр вә һәр ишә шүурла јанашсынлар¹».

Совет вәтәнпәрвәрләри коммунист шүурлулуғу, коммунизм ишинә һәдсиз сәдагәти, өз вәзифәләринә сәналистчәсинә мүнәсибәт бәсләмәләри илә күчлүдүрләр.

Сәрһәдчиләримизин сәрһәд рајонларында јашајан зәһмәткешләрлә достлуғунун дәрин тарихи вә синфи көкләри вардыр. Бу иш вәтәндаш мүһарибәси, бандитизм илә мүбаризә, Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләринин сынағындан чыхмыш, динч гуручулуг иши просесиндә өзүнә там бәраәт газандырмышдыр. Һәмишә олдуғу кими инди дә сәрһәдчиләрин јерли әһали илә ишкүзар әлағәләри бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Мә'лумдур ки, бүтүн өлкә илә бир-

¹ В. И. Ленин. Әсәрләринин там күллијјаты, 35-чи чилд, сәһ. 22.

ликдә сәрһәд рајонларында да көнүллү халг дружиналары јарадылмышдыр. Партијамызын апардыгы јүксәк коммунист тәрбијәси иши сәјәсиндә онлар өз фәалијәтләринин илк аддымындан башлајараг сәрһәдчиләрә конкрет әмәли јардым көстәрмәји башлыча мәсәләләрдән бири кими гүјмәтләндириләр. Бу чәһәт бәднин әдәбијатда да өз парлаг әксини тапмышдыр. Бир чох көркәм-ли совет јазычыларыны хусусилә мәшғул етмиш вә кәләчәкдә дә мәшғуд едәчәк бу мөвзу Н. Мейдинин дә нәзәриндән јайынмамышдыр. Оун «Шөһрәт» пјеси (1938), «Тәрлан» романы (1940) сәрһәдчиләрлә бирликдә сәрһәд рајонларында сакин олан адамларымызын мәрдлији, чевиклији вә сајыглыгындан бәһс едән әсәрләрдир. «Шөһрәт»дә динч, азад, шәрәфли әмәклә мәшғул олан халг «Сабаһ мұһарибә оларса нә етмәлидир?» — суалына лајигли чаваб верир.

Әсәрдә көстәрилдији кими, сәрһәд кәндләриндән бириндә адлы-санлы бир колхоз артыг һәр чәһәтдән мөһкәмләнмишдир. Мадди нә'мәтләри илә чох зәнкин сајылан бу колхозун үзвләри өз ишләриндә дә фәдакар, Вәтәнә вә халга сәдагәтли адамлардыр. Бәлә адамлардан бири олан бригадир Рәшид гаршылыглы мәнәббәт әсасында севдији Дүрданә илә аилә һәјәти гурмаға һазырлашыр. Артыг онларын тојудур. Бу заман хәбәр кәлирки, сәрһәдә басгын едилмишдир. Харичи дүшмәнин сја-си мұһачирләрдән тәшкил етдији гулдур дәстәләри сәрһәди позуб Араздан бу тәрәфә кечмишләр. Мүгәддәс сәрһәдин тохунулмазлыгы наминә кәнчләр, гочалар, гызлар, гадынлар — һамы бир нәфәр кими мүмкүнү олан силаһа сарылыб дөјүшә кедир. Рәшид дә өз тојуну јарымчыг бурахыб азгын гулдурларла мұбаризәјә башлајыр. Вурушма заманы бир хәтдә олан Рәшид, Имран вә ашыг Әзиз сәрһәди кечмиш дүшмәнләри тутурлар. Вахтилә Рәшидин гоншусу олмуш Мирәли дә бу дүшмәнләрин ичәрсиндәдир. Сон заманлара гәдәр Мирәлинин өлмүш олдуғуну зәнн едән Рәшид ону таныјыр вә лазыми јерә апармаг истәјир. Кечәнин гаранлыгындан истифадә едән Мирәли фүрсәт тапыб гачыр. Ону тә'гиб едән Рәшид далынча бир күллә атыр. Анчаг күлләнин дәјиб-дәјмәдијини мүәјјән едә билмир. Вурушма әснасында Әзиз дә ағыр јараланыр. Мирәлинин гачдығыны көрән Имран: «Сән ону билә-билә гачырмысан»,—дејә Рәшиди заставаја чәкир. Рәшиди һәбс едиләр. О, кұнаһкар олмадығыны сөјләјиб, әһвалаты Әзиздән сорушмағы ха-

Ғиш едир. Лакин јаралы, хәстә Әзиз ағыр вәзијјәтдә-
дир... Вурушма давам етдикчә дүшмән тәрәфиндән әспр-
ләр алыныр. Рәшидин аиләсинә бир мәктуб кәлир.
Мәктубу «Мирәли» көндәрмишдир. О, мәктубда Рәшид
тәрәфиндән азад едилдијини көстәрир. Һәммин мәктубун
әлә кечмәси илә әлагәдар олараг Рәшидин иши даһа да
писләшир.

Сәрһәд кәндинин әһалиси илә сәрһәдчиләр ара-
сында сәминн достлуг әлагәси јараныр. Сәрһәдчиләр
бүтүн һижләләри ашкара чыхарыб, дүшмәнләри ифша
едирләр. Һәбсә алыннарлар данышдырылан заман Мир-
әлинин өлдүјү ајдынлашыр. Рәшидин көстәрдији кими,
жүллә онун бојунундан дәјмишдир. Беләликлә, мүгәсир
олмајан Рәшиди азад едиб, Имраны һәбсә алырлар.
Тәһгигат заманы Имранын дүшмәнләрлә әлагәдар олду-
ғу ајдынлашыр. Харичдән кәлмиш дүшмәнләрлә вуру-
шан совет адамлары гәти гәләбә әлдә едирләр.

Бу сәһнәләр әсәрин ән мараглы вә мәналы сәһифә-
ләрини тәшкил едир. Онда бол мәһсулу, естетик көзәл-
лији илә һәр кәси һејран едән барлы бир алма бағы вә-
тәнин рәмзи кими верилмишдир.

Соснализм ичтиман гурулушунда јетишән јени инса-
нын өзүнү мүхтәлиф шәраитдә көстәрән кејфијјәтләри
јазычыны чох дүшүндүрүр. Узаг кечмишдән давам едиб
кәлән шөһрәтпәрәстлик һиссинин јени шәраитдә кәсб
етдији кејфијјәтләри ачмагла мүасир совет адамы ха-
рактеринин мүһүм бир хүсусијјәтини ајдынлашдырмаг
олур. Јазычынын бу мәсәләни совет адамларынын вәтән-
пәрвәрлик һиссләри илә әлагәләндирмәси «Шөһрәт»и кү-
нүн тәләбләри илә сәсләшән актуал бир әсәрә чевирмиш-
дир. Онун илк тамашасы көстәриләркән артыг икинчи
дүнја мүһарибәси башланмыш, фашист Алманијасы бир
сыра өлкәләри әсарәт алтына алмышды. Инди мүһари-
бә ССРИ сәрһәдләринә јахынлашырды. Бунула әлагә-
дар олараг Совет Иттифагынын харичдә өзүнә сығына-
чаг тапмыш дүшмәнләри баш галдырмышдылар. 1938-чи
илин апрел ајында Кузбышев адына ССРИ Һәрби-мү-
һәндис Академијасынын дилләјичиләри совет јазычыла-
рына: «Јазычы јолдашлар, халгы сәфәрбәрлик һазырлы-
ғында сахлајын!» — дејә мүрачиәт мәктубу јазмышды-
лар. Бүтүн бунлар өлкә мүдафиәсини тәрәннүм едән
Һәммин әсәрин әһәмијјәтини һәлә о заман ајдынлашдыр-
мышды.

Һ. Мәһди «Шөһрәт» мәфһуму һаггында өз фикрини

ифадэ етмэк үчүн ики бир-биринэ зидд характерн гаршылашдырыр; Рәшид өз ишини севән садэ вә намуслу бир кәнчдир. Мәркәзи гәзетләрин онун һаггында јазмасына, адамларын ондан разы галмасына бахмајараг, тәвәзәкарлыгга дејир: «Мән һәлә бир иш көрмәмишәм». Әксинә Имран һәр јердә танынмаға, шөһрәт саһиби олмаға чан атыр. Анчаг о, шөһрәтин јени шәраитдә јени кәјфијјәт кәсб етдијини баша дүшмәк истәмир. Дүрдәнин Имраны дејил, Рәшиди севмәси, кәнд гызларынын онун елчиләрини кери гајтармасы Имраны һиддәтләндирир. Шан-шөһрәт еһтирасы ону Сәлимов кими кечмиши ләкәли, јарамаз адамларә јахынлашдырыр. Бандитләр кәндә һүчум етдикдә Имран фүрсәти гәнимәт биләрәк, Рәшидин дүшмәнлә әлбир олмасы һаггында шајиәләр ујдуруб, һәбс едилмәсинә мүвәффәг олур. Лакин һадисәләрин кедиши Имранын планларыны позур. Намуслу адамлар Рәшиди мүдафиә едирләр, һәгигәт гәләбә чалыр. Әсәрдән чыхан мәнтиги нәтичәјә көрә, социализм шәраитиндә һәгиги шөһрәт халга сәдагәтлә хидмәт етмәкдәдир.

Јазычы чәмијјәт үзвләри арасында јаранмыш јени мүнәсибәтләри инандырычы бојаларла тәсвир едир. Рәшид вә Әзиз дүшмәнин вәдләрини рәдд едәрәк, өлүм һәдәси гаршысында белә Вәтәнә хәјанәт етмир, ахыра гәдәр мәрдлик нүмунәси көстәрирләр. Гоча гары — Нисә нәнә сырадан чыхмыш нәвәсинин јеринә кәлининиң әлине силаһ вериб дөјүшә көндәрир. Колхоз сәдри Нәби киши, колхозчу бағбан вә б. јүксәк мәнәвијјата малик намуслу адамлардыр. Әсәрин илк тамашасындан сонра көркәмли тәнгидчи Ч. Х. Нәчыјев јазмышды: «Мөвзусунун актуаллығы, драматик конфликтин кәркинлији вә әсас образларын орижиналлығы илә бу әсәр драматуркија-мызын тарихиндә мүсбәт бир һадисә сајыла биләр...». Шүбһәсиз, тәнгидчи әсәрә јүксәк гижмәт верәркән, һәр шәјдән әввәл, онун мөвзусунун актуаллығына әсасланмышды.

Халгымызын һәјат вә мүбаризәсиндән сәчијјәви сәһнәләр көстәрән «Шөһрәт» бөјүк тәрбијәви әһәмијјәтә маликдир.

Һ. Мәһдинин Бөјүк Вәтән мүһарибәси әрәфәсиндә јаздыгы «Тәрлан» романы вә сонракы әсәрләриндә дә бир чох мотивләр «Шөһрәт»дәки мүвафиг епизодларла сәсләшир; «Битдили имамы» һадисәсини тәшкил етмиш әксингилабчы гулдурларын тәһрибатчылыг фәалијјәти

вə совет адамларынын она гаршы мубаризəsi «Тэрлан»-да инандырычы бојаларла тəсвир едилмишдир. Гара гүв-вэлэр — Фэрман бəј вə онун дəстəsi, мүлкəдар оғлу Шамил, əсл һəким олан Шəрифзadəни өлдүрүб һəким мас-касы алтында кизлэнмиш Маһмуд, Тэрланын гардашы мусават забити Исмајылов вə башгаларынын снмасында əјанилəшдирилмишдир. Қолхоз һərəкатына гаршы мубаризə апаран дүшмәнлэр, о чүмлəдэн «һəкими» кəндə кəндэрэн бандитлэр «Битдили» фырылдағынын тəшкилиндə чанфəшанлыг едирлэр. Партија бу фитнəкарлыға гаршы мубаризə мəгсəдилə Тэрланы сəфərbərлијə алып. Тэрлан Битдили һадисэлəринин ифша едилмəsиндə күчлү фəалијјэт кəстəриб, кəндлилəрдэн дүзəлтдији дəстə илə банданын һүчумуну дəф едир. Һэр јердэн үмидлəри үзүлмүш бандитлэр совет торпағындан узаглашмаға мəчбур олурлар. Тэрлан ингилаб заманы харичə гачмыш, инди исə сəрһəди кечиб кəндə кəлмиш доғма гардашыны да тутуб мұвафиг совет органынын сəрэнчамына верир. Мүəlлиф бу һадисə илə əлагəдар олараг јаратдығы мусбəт инсан сурəтлəринин — кəнд зијалыларынын гəһрəманлығыны вə совет гурулушуну нечə мұдафиə етдиклəрини кениш əкс етдирмишдир. Халғымызын вəтəнпəрвэрлик руһуну инандырычы кəстəрэн јазычы ону һəмишə ајыг олмаға чағырыр. «Тэрлан» романында империалист дөвлəтлəри кəшфијјат органларынын кəстəриши илə мусаватчы сатғынларын, əксингилабчы руһанилəрин вə голчомагларын 1930-чу илдə Шамхор јахынлығындакы Битдили кəндиндə тəшкил етдиклəри «Битдили имамы» һадисəsинин ифшасы башлыча јер тутур: дүшмәнлэр Битдили кəндиндə мүсəlманларын ахырынчы имамынын зүһур етмəsi һаггында шəјиəлэр јайырлар. Јени зүһур етмиш имам куја хəстəлэрə шəфа верир, кор вə шиллəри сағалдыр. О, ејни заманда, бир чох ијрəнч һөкмлэр верир; Совет Азərbайчанынын əн габагчыл адамларыны, јени һəјат уғрунда мубаризə апаран гəһрəманлары гырмаға чағырырды. Гаракуруһчуларын, руһанилəрин инсана нифрəтлə долу мənһус чағырышларыны ифша едəркən, јазычынын өлдүрүчү кинајəsi тарихи өлүм һөкмү кими сəслəнир. Бу һөкм, ејни заманда, јени һəјат симфонијасы, ону гуруб јараданларын гəһрəманлыг вə һүчум һимнидир. «Тэрлан»дакы образлы тəфəккүр диггəти хүсусилə чəлб едир.

Капитализм дүнјасы дурдугча биз өлкəмизин сəрһəдлəрини, онун мұдафиə бачарығыны, шанлы вə əзиз Со-

вет Ордумузу мөһкәмләтмәји, сијаси сајыглыгымызы
артырмағы бир ан белә јаддан чыхара билмәрик.

Иртинчачы Гәрб дәвләтләринин сојуг муһарибәни
дирчәлтмәк, антисовет тәблиғатыны кенишләндирмәк,
сәрһәд хәттини кечиб идеоложи тәхрибатлар төрәтмәк
јолуна гәдәм гојдуглары, сон илләрдә идеоложи чәһәт-
дән зәрәрли чохлу материалларын, контрабанд малла-
рын мүсадирә едилмәси мә'лум бир һәгигәтдир. Сәрһәд
дөјүшчүләри, сәрһәд рајонларында јашајан дружиналар
онlara тапшырылмыш чох чидди вәзифә үчүн мәс'улиј-
јәти јахшы баша дүшүр, вар гүввәләрини Вәтәнин тәһ-
лүкәсизлијини горумаға сәрф едирләр. Һ. Мөһдиниң
адларыны чәкдијимиз әсәрләри адамларымызы, дөјүш-
чүләримизи чәтин, ејни заманда, шәрәфли ишдә јүксәк
сајыглыг нүмунәси көстәрмәјә бир даһа сәфәрбәр едир.

«Шөһрәт», «Тәрлан» әсәрләри өз бәдии хүсусијјәтлә-
ри вә дили илә диггәти чәлб едир. Јазычы сурәтләрин-
дәрин мә'нәви аләмини ачмағ, мүсбәт гәһрәмәнлардакы
вәтәнпәрвәрлик дујғуларынын кејфијјәтини, дүшмәнә
гаршы гәзәб вә нифрәт һиссинин күчүнү кениш бәдий
лөвһәләрдә ифадә етмәк, онларын бир-бириңә бәнзәмә-
мәси үчүн әмәк сәрф етмишдир.

Һ. Мөһди үмумијјәтлә рәван вә сәлис дил, әлван
сәнәткарлыг хүсусијјәтләринә малик јазычы олмушдур.
Тәсадүфи дејил ки, онун сәнәткарлығы вә јарадычылы-
ғы һаггында ајрыча тәдгигат әсәрләри јазылмышдыр.

ГАРДАШ ХАЛГЛАР ЭДЭБИЈАТЫ КЛАСИКЛАР

РУС ШЕ'РИНИН КҮНӘШИ

Јени рус эдэбијаты вә әдәби дилинин јарадычысы олан Александр Серкејевич Пушкинин әсәрләриндә мән-суб олдуғу халгын азадлыг арзулары, мүбаризәси, јарадычылыг гүдрәти вә истәдады өз парлаг әксини тапымышдыр. Пушкин рус халгынын руһундан, шүүрундан јаранмыш вә онун гәлбинин, шүүрунун ифадәчиси олмушдур. «О (Пушкин—З. Ә.), рус бәдни эдэбијатының өз дөврүнүн габагчыл азадлыг һәрәкаты илә бирләшдирмишдир».¹ Шаприн јарадычылығы мүхтәлиф тарихи дөврләри, мүхтәлиф халгларын вә ичтимаи тәбәгәләрин һәјатыны, фикрини, руһи чырпынтыларыны, мүрәккәб вә зәнкин инсан тәбиәтләрини әкс етдирир. Онун әсәрләри Русияда ичтимаи шүүру ојадыр, мүтләғијјәт вә тәһкимчилик әлејһинә мүбаризәјә чағырырды.

Пушкин бөјүк вә чәсарәтли бир реалист иди. Рус эдэбијатында реализмин инкишафы онун вә Гоголун ады илә бағлыдыр. Шаприн реализм, мисилсиз сөз ус-талығы, өлмәз сәнәткарлығы ону дүнја эдэбијатынын бөјүк классикләри сырасына дахил етмишдир. Дүнја пролетариатынын даһи рәһбәри вә мүәллим В. И. Ленин Пушкини јүксәк гүјмәтләндирмиш, ону дәриндән севмишдир. Ленинин тәрифино кәрә, о заманын дворјан ингилабчылары «халгдан чох узаг идиләр»². Пушкин исә халға јахын иди. Ону рус халгы јаратмыш, о, рус халгынын әкс-сәдасы иди. Шаири јашадан, јүксәлдән дә халға јахынлығы, халг үчүн јазмасы олмушдур.

¹ Д. Д. Благой. Мировое значение А. С. Пушкина. — Бах: А. С. Пушкин (материалы юбилейных торжеств), М., Л., изд-во АН СССР, 1951, сәһ. 36.

² Бах: В. И. Ленин. Кертсенин хатирәси. Баки, Азәрнәшр, 1962.

А. С. Пушкин 1799-чу ил ијун ајынын 6-да (көннө үсулла мајын 26-да) Москвада анадан олмушдур. Атасы Серкеј Лвович сонралар јохсуллашмыш дворјан аиләсиндән, аңасы Надежда Осиповна исә «Бөјүк Пјотрун әрәби» Һаннибалын нәвәси иди.

Рус вә Гәрби Авропа классикләрини севән Серкеј Лвович мүасири олан јазычыларла да достлуг едирди. Пушкин һәлә ушаглыг чағларында евләринә кәлән Карамзин, Жуковски, Батјушков кими көркәмли рус шаирләри илә көрүшмүш, онлардан чох шеј өјрәнмишди. Онун һәртәрәfli инкишафында нәнәсинин, хусусән дајәси Арина Родионовнанын хидмәти бөјүк олмушдур.

1811-чи илдә Пушкин Сарскоје Селода (индики Пушкин шәһәриндә) дворјан ушаглары үчүн тә'сис едилимиш Литсејә (гапалы мәктәбә) верилир. О, бурада габагчыл тәләбәләр вә азад фикирли мүәллимләрлә достлашыб гвардија алајынын забити, јүксәк мәдәнијјәтли Чаадајевлә таныш олур. 1817-чи илдә Литсеји гуртардыгдан сонра Петербургда харичи ишләр нәзарәтинә тә'јин олунур. Петербургун гајнар һәјатына гарышыб, онун әдәби-ичтимайи мүһитиндә иштирак едән Пушкин декабрист идејаларыны тәблиғ едән «Азатлыг», «Кәнд», «Чаадајевә» кими ше'рләрини, чар I Александр вә ә'јан Аракчејев әлејһинә кәскин сијаси һәввләрини јазыр. Бу әсәрләрә көрә ону Сибирә сүркүн етмәји гәрара атырлар. Лакин достларынын чәһди илә Сибир сүркүнү чәнуб сүркүнү илә әвәз олунур. 1820-чи илин орталарында Пушкин Петербургу тәрк едиб, Јекатеринослава, сонра исә Кишинјова кенерал Инзовун дәфтәрханасында ишләмәјә кәлир. О, бурада сијаси тәшкилатларда чалышан декабристләрә јахынлашыр. «Гафгаз әсир» поемасыны тамамлајыб, «Бахчасарај фонтаны», «Гачаг гардашлар» вә «Јевкени Онекин» әсәрләрини јазмаға башлајыр, «Капитан гызы», «Полтава», «Борис Годунов» әсәрләрини исә јазмаға һазырлашыр. 1823-чү илдә Одессаја кенерал-губернатор Воронцовун дәфтәрханасына ишә кәндәрилир. Орада кизли декабрист тәшкилатлары илә әлагә сахландығындан 1824-чү илин пајызында хидмәтдән говулуб, Михајловск кәндинә сүркүн едилир. Ики ил нәзарәт алтында јашајан шаир Авропа вә Шәрг классикләринин әсәрләрини мүталиә едир. «Гарачылар» поемасыны, «Јевкени Онскин»ин бир нечә фәслини вә «Борис Годунов» фачиәсини битирир.

1825-чи ил декабрын 14-дә Петербургда баш вермиш

декабристләр үсјаны заманы дост вә танышларынын һәбсә алынмасы шаирә ағыр тә'сир бағышлајыр. 1826-чы илин әввәлләриндә Пушкин I Николаја мүрачнәтлә сүркүндән азад олунмасыны хәлпш едир. Сентјабр ајында Москвада олан I Николајын әмри илә шаири онун јанына кәтирпирләр. Чарын: «Үсјан вахты Петербургда олсајдын нә едәрдин?» суалына Пушкин: «Мән дә үсјан едәнләрнин сырасында олардым» чавабыны верир. Һөкмдар санқи «аличәнаблыг» көстәрәрәк шаирин кәнчлик «сәһвләрини» бағышладығыны билдирир. Лакин чарын «мәрһәмәти» шаир үчүн чох ағыр олур. Жандарм рәиси Беккендорф онун һәр бир һәрәкәтини изләјир. Декабристләрин е'дамындан сонра Пушкин «Пейғәмбәр» (1826) ше'рини јазыр. 1827-чи илдә гәләмә алдығы «Андре Шенје» ше'ринә көрә о, дәфәләрлә истинтага чәлб олунур. 1829-чу илин әввәлләриндә Гафгаза, орадан рус ордусу илә Эрзурума јола дүшүр. Мај ајынын сонларында Владигафгаз јолу илә Тифлисә кәлән јазычы јолда Чәнуби Азәрбајчан шаири Фазил хан Шејда илә көрүшүр. Бу көрүшдән алдығы хош тәәссүраты - сонралар «Эрзурума сәјаһәт» әсәриндә тәсвир едир. Пушкин Эрзурума кетмәздән әввәл азәрбајчанча ше'рләр мүәллифи Мирзәчан Мәдәтовла да таныш олур. Бу заман рус-түрк мұһарибәсиндә дөјүшән ордунун тәркибиндә азәрбајчанлылар да вар иди. Онлар Гарс галасынын алынмасында бөјүк гәһрәмәнлыг нүмунәси көстәрмишдиләр. Русларла јанашы вурушан Азәрбајчан алајлары јени-јени гәләбәләр әлдә едирдиләр. Азәрбајчанлыларын бу дөјүшү Пушкинни диггәтини чәлб етмишди. Дөјүшләрдә шәхсән иштирак етмәси шаирә азәрбајчанлы дөјүшчүләрин гәһрәмәнлығыны јахындан мұшәһидә етмәк имканы јаратмышды. Азәрбајчанлыларын гәһрәмәнлыг вә фәдакарлығындан һејрәтә кәлән шаир јазырды: «Биз дағлар арасындан кедән кениш бир јола јеничә чыхмышдыг ки, бирдән-бирә бүтүн сувариләримиз дәрдајаг чапмаға башладылар; түркләр гачырдылар. Қазаклар јолда бурахылмыш топлары гамчылајыр вә јанындан чапыб кедирдиләр... Ән ирәлидә кедән бизим татар (азәрбајчанлы — З. Ә.) алајлары иди. Бунларын атлары гүввәтли вә јүүрәк иди. Мәним атым јүүәннә кәмпирир вә онлардан керн галмырды»¹.

¹ А. С. Пушкин. Әсәрләри, IV чилд, Бақы, Азәрнәшр, 1949, сәһ. 44.

Эрзурумдан гајыдан Пушкин август ајында артыг Тифлисдә иди. Күр чајынын саһилиндәки шәһәр бағында онун шәрәфинә тәшкил едилмиш мәчлисдә гардаш Загафгазија халгларынын, о чүмләдән азербайҗанлыларын нүмајәндәләри иштирак едирдиләр. Бу мәчлис онларын бөјүк рус халгына, онун илһамлы шаиринә олан сонсуз мәһәббәтин ифадәси иди. Көркәмли Азербайҗан алыми вә јазычысы А. Бакыханов да Пушкинлә таныш олмушду. Илк дәфә Эрзурум сәфәри заманы көрүшән достлар узун мүддәт бир-бириҗилә әлагә сахламыш, 1834-чү илдә Петербургда јенидән көрүшмәк онлара мүјәссәр олмушду. Шаир 1830-чу илин сентјабрында Болдино кәндинә кәлиб «Јевкени Онекин»ин VIII—IX фәсилләрини, «Белкинин һекајәләри» вә «Даш гонаг» әсәрләрини баша чатдырыр. Декабр ајында Москваја гајыдыр. 1831-чи илин әввәлләриндә о, Наталја Гончарова илә аилә һәјаты гуруб Петербурга кәлир вә јенидән харичи ишләр нәзарәтиндә хидмәт етмәјә башлајыр. Мәтбуатда јахындан иштирак едиб «Дубровски» повестини, «Мис атлы» поемасыны вә башга әсәрләрини јазыр. Пугачов һаггында әсәр јазмаг үчүн материал топламаг мәгсәдилә Оренбург, Симбирск вә Казан шәһәрләриндә олур.

1836-чы илдән нәшринә башладығы «Современник» журналынын сәһифәләриндә «Эрзурума сәјаһәт», «Капитан гызы», «Хәсис чәнқавәр» әсәрләрини дәрч етдирир. Шаирин чарла мүнәсибәти кәскинләшдијиндән сарајда дүшмәнләри артыр, о, Дантеслә дуелә чыхмаға мәчбур олур. Биринчи күлләдән ағыр јараланан шаир 1837-чи ил јанварын 29-да сон дәфә олараг һәјата көзләрини јумур. Башда I Николај олмагла күбар чәмијјәти бу өлүмә севинир, кениш күтләләр исә ону бөјүк халг матәмни кими гаршылајырлар. Пушкинин өлүм хәбәри сүр'әтлә Русиянын һәр тәрәфинә јајылыр. М. Ј. Лермонтов «Шаирин өлүмү» адлы мәһшүр ше'рини јазыр. Дантеслә дуели бөјүк сәнәткарын мүтләгијјәтлә сон вүрушмасы иди. О бу мүбаризәдә гәләбәни өз өлүмү илә газанмышды. Азербайҗан халгы да Пушкинин өлүмү илә әлагәдар кәдәрини кәнч шаир Сәбуһинин (М. Ф. Ахундовун) «Пушкинин өлүмүнә Шәрг поемасы» илә ифадә етмишди. Сәбуһи Пушкинин гатилләринә олан гәзәб вә нифрәт һиссини, рус халгына үз вермиш дәрин кәдәри сәнәт дили илә билдирмишди. Кәнч Азербайҗан шаири дә М. Ј. Лермонтовун ардынча горхмадан «Пушкин дүнја гулдуру (јә'ни чар — З. Ә.) тәрәфиндән өлдүрүлдү» — дејә фәрјад,

едирди. О, посмада Пушкинин өз өлмөз дүңасы илэ рус
вэ дүнја эдэбијјатындакы мөвгөјиндэн бәһс едирди. Ше'р
слэ һәммин илдэ «Московский наблјудател» журналынын
XI нөмрөсиндэ дәрч едилмишди.

Пушкинин эдэби фәалијјәти сон дәрәчә зәнкин вэ
чохчәһәтли олмушдур. Онун јарадычылығында лирик
ше'рләр, поемалар, пәср әсәрләри вэ драмлар мүнүм јер
тутур. Литсејдә охудуғу илләрдә јаздығы ше'рләр «Лит-
сеј ше'рләри» адланыр. Бу әсәрләрдә әсас мөвзулардан
бирин 1812-чи ил Вәтән мұһарибәси вэ онда рус халгынын
көстәрдији вәтәнопәрвәрлик вэ тарихи гәһрәманлыгдыр.
Кутузовун өлүмү мүнәсибәтилә јаздығы «Кутузовун өлү-
мүнә» ше'риндә бөјүк сәркәрдәнин халгын гәлбиндә әбә-
ди бир абидә јаратдығы ифтихар һисси илэ көстәрилир.
1817—1820-чи илләрин мәнсулу олан ше'рләрдә азадлыг
идејалары, сјаси фикирләр тәблиғ едилир; «Чаадајевә»
ше'риндә мүтләғијјәт режиминә сон гојулачағындан да-
нышылыр:

Бир күн сәадәтин казиб улдузу
Доғачағ, Русија ајылачағдыр.
Онда мүтләғијјәт хәрәбәсинин
Үстүндә адымыз јазылачағдыр.

«Кәнд» ше'риндә тәһкимчилијин ағырлығы, рус кәнд-
лисинин дөзүлмәз һәјаты көстәрилир. Пушкин декаб-
ристләрин үсјанындан сонра сүркүндән чарын јанына
чағрылдыгда «Пејғәмбәр» ше'рини дә өзү илэ көтүрмүш,
һөкмдарла сәһбәт пис нәтичәләнәрсә, ше'ри 14 декабр
гәһрәманларынын мәнфур чәлладына вермәк нијјәтиндә
олмушдур¹. Декабристләрин өлүм хәбәрини ешидән шаир
сонсуз гәзәб вэ нифрәт һисси илэ јаздығы һәммин ше'рдә
Русијанын әсл пејғәмбәри кими јүксәлмәкдәјди. Бир һә-
гигәт чарчысы мәғамында чыхыш едән бу пејғәмбәр өз
атәшин сөзләри илэ гәлбләрә тә'сир етмәли, али идеал-
лар уғрунда гурбан кедән гәһрәманларын (декабристлә-
рин) интиғамыны алмалы иди. Ше'рдә дејилирди:

Еј пејғәмбәр! Дур, көр, ешит, гијам ет!
Кет, әмримә мәхлугатә е'лан ет!
Сәһра, дәрја мөвчудатын ојандыр.
Кәламынла халгын гүлүбун јандыр.

«Пејғәмбәр» Пушкинин дәрин һәјат фәлсәфәсини тә-
чәссүм етдирән гүввәтли бир әсәрдир. 1827-чи илдә

¹ Д. Д. Благой. Творческий путь Пушкина. М.-Л., изд-во АН СССР, 1950, сәһ. 542.

jazдыгы «Сибирэ мэктуб»унда исэ сүркүндэки достларыны мүтлэгијјэтэ гаршы мүбаризэни давам етдирмэјэ чагырырды.

1828-29-чу иллэрдэ Пушкин лирикасында Гафгаз, чәнуб мөвзулары күчләннir. Мэшһур «Гафгаз», «Дэлибаш», «Калмык гызы» вэ «Охума, көзэл, гаршымда мэним гэмли күрчү маһнысыны» ше'рлэрини јазыр. «Герб славјанларынын маһнысы», «Мэним нэслим», «Һејкэл», «Щаирэ», «Бородинонун илдөнүмү», «Русија-ја бөлтан атанлара» ше'рлэри 1830-36-чы иллэрдэ јаздыгы эсэрлэрин көзэл нүмүнэлэридир.

Пушкинин јарадычылығында поемалары да көркөмли јер тутур. Һэлэ Литсејдэ икэн о, «Руслан вэ Лјудмила»ны (1817—1820) јазмышды. Мэзуну халг нағыллары эсасында гурулан эсэрдэ һэјат вэ мүбаризэ ешги, достлуг вэ сәдагәт кими сифәтлэрин тәблиғи өз әксини тапыр.

Пушкин реализминин јүксәлмәсиндэ «Гафгаз әсири» (1820—1821), «Гачаг гардашлар» (1821—1822), «Бағчасарај фонтаны» (1822), «Гарачылар» (1824) кими чәнуб поемаларынын мүһүм ролу олмушдур.

Кечән әсрин әввәлләриндэ мешһур никилис шаири Бајрон (1788—1824) тәрәфиндән романтик поэма нөвү јарадылмышды. Бајрон шәхсијјетин һүгүгуну мүдафиә едән бир сәнәткар иди. О, мәзлум халгларын мүбаризәсинә рәғбәт бәсләјирди. Бунулла белә Бајронун иртича әлэјһинә е'тиразы анчаг мүчәррәд сәчијјә дашыјырды. Пушкинин романтизми исә тамамилә башга иди. Бајрон кими о да дағлы халгларын вэ гарачыларын һэјат вэ адәтлэринә романтик эсэрләриндә кениш јер вермишдир. Онун да гәһрәманлары мәғрур, мә'јус инсанлардыр. Лакин Бајрондан фәргли олараг Пушкин никбиндир, кәләчәјә парлаг нәзәрләрлә бахыр. О, әсарәтә, јарамаз ичтимай гурулуша е'тираз едир, инсанларын хошбәхтлији уғрунда чарпышыр, онлары бәрәбәр көрмәк истәјир. Пушкинин романтизми Бајронун романтизминдән даһа чанлы вэ реалдыр. «Гафгаз әсири» Пушкинин ичтимай гурулуша гаршы үсјанкар руһда јазылмыш илк сүжетли әсэридир. Ондакы дәрин еһтирас декабристлэрин руһуна ујғун иди. Гафгаз тәбиәтинин, азад дағлыларын «јүксәк чәмијјәт» һэјатына гаршы гојулмасы мәһз бу мәгсәдә хидмәт едир. «Гачаг гардашлар» поемасында шаир артыг ичтимай мүбаризә үнсүрлэрини вэ бунун тарихи әһәмијјетини көстәрмәјә чалышырды. «Бағчасарај фонта-

ны» шэрг һәјатынын еһтишамлы сәһнәләрини әкс етдирир. Пушкин бу әсәрдә јерли адәтләри, тәбиәтин өзүнәмәхсус хүсусијјәтләрини мәһарәтлә верә билмишдир. Шаирин сон вә ән көзәл романтик поемасы «Гарачылар»дыр. О бу әсәри 1824-чү илин пајызында Михайловскидә битирмишдир. Бурада да јерли һәјат, гарачыларын мәншәт вә адәтләри реалистчәсинә тәсвир едилир; Алеко чәмијјәтдән наразы бир инсандыр. О, тәбиәт гојпунда көчәри һәјаты илә хошбәхт олмаг истәјир. Лакин худбин, фәрдијјәтчи гәһрәман сәадәт вә севинч үзү көрә билмир.

Романтик поемалардап сонра шаирин реалистик әсәрләри парлады. Иртича илләриндә дә Пушкин декабристләрлә достлуғуна садиг галмышды. О, 1827-чи илдә јаздыгы ше’рләриндә («Сибирә мәктуб» вә с.) Николај режими илә барышмадығыны һисс етдирирди. 1830-чу илләрдә шаир рус әдәбијјатыны јени әсәрләрлә зәнкинләшдирмишди. «Бөјүк Пјотрун әрәби» вә «Полтава» әсәрләриндә I Пјотрун һәјатыны тәсвир едән јазычы онун симасында Русијаја вә рус халғына бөјүк хидмәтләр көстәрмиш тәрәггипәрвәр, маарифчи бир һөкмдар көрүр. I Николајын да Пјотр кими ислаһатчы олмасыны истәјирди. «Хәсис чәнкавәр», «Мотсарт вә Салјери», «Дон-Жуан» әсәрләриндә шаир мүстәсна сәнәткарлыгла зәнкин инсан сәчијјәләри јарадыр.

Пушкинин сәнәткарлығы, реализми онун бәдни нәсриндә вә кичик фәциәләриндә дә өзүнү көстәрир. «Белкинин һекајәләри»ндә садә адамлар тәсвир едилир. «Стансија нәзарәтчиси» дәрин инсанпәрвәрлик, ашағы тәбәгәләрә мәнсуб олан адамлара сәими мәрһәмәт һисси илә јазылмышдыр. «Горјухино кәндинин тарихи»ндә Пушкин мәһкум кәндлиләрин јохсул һәјатыны вә мүлкәдарларын зүлмүнү көстәрир. «Мис атлы» вә «Гаратохмаг гыз» да јазычынын дәрин мәзмунлу әсәрләриндәндир. «Мис атлы» поемасында Русијанын тарихи инкишафы вә мүасир һәјаты һаггында фикирләр ифадә едилмишдир. Бу илләрдә Пушкинин халг һәјатына марағы даһа да артыр. О, «Балыг вә балыгчы», «Гызыл хоруз» вә башга һағылларыны јазыр.

Пушкинин ән севимли әсәри, һеч шүбһәсиз, «Јевкени Онекин»дир (1823—1831). «Онекин» мәнзум романы Пушкин реализминин инкишафында ән јүксәк мәрһәләдир. Шаир әсәрдә дөврүнүн чох мүһүм мәсәләләринә тохунмушдур. Пушкин «Онекин»дә кечән әсрин әввәллә-

риндәки рус дворјан чәмијјәтинин кениш тәсвирини вермиш, тәһкимчилик үсүлүнун јарамазлыгларыны ифша мишдир. «Јевкени Онекин» романы тәкчә рус әдәбијјатына дејил, үмумән дүнја әдәбијјатына реализмин көзәл нүмунәси кими дахил олмушдур. Пушкин бу әсәри илә әдәбијјатда тәнгиди реализм методунун даһа да мөһкәм-ләнмәсинә сәбәб олду. Рус бәдин реализминин тәкрар-едилмәз шаһ әсәри олан «Јевкени Онекин» XIX әср «Рус һәјәтынын енциклопедијасы» (Белински) иди. Романын рус әдәбијјаты тарихиндәки ролундан бәһс ачан Белински демишдир: «Јевкени Онекин мәнсур шәкилдә дүшүнүлмүш олсајды, белә чәсарәт о гәдәр дә гәрибә көрүнмәзди, лакин рус дилиндә, һәтта мәнсур шәкилдә јахшы бир роман олмадығы бир заманда бу чүр мәнзум роман јазмағ, бөјүк мүвәффәгијјәтлә доғрулдулан бу чәсарәт шаирин даһилијјини шүбһәсиз көстәрирди»¹. Әсәрдә бәдин чәһәтдән мүкәммәл ишләнмиш сурәтләр ичәрисиндә Онекин вә Татјана хусусилә диггәти чәлб едирләр. Онекин Пушкиннин дворјан зијалыларына олан мүнәсибәтин ифадә едир. Шаир, Онекин сурәтиндә дворјан чәмијјәтинин кәнч нәслини, онун мә'нәви бошлуғуну, үмидсизлијјини көстәрмишдир. Онекин Бајронун гәһрәманы Чәјл Һаролд кими мә'јус вә пәришандыр. Татјана исә Пушкиннин ән севимли гәһрәманы, сағлам көрүшлү, пак бир рус гызынын реал сурәтидир. Татјананын мөһрибанлығы, сәдәлији, ити ағыл вә ирадәси, үсјанкар хәјалы, аловлу вә инчә бир гәлби вардыр. О, јүксәк бәдин дәјәри вә мүн-дәричәси е'тибарилә рус әдәбијјатында илк мүсбәт гәһрәмандыр. Мөвчуд ичтимаи мүнәсибәтләрлә мүбаризә едә билмәсә дә, дахили гүдрәтини ахыра гәдәр мұһафизә едир. «Онекин»ин ше'ријјәти, дилинин образлылығы, бәдин тәсвир васитәләринин зәнкинлији ону рус поезијасынын зирвәсинә галдырмышдыр. Шаир өз гәһрәманынын дахили һисс вә һәјәчанларыны онун харичи тәзаһүрү илә вәһдәтдә верир:

Татјана аһ чәкир, көкс өтүрүр бәрк,
Әлиндә титрәјир јаздығы кағыз,
Гурујур конверт дә дилиндә: чәнк-чәнк
Дәрд алыб гәм сатан бу севдалы гыз
Башыны чијнинә доғру әјәрәк
Көзәл умузундан сүрүшүр көјнәк
Кечәнин әһвалы кетдикчә дөнүр,
Ајын да ишыгы кечиниб сөнүр.

¹ В. Г. Белински. Александр Пушкиннин әсәрләри, Бакы, Азәрнәшр, 1948, сәһ. 174.

Көрүндүү кими, бурада ентирасла севән исмәтлн бир гызын үрәк чырпынтылары, изтираблары вә тәшвишләрн әсас етибарилә харичи вәзијјәтин тәсвири јолу илә верилмишдир.

Гүввәтлн, зәнкин халг фачиәси сајылан «Борис Годунов» исә истәр бәдин формасы, истәрсә дә гаршыја гөјдугу проблемләрнн дәришлији етибарилә XIX әср Гәрби Авропа әдәбијјатында һеч бир әсәрлә мүгајисә едилмәздир. Өмрүнүн сон илләриндә јаздығы «Капитан гызы» (1836) әсәри дә Пушкин јарадычылығында бөјүк јер тутур. Бу әсәр бәднн-нчтиман әһәмийјәти етибарилә анчаг «Јевкени Онекин»лә мүгајисә едилә биләр. О заманкы әдәби тәнгид һағлы олараг «Капитан гызы»ны «Мәнсур Онекин кими бир әсәр» адландырмышды. Пушкин бурада дворјанлыгга кәндли тәбәгәләрннн гаршылыглы мүнәсибәтләрн мәсәләсини һәлл етмәјә чалышыр. О, гулларын да башга инсанлар кими һөрмәтә лајиг олдугуну ирәли сүрүр.

Пушкин бөјүк инсанпәрвәр јазычыдыр. Онун инсанпәрвәрлији демократизминн ајрылмаз бир һиссәсини тәшкил едир. Пушкиндәки инсанпәрвәрлик анлајышы һеч дә бир-биринә гаршы дурмуш гүввәләрн, дәбдәбәли һәјатла јохсуллуғун барышмасына хидмәт етмәмишдир. О һәлә лап кәнч икән һакимијјәтин халг мәнафејинә хидмәт етмәли олдугу гәнаәтинә кәлмиш, халга истинад етмәјән бир дөвләтин инсанлара сәадәт кәтирә билмәјәчәјини баша дүшмүшдү.

Пушкин өз дөврүндә јаранан әдәбијјатын истигамәт-веричиси, көркәмли сијаси бир шаир, халгын габагчыл адамларынын досту иди. О, бөјүк рус халгынын шөһрәт вә шәрәфи, рус шеһринин күнәшидир. Шаир парлаг јарадычылығы илә өзүнә әбәди бир абидә учалтмыш, мисилсиз узагкөрәнликлә деммишдир:

Јајылыб сәсим тутар бу бөјүк Русијјәни
Һәр тајфа өз дилиндә охујачагдыр мәни.

Дәһи сәнәткар һеч дә јанылмамышды. Онун бөјүк амалы социалист ингилабындан сонра, Совет һакимијјәти илләриндә һәјата кечирилди. Пушкини јалныз рус халгы дејил, бу халгын гардашлыг көмәји илә азадлыға чыхмыш башга халглар да өз доғма шаири кими сеvir вә әзиз тутурлар. Јүз әлли илә јахындыр ки, Азәрбајчан халгы, онун зијалылары Пушкини таныјыр, өз доғма шаирләрн гәдәр сеvir әсәрләрини әзбәрләјирләр.

Нәлә XIX әсрин сону вә XX әсрин әввәлләриндә кениш вүс'әт тапмыш рус-Азәрбајчан мәдәни-әдәби әлагәләри Русијанын башга көркәмли јазычылары илә бирликдә Пушкинин дә Азәрбајчанда бөјүк мигјасда танынмасына имкан јаратды. 1880-чи илдә Москвада Пушкинә абидә гојулмасы Азәрбајчанда да габагчыл ичтимаијјәт тәррәфиндән мүнүм бир бајрам кими гаршыланды. С. Ә. Ширвани бу мүнәсибәтлә көзәл бир ше'р јазды. Шаирин әсәрләри Азәрбајчан дилинә тәрчүмә олулмага башлады. Пушкинин илк мүтәрчимләри ичәрисиндә Ф. Көчәрли, Р. Әфәндијев, А. Сәһһәт вә б. диггәти чәлб едирди. А. Сәһһәтин Пушкиндән етдији тәрчүмәләр онун «Мәғриб күнәшләри» китабында мүөјјән јер тутур. Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра бу иш даһа да күчләнмәјә башлады.

1937-чи илдә совет ичтимаијјәти тәрәфиндән Пушкинин өлүмүнүн 100 иллијинин гејд олунамасы илә әлагәдар оларак С. Вурғун чох севдији «Јевкени Онекин» мәнзүм романыны Азәрбајчан дилинә тәрчүмә етмәјә башлады вә мүвәффәгијјәтлә баша чатдырды. «Јевкени Онекин» ону јалныз бир охучу кими дејил, ејни заманда, бир шаир кими дә мәфтун етмиш, шәхси јарадычылығынын инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмишди. О јазырды: «Јевкени Онекин»ин тәрчүмәси үзәриндә ишләмәјимин мәнә нәләр вердијини сонралар бүтүнлүклә дәрк етдим. Бу мәним гаршымда бир шаир кими өз дүшүнчәләримни һәјата кечирмәк үчүн кениш бәдии имканлар јаратды. Кәләчәкдә мән бундан «Комсомол», «Вагиф», «Ханлар» әсәрләрини јазаркән истифадә етдим». Әдәбијјәтичүнас Ш. Гүрбанов Азәрбајчан-рус әдәби әлагәләриндән бәһс едәркән Пушкин һаггында да бир сыра мулаһизәләрини сөјләмишдир¹. Инди дүнјанын азадлыг вә демократијанын зәфәр газандыгы һәр кушәсиндә халглар Пушкинин адыны аловлу бир мәһәббәт, сонсуз еһтирам вә миннәтдарлыг һисси илә јад едирләр. Өз јарадычылығынын демократик вә бәј-нәлмиләл руһда олмасы илә фәхр едән шаир һаглы оларак демишдир:

Мәним гәддар әсрдә нәғмәм һүрријәт олду,
Рубабымла ојатдым инчә-инчә дујгулар.
Истәјим мәзлумлара јалныз мәрһәмәт олду,
Онунчуи да халг мәни һәр заман әзиз тутар.

¹ Шыхәли Гурбанов. Азәрбајчан-рус әдәби әлагәләри. Бакы, Азәрнәшр, 1969.

Пушкин рус халгынын дунја эдэбијјаты хэзинэсинэ вердијн өлмөз сөнөт корифейлэриндэн биридир. Онун јаратдыгы поетик образлар истэр мүасирлэри, истэрсэ дә сонра кэлэн рус вэ дунја шаирлэри тэрэфиндэн тэкрат едилэ билмэмишдир. Мәһз бу бахымдан Пушкин анчаг кечмишини вэ индинин дејил, һәм дә кәлөчәјини бөјүк шаири кими гијмәтлидир. Пушкин өз жүксәк бәдии јарадычылығы илә бу күн бизимлә бирликдә јашајыр. Онун эңкини вэ гүдрәтли эдәби ирси совет адамларыны јахшы јашамаға, ишләмәјә тәшвиғ едиб, гаршыдакы бөјүк сијаси-ичтимаи вэ мәдәни вәзифәлэри лајигинчә јеринә јетирмәкдә јахындан көмөк көстөрир.

1974

ДУНЈА ЭДЭБИЈЛАТЫНЫН ФӘХРИ

Тәрәггинәрвәр бәшәријјәт бөјүк рус јазычысы Лєв Николајевич Толстоју түкәнимәз бир мәһәббәтлэ севир.

Толстојун даһијанә эсәрлэри дунја мәдәнијјәтинин инкишафында ирәлијә доғру атылан мүһүм бир аддымдыр. Јазычынын һәлә өз сағлығында она мисилсиз шөһрәт газандыран, һәр шејдән эввәл, јашајыб јаратдыгы дөврдә рус чәмијјәти, рус һәјаты һағгында едилји һәгигәтләр олмушдур. Онун тарихи мөвзуларда јазылмыш эсәрлэри дә мәфкурәви истигамәтинә көрә, мүасир һәјатын сәчијјәви чәһәтлэри илә сәсләширдн.

Бөјүк сөз устасы олмағ етибарилә, Толстој истэр рус-авропалы, истэрсә дә шәрғли мүасирлэринә, өзүндән сонра кэлән јазычылара күчлү тәсир көстәрмишдир. Дунја эдэбијјатынын Ромен Роллан, Бернард Шоу, Емил Золја, Анатол Франс, Густав Флобер, Ки де Мопассан, Теодор Драјзер, Назим Никмәт кими мәшһур нүмәјәндәләринин Толстоја вердиклэри жүксәк гијмәт бу чәһәтдән диггәти чәлб едир.

Толстојун даһилијини һәлә илк дәфә онун Некрасов, Кертсен, Чернышевски, Шедрин, Гончаров, Чехов кими мүасирлэри — русијалы гәләм достлары етираф етмишләр. Бөјүк пролетар әдиби М. Горки демишдир: «Толстоју билмәдән өзүнү мәдәни адам һесаб етмәк олмаз»¹. Рус совет эдэбијјатынын јарадычыларындан

¹ История русской литературы. М., «Учпедгиз», 1939, сәһ. 295—296.

сајылан А. Серафимович, А. Толстој, А. Фадејев, М. Шолохов, К. Федин вә башгалары Толстоју бир сәнәткар кими һәмишә өзләринин бөјүк мүәллим һесаб етмишләр.

В. И. Ленин М. Горки илә олан көрүшләриндән бириндә Авропада Толстојла јанашы гојулачаг бир јазычы олмадығыны ифтихар һисси илә гејд етмишдир.

Толстој XIX әсрин ахырлары вә XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҗанын Ф. Көчәрли, С. М. Гәнизадә кими бир сыра зијалылары илә јазышмыш, мәшһур актјор һачаға Аббасов вә көркәмли маарифчи Әли (Сәбри) Гасымов 1907-чи илдә Јаснаја Полјанада јазычы илә шәхсән көрүшүб, бу бөјүк инсандан фәјдалы мәсләһәтләр алмышлар¹.

Лев Николајевич Толстој 1828-чи ил августун 28-дә (јени үсулла сентјабрын 9-да) Тула шәһәри јахынлығында гәдим мүлкәдар маликанәси олан Јаснаја Полјанада анадан олмушдур. Онун атасы подполковник граф Николај Илич Толстој 1812-чи ил Вәтән мұһарибәси иштиракчыларындан иди. Анасы Марија Николајевна Волконскаја зәнкин кнјаз гызы-олмушдур. Толстој ушаглыг чағларында о заманын варлы мүлкәдар аиләләринә мәнхус бир тәрбијә алмышды.

1837-чи илдә Толстојлар аиләси ушагларынын кәләчәк тәһсил ишләрини гәјдәја салмаг намини Москваја көчүрләр. Аз сонра, чох кичик икән ата-анасыны итирмиш Толстој Казан шәһәриндә јашајан бибиси Пелакеја Јушкејеванын јанына кедир. 1844-чү илдә Казан университети фәлсәфә фәкүлтәсинин шәрг шөбәсинә гәбул олунур.

Шәргә рәғбәт Толстојда еркән јашларындан ојанмышдыр. Бу чәһәтдән она ушаглыг чағларындан севә-севә охујуб ешитдији Шәрг нағылларынын, Пушкин, Лермонтов кими јазычыларын әсәрләринин бөјүк тәһсини олмушдур. Университетдә о, азәрбајҗанлы профессор М. М. Казымбәјдән (1802—1870) әрәб, түрк вә татар дилләрини өјрәнмәјә башлајыр. Бир ил сонра һүгүг фәкүлтәсинә дәјишилир. Толстојун бурадакы күнләри бош кечмәмишди. Охудуғу китаблар ону рус кәндлисинин ағыр вәзијјәтнин дүшүнмәјә тәһрик едир. Бунун нәтичәсиндә 1847-чи илдә университети бурахыб

¹ Ы. Аббасов. Сөз устасынын һүзурунда. — Бах: «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 19 ноябр 1960-чы ил.

өзүнэмэхсус бир тэсэррүфат гурмаг, кэндлилэринин налыны јахшылашдырмаг мәгсәдилә Јаснаја Полјанаја гајыдыр. Лакин бу ишдә бир чох чәтинликләрә раст кәлир; мүлкәдарлардан һәмишә зүлм көрән тәһкимли кәндлиләр Толстојун сәмимилијинә инана билмирләр.

Толстој 1849-чу илдин әввәлләриндә һүгүг елмләри намизәдлијинә имтаһан вермәк үчүн Петербурга кәлир, көзләнилмәдән Јаснаја Полјанаја гајытмалы олдуғундан арзусуна чата билмир. 1851-чин илдә орду сырала-рына дахил олуб Гафгаза кәлир. Гафгаз, хусусән Тифлис шәһәри ону мәфтун едир. Толстојун илк әдәби јара-дычылығы да Гафгазда башламышдыр. О, «Казаклар» вә «Поликушка» адлы бөјүк повестләрини јазыр. 1854-чү илдә кичик забит рүтбәси газанараг Кыма кәлир. Бу заман Севастопол Русија илә мүһарибә едән дәвләтләрин ордулары тәрәфиндән мүһасирәјә алын-мышды. 1854—1855-чин илләрдә Севастопол мүдафиәси-нин иштиракчыларындан олан Толстој «Севастопол һекајәләри»ни јазыр. 1856-чы илдә һәрби хидмәтдән әл чәкиб, пајтахта кедир вә истедадлы бир јазычы ки-ми танынмаға башлајыр. О, Островски, Гончаров, Тур-кеневлә достлашыр, бүтүн журналлар Толстојдан јени әсәрләр вермәји хаһиш едир. Бу заман Толстој каһ Петербургда, каһ да Јаснаја Полјанада јашајырды.

1856-чы илдә, о вахта гәдәр Сибирдә сүркүн һәјаты кечириб сағ галан декабристләр бағышланмыш, онла-рын вәтәнә гајытмагларына ичәзә верилмишди. Русија-нын ајры-ајры габагчыл сәнәткарлары сүркүндән гајы-дан декабристләрлә көрүшүб онларын хатирәләрини динләмәјә вә декабристләр һаггында бәдин әсәрләр јаз-маға чалышырдылар. Толстоју да сағ галмыш декаб-ристләрин тәләји марагландырмыш, онларын һаггында роман јазмағы планлашдырмышды. «Һәрб вә сүлһ» романынын мүгәддимәсиндән бәлли олур ки, Толстој 1856-чы илдә јазмаға башладығы «Декабристләр» әсә-рини јарымчыг гојуб, Вәтән мүһарибәси дәврүнү, һәмин дәврлә әлағәдар 1805—1812-чин ил һадисәләрини өјрән-мәли олмушдур. Бу ахтарышлардан сонра онда «Һәрб вә сүлһ» епосејасыны јаратмаг фикри доғмушдур.

1857-чин илдә јазычы харичи өлкәләрә — Франса, Исвечрә, Алманија вә Италијаја кедир. Бу сәјаһәт бур-жуа Авропасына вә онун сахта мәдәнијәтинә гаршы әдибдә нифрәт ојатмышды. Гәрб сәјаһәтиндән сонра Јаснаја Полјанаја кәлән Толстој јенидән кәндлиләрлә

мүлкөдәрларын мүнәсибәти мәсәләси әтрафында дүшүнүр. 1859-чу илдә мәктәб ачыб, кәндли ушагларынын тәрбијәси илә мәшғул олур. «Јаснаја Полјана» адлы педагожи мәчмүә нәшр едәрәк халг маарифи һаггында мәғаләләр јазыр. 1862-чи илдә Москванын көркәмли һәкимләриндән биринин гызы Софја Андрејевна илә евләнир. «Хатирәләр»индә дедији кими, онун «хошбәхт аилә һәјаты» башланыр.

1863-чү илдә мәшһур «Һәрб вә сүлһ» романыны јазмаға башлајыр. Бу әсәр үзәриндә алты ил ишләдикдән сонра ушаг һекајәләри вә бир сыра дәрсликләр јазыр. 1873-чү илдән «Анна Каренина» романы үзәриндә чалышыр.

70-чи илләрдән сонра јаздығы «Е'тираф», «Мәним е'тигадым нәјәдир?», «Бәс биз нә етмәлијүк?», «Инчә-сәнәт нә демәкдир?» кими әсәрләриндә буржуа-мүлкәдар дөвләт гурулушуну, килсәни, мәһкәмәләри, мүлкәдар әхлагы вә дүнјакөрүшүнү тәнгид едир.

80—90-чы илләрдә Толстој «Иван Иличин өлүмү» (1886), «Крејсер сонатасы» (1890), «Маарифин сәмәрәси» (1891), «Саһибкар вә ишчи» (1895) әсәрләрини јазыр. Бундан сонра бир мүддәт бәдни јарадычылыгдан узаглашыр. Нәһајәт, өзүндә мә'нәви еһтијач һисс едиб «Дирилмә» (1898—1899), «Һачы Мурад» (1896—1904), «Балдан сонра» (1903) вә башга әсәрләрини јазыр.

Толстој 1905-чи ил рус ингилабындан сонракы иртича дөврүндә мәшһур «Суса билмирам» (1908) мәғаләсини јазыр. Бурада о, мүлкәдар маликанәсинә һүчүм едән он ики кәндлинин асдырылмасына е'тираз едәрәк чар һөкүмәтини кәскин тәнгид едир. Бу әсәрлә Толстој халгын бөјүк рәғбәтини газаныр.

1908-чи илдә габагчыл бәшәријјәт даһи сәнәткарын анадан олмасынын 80 иллијини гејд етди. В. И. Ленин бу мүнәсибәтлә «Лев Толстој рус ингилабынын күзкүсү кими» мәғаләсини јазыб, онун јарадычылығына јүксәк гијмәт верди. Јубилејдән сонра јазычы чәми ики ил јашады. Толстој мүлкәдар-капиталист истисмарына, зүлм вә кәләлијә дөзә билмирди. Русјанын һәгиги гуртулушунун анчаг пролетар ингилабы јолу илә мүмкүн олдуғуну дәрк едә билмәдијиндән фикирләриндә бир сарсынты әмәлә кәлмишди. Бу мә'нәви бөһранын нәтичәси олараг 1910-чу ил октябрын 28-дә (јәни үсулла нојабрын 7-дә) ичәрисиндә јашадығы «јүксәк» чәмијјәтдән узаглашмаг вә галан өмрүнү сәјәһәтдә кечир-

мәк шйјјәти илә Јаснаја Полјананы тәрк едир. Јолда ағыр хәстәләнән јазычы 1910-чу ил нојабрын 20-дә Астапово (индики Лев Толстој) стансијасында вәфат едир. О күнләрдә бүтүн мәдәни дүнја әдибин өлүмүнү бәшәријјәт үчүн бөјүк итки һесаб едәрәк матәм сахлајырды. Толстојун вәфаты хәбәри дүнјанын бүтүн габагчыл ичтимаијјәти киими, Азәрбајчан халгынын тәрәгги-пәрвәр зијалыларыны да кәдәрләндирмишди. «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсинин 20 нојабр 1910-чу ил тарихли нөмрәсиндә әдиб һаггында јазылмыш некрологда дејилрди: «Толстој! Бу бир аддыр ки, инсанлыг ады илә адланан чәми мәхлуғун јанында алтмыш илдән бәри еһтирам илә чәкилиб, милјонларла зәһмәткешләр, кәндлиләр, јаван чөрәкдән өтрү кечә-күндүз чалышанлар бу адла өзләринә тәсәлли верибләр. Милјонларла үдәбалар, мүсәннифләр, мүһәррирләр... бу ад саһибини вачибүл-еһтирам билибләр».

Л. Н. Толстој әдәбијјата 1852—1856-чы илләрдә јаздыгы «Унагыг», «Јенијетмәлик дөврү» вә «Кәнчлик» трилогијасы илә дахил олмушдур. Бу әсәрләрдә гаршы-ја гојулан әсас мәсәлә мәнәви тәкмилләшмә, әхлағи тәрбијә проблемдир. «Севастопол һекајәләри»ндә Русија илә Түркијә мүһарибәјә башладыгдан сонра (1853) рус халгынын гәһрәманлыгы өз әксини тапмышдыр. Севастопол мүдафиәчиләрини билаваситә мүшаһидә едән Толстој бу мүһарибәдә онларын мәрдлијинә һејран галараг «рус халгынын күчүнү һеч бир јердә сарсытмаг мүмкүн дејилдир» гәһәттинә кәлмишди. О бу халгын күчүнү сајча чох олан сәнкәрләрдә, бөјүк усталыгла газылмыш хәндәкләрдә, минна вә топларда дејил, Севастопол мүдафиәчиләринин көзләриндә, сөзләриндә, үсулларында, руһунда көрүрдү. Онун фикринчә, гәһрәманы рус халгы олан «Севастопол дастаны» Русијада узун мүддәт јашајыб, дәррин изләр салачагдыр. Әдиб Севастополун мүдафиәси вә рус дөјүшчүләринин гәһрәманлыг вә фәдакарлыгы һаггында тәәссүратыны она һәрби јазычы шөһрәти газандыран «Севастопол һекајәләри»ндә көстәрмишдир. 1863-чү илдә Толстојун әввәлләр јазмыш олдуғу «Казаклар» һекајәси нәшр едилр. Сахта мәдәнијјәтә гаршы нифрәт јазычыны мәнсуб олдуғу синифдән узаглашмаға мәчбур едир.

Толстојун шаһ әсәри, һеч шүбһәсиз, «Һәрб вә сүлһ» романыдыр. Әсәр 1863—1869-чу илләрдә јазылмышдыр. «Һәрб вә сүлһ» рус халгынын өз азадлыг вә истигла-

лијјәти уғрунда јаделли ишғалчыларга гаршы апардығы гәһрәман мүбаризәсиндән бәһс едән романдыр. Онда жарым әсрдән артыг бир дөврүн мүһүм сијаси-ичтимаи һадисәләри вә инсанлары әһәтә едилмишдир. Лакин јазычынын диггәт мәркәзиндә һәмншә 1812-чи ил һадисәләри дурмушдур. 1812-чи ил вәтән мүһарибәсиндә рус халгы бөјүк тарихи гәһрәманлыг нүмунәси көстәрмиш, рус вәтәнпәрвәрлијинин гүдрәти бүтүн дүнја халгларыны һејран етмишди. Романын әсл гәһрәманы рус халгыдыр. Толстој 1812-чи ил мүһарибәсинин гәлбә илә баша чатмасыны вә дүшмән ордусунун дармадағын едилмәсини, рус чәмијјәтинин бүтүн чанлы вә сағлам тәбәгәләрини өз мәһнәви күчүнә табә етдирмиш халгын чошғун вәтәнпәрвәрлији нәтичәси кими көстәрир. О, халгы милләтинин гүввәт мәнбәји, тарихин јарадычысы кими тәсвир етмишдир. Бу концепсија әсәрин бүтүн һадисәләрини вә шәхсләрини мајак кими ишығландырмыш, она милли дастан сәчијјәси газандырмышдыр.

Гәһрәман рус халгынын үмумиләшдирилмиш сурәти вәтәни јаделли ишғалчыларын зүлм вә әсарәтиндән гуртармаг јолунда апарылан мүбаризәнин бүтүн мәрһәләләриндә өз әксини тапмышдыр.

Толстој Бородино дөјүшүндә халгы өз вәтәнини һәдсиз мәһәббәтлә севән вә ону фәдакарлыгла мүдафиә едиб дүшмәнә өлдүрүчү јара, мәһнәви зәрбә вуран гүввә кими тәсвир етмишдир. Москва уғрундакы мүбаризәдә бөјүк гәтијјәт вә горхмазлыг нүмунәләри көстәрән, ону хилас етмәк үчүн чанындан кечән, дүшмәнә бојун әјмәк истәмәјән халгын икидлијини вермишдир. Халг мүһарибәси сәһнәләри охучунун көзләри гаршысында ваһид вәтәнпәрвәрлик руһу илә чошуб дүшмән үзәринә галхан вә онун «јенилмәз» ордусуну мәһв едән әзәмәтли халгы чанландырыр.

Романда рус гошунларынын башчысы, бөјүк сәркәрдә Кутузов дәрин мәһәббәтлә тәрәннүм едилмишдир. О, чошғун вәтәнпәрвәр, мүдриг, садә вә сон дәрәчә мейрибан бир инсандыр. Һадисәләрин инкишафыны дүзкүн гијмәтләндирән, өз гәрарларында халгын ирадәсини ифадә едән Кутузов бир һәрби стратег олараг јүксәк мәһарәт саһибидир.

«Һәрб вә сүлһ»дә Толстој Наполеону ишғалчылыг мәгсәдләри күдән, рус халгыны әсарәт алтына алмаға чалышан бир дүшмән кими көстәрмишдир. Әсәрдә чар мүтләғијјәти нүмајәндәләри кими тәсвир олунап губер-

патор Ростопчин, I Александр, Аракчејев вә башгалары нифрәтлә јад олунурлар. Мүлкәдар аиләләриндән чыхмыш олсалар да, вәтәнә садиг нәчиб адамларын сурәти романда диггәти чәлб едир.

Толстојун демәк истәдији һәгигәтләрлән бири будур ки, чәмијјәтдәки мөвгәјиндән асылы олмајараг, һәр ким халга јахынса, о бөјүкдүр. Јаделли ишғалчылара гаршы апарылан вәтән мүһарибәсиндә көстәрдикләри мисилсиз фәдакарлыгла рус халгынын гүдрәтини вә јүксәк вәтән-пәрвәрлик руһуну тәмсил едән забит Тимохин вә Тушин, партизан дәстәләринин башчысы Долохов вә Денисов, садә рус кәндлиси Тихон Шербагов гәлб чырпынтысы илә тәсвир олунурлар.

Толстој сәнәтиндәки реализмин гүдрәти синифләр арасында олан зиддијјәти објектив олараг әкс етдирирди. Мәһз бунун нәтичәсидир ки, әсәрдә кәндли үсјанларынын тәсвири сәһнәләри дә мүәјјән јерҗутур.

«Һәрб вә сүлһ»дән сонра Толстој икинчи мәшһур романы «Анна Каренина» үзәриндә ишләјир. Романда илк фәсилдән бир-биринә бәһзәмәјән угурсуз дворјан аиләләринин һәјаты тәсвир едилир. Бу аиләләрдә мүхтәлиф сәбәбләр онларын бәдбәхтлијинә баис олур. «Бөјүк дәвләт адамы» олан Каренинин өзүндән ијirmi јаш кичик олан арвады көзәл Анна башгасыны севмиш, әри илә јашаја билмәјәчәјини е’лан етмишдир. Каренин Аннаны бошаја билмәдији кими, ону бағышлаја да билмир. Аиләнин кичик јашлы ушағы исә аралыгда галыр. Әсәрдә тәсвир олунан диқәр аиләләр дә башга-башга сәбәбләр үзүндән бәдбәхтдирләр.

Толстојун тәсвир етдији аиләләрин һәрәсинин һәјаты ајры-ајрылыгда бир фачиәдир. Јазычыја көрә, бу фачиәләри төрәдән сәбәбләрлән бири дәвләт вә мәнсәб саһибби олан аилә башчыларынын гадын вә аилә һүгугуна олан јанлыш бахышларыдыр. Онларын гадын һүгугу вә аилә әхлагы һаггындакы гәрибә нәзәријјәләринин ағырлығы бәдбәхт гадынларын үзәринә дүшүр.

Романын гәһрәманы Анна кеч дә олса баша дүшүр ки, о, өмрүнү мә’насыз, мәһәббәтсиз кечирмишдир. Анчаг ганун мәчәлләләри илә рәфтар едән рәсмијјәтчи әри онун үзәриндә бир полис нәзарәтчисин, әр еви исә һәбс-хана олмушдур. Анна өмрүндә илк дәфә севдији Вронски илә гаршылыклы мәһәббәт әсасында аилә һәјаты гурмаг истәјир. Лакин бу тәбии арзуларына көрә Каренин ондан интигам алмаг фикринә дүшүр. Диқәр тәрәфдән

дә «ағалар, ханымлар мүнһити»ндә јерсиз дедн-годулар башлајыр. Пајтахтын күбар ханымлары Аннаны ләкәләмәк үчүн фитнәкар дилләрини ишә салыб, ону әхлагсыз адландырырлар. Каренин ону бошамыр. Аннанын Вронски илә бирләшмәсинә дә ганун јол вермир. Бундан башга, өвлад мәнәббәти вар күчү илә баш галдырыр. Бүтүн бу мәнәви әзаблара дөзә билмәјән Анна интиһар едир. Толстој «Һәрб вә сүлһ»дә олдуғу кими, «Анна Каренина»да да өзүнү инсан гәлбинә јахшы бәләд олан бир психолог кими көстәрир, јүксәк сәнәткарлыг бачарығы, руһи тәһлил дәрийһили, гәһрәманларын вә онларын севинч, һәјечан, гајғы, изтираблы дүшүнчә вә јанлыш јоллара дүшмәләринин тәсвириндәки инандырычылыг охучуја бөјүк тәсир бағышлајыр. Тәсадүфи дејил ки, вахтилә Достоевски демишди: «Анна Каренина» бәдии әсәр олмаг етибарилә камил бир әсәрдир... Индики дөврдә Европа әдәбијјатында һеч бир әсәр онунла мүгајисә едилә билмәз»¹.

«Анна Каренина» садәчә аилә-мәишәт романы олмајыб, онда дөврүн ичтиман-сијаси проблемләри, үмүмән ислаһатдан сонракы рус чәмијјәти һәјатынын зиддијәтләри өз әксини тапмышдыр. Јазычы романда патриархал һәјат бүнөврәсинин дағылдығы вә Русијада капитализмин инкишаф етмәјә башладығы дөврүн хүсусијәтләрини дәриндән әкс етдирмишдир. Тәсадүфи дејил ки, В. И. Ленин бу дөврүн сәчијјәсини верәркән «Анна Каренина»ја мүрачиәтән Левинин сөзләри илә кәндлиләрин азад едилмәсиндән сонра һәр шејин «алт-үст олуб јеничә саһмана дүшмәјә» башладығыны көстәрир. Ленин јазыр: «Бу јарым әср (1861—1905-чи илләр — З. Ә.) әрзиндә рус тарихиндәки дөнүшүн нәдән ибарәт олдуғуну Л. Толстој «Анна Каренина» әсәриндә К. Левинин дили илә чох ајдын ифадә етмишдир»².

Романда ислаһатдан сонракы Русијада ичтиман зиддијәтләрин кәскинләшдијини көстәрән ајдын бир мәнзәр тәсвир едилир. «Анна Каренина»да мәнәви сүтунларын дағылмасы, аиләдә позғунлуғун башламасы, мүлкәдар тәсәррүфатынын ифласа уғрамасы—үмүмән кечид дөврү үчүн сәчијјәви олан һадисәләр өз әксини тапмышдыр.

¹ Ф. М. Достоевский. Полное собрание сочинений, СПб, т. XI, 1895, сәһ. 117.

² В. И. Ленин. Әдәбијјат һаггында, Бакы, Азәрнәшр, 1970, сәһ. 142.

Бу романдан сонра Толстој онларча некајә, повест, бир нечә драм, хатират вә күндәликләр јазмышдыр. Онун истәр мазмун, истәрсә дә бәдии форма камиллији е'тибарилә ән гүввәтли әсәрләриндән бири «Чанлы мејит» драмыдыр. Толстој гәләминин гүдрәти дворјан аиләләриндә баш верән ади аилә фачиәсини чәмијјәтин фачиәси сәвијјәсинә галдырыр. Бурада да гәһрәман интиһар едир. Јазычы бу интиһары әдаләтсиз чәмијјәт гурулушуна гаршы үсјан әләмәти кими сәчијјәләндирир.

«Чанлы мејит»дән сонра Толстој он илә јахын үзәриндә ишләдији «Дирилмә» романыны нәшр етдирир. «Анна Каренина» кими, «Дирилмә» романынын фабуласы да бир мәһкәмә просесиндән кәтүрүлмүшдүр: али тәһсил алмыш кәнч дворјан гоһумларындан биринин евиндә хидмәтчилик едән кимсәсиз бир гыза тәчавүз едир. Гыз һамилә олдуғуну һисс единчә аға евини тәрк едир, доғдуғу ушағы тәрбијә евинә вериб, өзү сығыначаг јери олмадығындан, үмумханаја кетмәјә мәчбур олур. Бир дәфә бураја кәләнләрдән биринин пулу оғурланыр. Оғурлуғу кимсәсиз гызын үстүнә атырлар. Мәһкәмә просесиндә ичласчылардан бири дә гызын фәләкәтинә сәбәб олан шәхсдир. Бу дәфә онун гыза јазығы кәлир, кунаныны јумаг үчүн гызла евләнмәк истәјир. Анчаг бу нијјәт баш тутмур, гыз хәстәләниб өлүр. Чинајәт ишләдән ағанын сонрадан пешман олуб узун мүддәт үмумханада галан бир гызла евләнмәк истәмәси орижинал вә Толстоју дүшүндүрән «шәхси әхлаги тәмизләнмә» мәсәләсинә јахын көрүнүрдү. Әдиб бу һадисәни ил јарым фикриндә доландырандан сонра, нәһајәт, «Дирилмә» романыны јазмаға башламыш, һеч заман јаддан чыхмајан Катјуша Маслова вә Нехлјудов сурәтләрини јаратмышдыр.

«Дирилмә» романында буржуа-мүлкәдар ичтиман гурулушу кәскин тәпгид олунмушдур. Толстој әввәлки әсәрләринин һеч бириндә мөвчуд һәјаты, истибад гурулушунун килсә, мәһкәмә вә башга зоракылыг органларыны «Дирилмә»дә олдуғу гәдәр амансыз ифша етмәмишдир. Роман буржуа-мүлкәдар чәмијјәтинин бүтүн тә'сисатыны ифша едир. Нехлјудовун дили илә верилән христиан тәвазәкарлығы вә инсанлара мәһәббәт тәблигаты әсәрдә халг фәләкәтинин дәншәтли мәнзәрәләри вә чар һәбсханасынын, каторгасынын тәсвири јанында чох солғун нәзәрә чарпыр. Романда тәсвир едилән түкүрпәрдици, дәншәтли мәнзәрәләр истибад гурулушуна дә-

рин нифрэт ојадыб, ону девирмәјә чагырырды. Тәсадүфи дејил ки, «Дирилмә» Толстоју динсиз е'лан етмәк үчүн «мүгәддәс Синод»ун әлиндә бир бәһанәјә чеврилмишди.

Язычы 1904-чү илдә «Һачы Мурад» повестини битирир. Бу повестдә I Николај дөврү тәсвир едилмишдир. Јарадычылығынын сон дөврүндә Толстој артыг халг һәркатыны көстөрмәјә мејл едир. «Һачы Мурад»да о, Дағыстан халгынын өз азадлығы уғрундакы мүбаризәсини нүмајиш етдирир. Бир заман әсас гәһрәманларыны рус задәканлығы нүмајәндәләриндән алан язычы инди ән јахшы инсани сифәтләри кениш халг нүмајәндәләриндә көрүр, онлары әсәрләринин баш гәһрәманы едир. Һачы Мурад да белә гәһрәманлардандыр. Толстоја көрә, тәбиәтин гојнундан чыхмыш, өз тәзәлијини вә тәбиилијини итирмәмиш Һачы Мурад бир инсан олараг позулмуш задәканлардан гат-гат јүксәкдир. Һачы Мурадын өлүмү охучуја дәрин тә'сир бағышлајыр. Гәһрәманын өлдүрүлмәсинин бүтүн шиддәтини көстөрмәк, онун һалына јанмаға мәчбур етмәк үчүн Толстој гәрибә бир Азәрбајчан тәбиәти лөвһәси верир. Орада тәбиәтин көзәллији — инсанларын бир-биринә бәсләдикләри әдәвәтлә кәскин зиддијјәт тәшкил едир. Дүшмәнләр тәрәфиндән тә'ғиб олунан Һачы Мурад өз јолдашлары илә бирликдә чичәкләнмиш коллугларын арасына кирир: «Нухада бүлбүл хүсусилә чохду. Онлардан бир чүтү дә инди бу коллугда иди. Һачы Мурад өз атлылары илә бирликдә коллуға кирәркән сәс-күј салдыгларындан бүлбүлләр сусмушдулар. Лакин адамларын данышығы кәсилдикдә онлар јенидән тәрәнәјә башлајараг бир-бирләрини сәсләдиләр. Кечәнин гаранлығында һәр шыгылтыја гулаг верән Һачы Мурады бүлбүлләрин нәғмәси гејри-ихтијари олараг чәлб едирди... Бир нечә күллә ачылды — Һачы Мурад ләнкәрләјәрәк јыхылды. Милисионерләр (јә'ни казаклар. — З. Ә.) шән ғышгырыгла она тәрәф јүјүрдүләр. Лакин онларын артыг чәсәд һесаб етдикләри бу бәдән бирдән һәрәкәтә кәлди. Әввәлчә ғызыл гана бојанмыш, папагсыз, ғырхыг башы јердән галхды, сонра көвдәси дикәлди, сонра исә о, ағачдан јапышыб тамам ајаға дурду. Онун бу ан елә горхунч, елә зәһмли көркәми варды ки, јүјүрүб кәләнләр о саат дајандылар. Лакин Һачы Мурад бирдән ағачы бурахараг сәндәләди вә дәрјазла көкүндән бичил-

мнш «ајыпәнчәси» кимн там гамәтлн илә үзүгәјлү јерә сәрилди вә һәрәкәтсиз галды»¹.

Дәјүш заманы ғылынчларын сәси илә булбулләрин чәһ-чәһн бир-биринә гарышыр, һачы Мурад гәһрәман-часына вурушандан сонра сәјча чох олан дүшмәнин элиндә тәләф олур. Романын мүәллифини севиб, ондан өјрәнмәјә чағыран Ч. Чаббарлы демншидр: «Толстојун күлләләрлә дещилмиш һачы Мурады ајаг үстә галхараг, сонра өлү бир һалда јерә јыхыларкән адама елә кәлир ки, гоча чәсим бир даг учуб төкүлүр. Көрүнүз мүәллиф өз гәһрәманыны нә гәдәр јүксәлдә билмишидр. Бу баचारығы, бу сәнәти биз дә өјрәнмәлијик. Мән әминәм ки, совет јазычысы буну өјрәнәчәкдир».²

«Һачы Мурад» әсәриндә Толстој чары вә чаризмнн мүстәмләкәчилик сијасәтинн, онун дәвләт адамларыны шиддәтлн тәнгид едир, онларын бәзәклн көрүнүшләри архасындакы сахтакарлығы, јарамазлығы ачыб кәстәјрир.

Толстојун јарадычылығы вә көрүшләри чох зиддиј-јәтлн олмушдур. О, бир тәрәфдән чаризм сијасәтинн сахтакарлығыны, полнс бюрократ гурулушунун амансызлығыны ифша едәрәк истисмарчы чәмијјәтә нифрәт ојадыр, о бири тәрәфдән исә зүлмә гаршы чыхмамаға, мүтилијә чағырыр вә патриархал адәтләрин позулмаз оядугуну тәсдиғ едирди. Бу јердә онун көрүшләриндәки зиддијјәтләр өзүнү бүрүзә верир.

Толстој јарадычылығынын, дүнјакөрүшүнүн гүввәтлн вә зәиф чәһәтләрини, зиддијјәтләрини вә бунларын сәбәбләрини В. И. Ленинин јазычы һаггындакы мәшһур мәгаләләриндә даһа ајдын көрмәк олур. Бу мәгаләләрдә диггәти хүсусилә чәлб едән мүһүм чәһәтләрдән бири онларда Л. Н. Толстојун В. И. Ленинин нәзәриндә, һәр шәјдән әввәл, бир јазычы, бәдии сөз устасы, конкрет вә әләмәтдар тарихи дәврүн «даһи бәди ифадәчиси», «рус һәјатынын даһијанә тәсвирләрини верән» бөјүк реалист сәнәткар кимн кәстәрилмәсидир.

Толстојун әсәрләри, һәмчинин көрүшләри садәчә шәхси иш, шәхси көрүшләр олмајыб, бир халгын мүәјјән дәврдәки һәјаты, дүшүнчәси, әхлагы вә арзуларыдыр. «Лап дәринликләриндәк далғаланмыш олан бөјүк

¹ Л. Н. Толстој. Һачы Мурад. Бакы, Ушагкәнчнәшр, 1959, сәһ. 213—219.

² РЭИ. арх. 20. Г—25 (764).

халг дэнизи, онун бүтүн зәиф вә бүтүн күчлү чәһәтләри Толстојун тә'лиминдә әкс едилмишдир»¹.

«Лакин Толстојун бахышлары вә тә'лимләриндәки зиддијјәтләр тәсадүфи бир һал дејил, XIX әсрин ахырынчы сүлсүндә рус һәјатынын салынмыш олдуғу зиддијјәтли шәраитин ифадәсидир».²

Толстој сәнәтинин гүввәт вә гүдрәти јазычынын һәгигәти, көзәллији зәһмәткеш халгын, рус кәндлисинин һәјатында ахтармасында иди. Зәиф чәһәти исә кәндлинин бу һәјата вердији мә'наја шәрик олмасы иди.

Өз јарадычылығы илә кечән әсрин ахырларындакы рус һәјатынын зиддијјәтләрини әкс етдирән јазычы совет охучуларынын да ән чох севдији сәнәткарлардан биридир.

Онун әсәрләри ССРИ вә дүня халгларынын дилләринә чохдан тәрчүмә олунмушдур. Азәрбајчан халгы да Толстоју өз доғма јазычысы кими севир. Онун Н. Нәриманов, С. Ағамалы оғлу, А. Јусифзадә кими маарифчи-демократ јазычылары Толстој бәдин ирсинин Азәрбајчан дилинә тәрчүмә олунмасы вә јајылмасы үчүн чидди тәшәббүс көстәрмишләр. Јазычынын «Һәрб вә сүлһ», «Анна Каренина», «Дирилмә», «Һачы Мурад», «Чанлы мејит», «Ушаглыг», «Қазаклар» вә с. әсәрләри ајры-ајры вахтларда Азәрбајчан дилинә тәрчүмә едиләрәк чап олунмушдур. Толстојун әсәрләри дүня халгларынын дилләриндә, о чүмләдән Азәрбајчан дилиндә јенидән сәсләнмәкдә, нәшр едилмәкдәдир. Әдибин бәди ирси бөјүк тәрбијәви әһәмијјәтә малик бир јарадычылыг нүмунәсидир. О, кәнчләримизин вәтәнпәрвәрлик вә беј-нәлмиләлчилик һиссләрини даһа да инкишаф етдириб, халглар достлуғунун әсл мүдафиәчиси кими јетишмәсинә көмәк едир. Толстојун күчлү реализми Азәрбајчан әдәбијјатынын инкишафында мүәјјән рол ојнамыш, Н. Вәзиров, Ә. Һагвердијев, Ч. Мәммәдгулузадә, С. Сани, М. С. Ордубади, Ј. В. Чәмәнзәминли вә башга јазычыларын реалист сурәтләр јаратмасына, инсан һаггында әсл һәгигәти ачыб көстәрә билмәсинә, өз гәһрәманынын мә'нәви аләминә дәриндән нүфуз едә билмәсинә чох көмәк етмишдир. Толстој јалныз ингилабдан әввәл јашајыб јаратмыш јазычыларымызын дејил, мүасир јазычыларымызын да чох севдији сәнәткарлардан ол-

¹ В. И. Ленин. Әдәбијјат һаггында, сәһ. 136.

² Јенә орада, сәһ. 123.

мушдур. С. Рәһимов, Һ. Мейди, Мир Чәләл, М. Ибраһимов вә башга насирләримиз Толстојун бәдии ирсини та ушаглыгдан севмиш, бир сәнәткар-язычы кими онун тә'сирини һәмишә дујмушлар. Онлар бу тә'сири өзләринин ајры-ајры мұлаһизә, мәгалә вә чыхышларында дә-фәләрлә е'тираф етмишләр.

Л. Н. Толстој бөјүк вә нәчиб шәхсијјәти, өлмәз бәдний эсәрләри илә өзүнә чаһаншүмүл бир шөһрәт газанмышдыр. Илләр кечдикчә о, даһа артыг, даһа атәшин бир мәһәббәтлә севилив.

1978

АБАЈЫН МӘҲӘББӘТИ

*Шаирин бөјүклүјү онун хәлгили-
јундәдир. Шаир, һәр шејдән әввәл, өз
халгынын гәлби олмалыдыр.*

В. Г. Белинский

Јени газәх әдәбијјатынын баниси, мәшһур газәх язычысы Абај Кунанбајевин һәјат вә јарадычылығы доғма халгынын азадлыг вә сәадәти уғрунда мүбаризәси илә јахындан бағлы олмушдур. Абај газәх әдәбијјатына демократик фикирләр, дәрин ичтимаи мотивләр вә көзәл әдәби формалар кәтирмишдир. О, ејни заманда, бәстәкар олмуш, ән көзәл нәғмәләрини халгынын, вәтәнинин хошбәхт кәләчәјинә һәср етмишдир. Абај өзүндән әввәл јашамыш бир чох газәх шаирләринин јарадычылығындакы мәһдуд, дини мотивләри, ислам «мүгәддәсләрини» мәдһ едән ше'рләри тәнгид атәшинә тутмуш, ше'рин, сәнәтин ичтимаи әһәмијјәтини јүксәк гијмәтләндирмишдир. Шаирә көрә, сәнәт эсәри халга, кәнч нәслин тәрбијәсинә хидмәт етмәли, онун фикрини, дүшүнчәсини ишыгландырмалыдыр. Һеч дә тәсадүфи дејилки, Абајын јарадычылығында маарифчилик идејалары мүнүм јер тутур. Чохәһатәли јарадычылығы малик јазычынын мөвзу даирәси кениш олмуш, јашадығы дөврүн ичтимаи мүнәсибәтләри, чәмијјәт һәјатынын бүтүн сәһәләри, мүхтәлиф синиф вә ичтимаи тәбәгәләрин һәјаты, образлары эсәрләриндә өз әксини тапмышдыр. О, зәманәсини бүтүн зиддијјәтләри илә тәчәссүм етдирән бөјүк сәнәткар, көркәмли, мүбариз вә габагчыл ичтимаи хадим олмушдур.

147

Абај Кунанбајев 1845-чи илдә Семипалатинск вилајетинин индики Абај рајонунда анадан олмушдур. Онун эсә ады Ибраһимдир. Абај адыны она анасы всрмишдир. Бу сөз инчәлик вә нәвазиш ифадә едир.

Балача Ибраһим илк тәһсилини евдә молла јанында алыб, сонра мәдрәсәдә давам етдирмишдир. О, халг ше'ринә вә классик Шәрг әдәбијјатына дәрин мараг көстәрмәклә бәрабәр рус дили, рус әдәбијјаты вә мәдәнијјәтини өјрәнмәјә чан атыр, мәдрәсәдәки шәраитин ағырлығына бахмајараг, рус мәктәбиндәки мәшғәләләрдә дә иштирак едир. Бу вахт онун јаздығы лирик парчалар классик Шәрг поезијасынын, о чүмләдән Низами вә Нәваи ше'ринин тә'сири алтында јаранырды. Сонралар халг јарадычылығы ән'әнәлеринә әсасланан Абајын әсәрләри кетдикчә орижинал сәчијјә дашыјыр.

Абај 28 јашында икән атасындан тамамилә ајрылыб өз мүстәгил һәјат јолуну мүәјјәнләшдирир; бу заман о, габагчыл газар ақынлары, јүксәк истәдада малик кәнчләр вә сијаси мәһбус кими Семипалатинскә көндәрилмиш рус зијалылары илә достлашыр. Шаирин инкишафында габагчыл рус әдәбијјатынын, Газарыстанда јашајан бә'зи русларын мүсбәт ролу олмушдур. Өз нәчиб арзулары, гуманист фикирләри илә зәмәнәсинин фәвгүнә галхан Абај бир шаир, мусиги вә сәнәт досту, мүдрик философ кими јорулмадан ахтарышлар апарыб, халгы феодал-патриархал мүһитин зүлмәтиндән чыхармаг үчүн ишыг мәнбәји һаггында дүшүнүрдү. Бу ишдә онун јолуну Пушкин вә Лермонтов, Крылов вә Салтыков-Шедринин әсәрләри, рус ингилабчы-демократларынын зәнкин ирси ишыгландырырды. Ингилабдан әввәл халгларын габагчыл јазычыларынын рус мәдәнијјәтинә мејл етмәси, мәсәлән, Абај (Газарыстан), Ахундов (Азәрбајчан), Туманјан (Ермәнистан) вә б. сәнәткарлары бирләшдирән үмуми чәһәтләр иди. Онларын әсәрләриндә мүтләғијјәт, дин, мөвһумат вә чәһаләтлә мүбаризә кими үмуми чәһәтләр дә олмушдур.

Әввәлләр, адәт-ән'әнәјә бојун әјиб атасынын ирадәсиндән чыха билмәјән кәнч Абај шаирлијини бүрузә вермәкдән чәкиниб, ше'рләрини башгаларынын адына иснад верирди. Лакин јаша долуб һәјата фәал мүдахилә етдикдә, өз таләјинә лагәјд мүнасибәт бәсләмәјә һаггы олмадығыны баша дүшүр. Вәтәндашлыг вәзифәси халгын дәрдләрини сағалтмаг үчүн чарә ахтармағы, кәнчлијин тәрбијәси вә кәләчәји һаггында дүшүнмәји тәләб

едир. 1886-чы илдән е'тибарән јаздығы ше'рләри артыг өз имзасы илә нәшр етдирир. Бу замандан башлајараг өмрүнүн сонуна гәдәр Абајын һәјаты кәркин јарадычылыг фәалијјәти шәраитиндә давам едир. Доғма вәтәни одлу бир мәһәббәтлә севән шаирин ше'рләриндә халгын көзүнү ачмаг, чәкдији эзаб вә ишкәнчәләрин сәбәбини она баша салмаг чәһди өзүнү көстәрир.

1880-чи илләрин сонларында Абај халг арасында мәшһур бир шаир кими танынмышды. Газахыстанын ән узак јерләриндән акынлар, ханәндәләр, мусигичиләр онун јанына кәлирдиләр. Абајын әтрафында Муха, Кәкитәј, Акылбај вә с. кими исте'дадлы кәнч шаир вә ханәндәләр топлашырлар. Бу илләрдә Сибир сүркүнүндән гачыб өз вәтәнинә гајытмаға чан атан гафгазлылар ајларла шаирин јашадығы аулда галырлар. Абајын јарадычылығына мәһәббәт вә пәрәстиш көстәрәнләрин сајы кет-кедә артыр. Онун ше'рләри ағыздан-ағыза кәзир. Кениш халг күтләләри арасында јазычыја шөһрәт газандыран әсәрләр јерли феодаллар вә чар чиновникләри тәрәфиндән кин вә гәзәблә гаршыланыр. Онлар Абајын уғрунда мүбаризә апардығы бөјүк идејаларыны ләкәләмәјә чан атырлар. Бу заман чар һөкүмәтинин нүмајәндәси, Семипалатинск кенерал-губернатору јашадығы аулда јазычыја кизли нәзарәтчи гојур. Анчаг бүтүн бу тәдбирләр шаири халгдан ајыра билмир. Онун ше'рләри кәнчләр арасында гејри-ади бир мәһәббәтлә севилир. Халг өз мәчлисләриндә, тој-дүјүнүндә Абајын нәғмәләрини охујур, кәнчләр онун ше'рләрини һәвәслә өјрәнирләр.

Абај бөјүк бир әдәби ирсә маликдир. О, чохлу ше'р, сүжетли-эпик поэма вә с. әсәрләр јазмышдыр. Шаир әсәрләриндә чиновникләрин ријакарлығыны, мә'нәви јохсуллуғуну ачыб көстәрир. О, тәәссүфлә дејир ки:

Сөзүндә, ишиндә јарарсыз ахмаг,
Вәһиш иштаһалы, ағылдан узак,
Белә гәһрәманы бизим күнләрин
Башчылыг сләјир сәнә, еј газак!

Шаир керидә галмыш феодал-патриархал һәјатын ејбәчәрлијини амансыз бир шәкилдә ифша едиб, кениш халг күтләләрини маарифләнмәјә чағырырды. О, «Еј газаклар, еј мәним јохсул халгым» ше'риндә јазыр:

Бош кечирмә вахтыны, өмрүн тез кедәр бада,
Китаблары ач оху, чан ат елмә, савада...

Доғрудан да јахшыча дәрракән варса әкәр,
Горхма, һәр бир ишинә ағылын көмәк едәр.

Көркәмли әсәрләриндән сајылан «Мән әјләнчә үчүн
ше'р-јазмырам» ше'риндә Абај өзүндән әввәлки бир сы-
ра акынлары тәнгид едиб көстәрир ки, кечмиш һәјаты
идеализә едән ше'рләр кәнч нәслә мән'әви гида вермир.
Шаир поезијанын әсас вәзифәсини чәмијјәтә хидмәтдә
көрүр, онун фикринчә, сәнәткарын һәр сөзү халгын кө-
зүнү ачмалы, һәгигәти она баша салмалыдыр:

Дүзлүкдүр, усталыгдыр нәғмәкарын сәнәти,
О нәинки көзләри, гәлбләри ачмалыдыр.
Чәһаләти, зүлмәти галдырараг ортадан
Күнәш олуб, дүнјаја шәфәг, нур сачмалыдыр.

Ше'рә, сәнәтә белә јүксәк бир ме'јарла јанашан
шаир халгы гәфләтдән ајылмаға чағырмыш, вәтәнин
игтисади вә мәдәни керилијинә сојугганлылыгла баха
билмәмишдир. Онун фанатизмә гаршы мүбаризәјә чағы-
ран әсәрләри аулларда јашајан зәһмәткеш күтләләрин
фikir вә һиссинә дәриндән тә'сир көстәрирди.

Абајын јарадычылығы идеја, мөвзу вә әдәби нөв
чәһәтиндән рәнкарәнкдир. Тәдгигатчыларын гејд етди-
ји кими, бүтөв бир һалда шаирин јарадычылығы XIX
әсрин соң-рүбүндәки газәх һәјатынын әсл енциклопеди-
јасыны тәшкил едир. Онун «Кулембәјә», «Қожекбәјә»,
«Јај», «Гыш», «Шаир» вә башга әсәрләриндә көчәри
ауллардакы әмәк вә мәишәтин реалист тәсвирләри, бәј-
ләрин, маһал һакимләринин, моллаларын, чар мүстәмлә-
кәчиләринин симасызлығы, мүасирләринин типикләшди-
рилмиш бәдii портретләри өз ин'икасыны тапмышдыр.
1888-чи илдә јаздығы мәшһур «Гыш» ше'риндә:

Јенә гары сәпәләјә-сәпәләјә кәлир гыш,
Чәкиб шахта гылынчыны һүчум едир борапла, —

дејә фәслин сәртлијиндән данышан шаир әсәри:

Јени-јени өрүшләрә пәхылары говун сиз,
«Јатдын—әлдүн», ајыг олун, чүр'әт олсун сизләрдә.
Колдыбајдан, Қонајдан да ач чанавар пәсдир, пәс,
Биз гојмарыг гарлы гышы ат ојнатсын дүзләрдә. —

бәнди пә битирир. Көрүндүју кими, јазычынын әсас
мәгсәди, газәх зәһмәткешләринә зүлм едән амансыз,
истисмарчы Колдыбај, Қонај кими јерли бәјләрин ич

үзүнү ачмаг, халгы ајыг салмагдыр. «Магсуд», «Әзим һаггында дастан», «Искәндәр» кими поемаларында шаирин идеаллары — әмәјин, ағылын, әдаләтин, һуманизмин, халга хидмәтин тәнтәнәси тәчәссүм етдирилмишдир. «Бәклијјә» («Нәсиһәтләр») әсәриндәки мүдрик афоризмләриндә шаирин ичтимаи вә поетик јарадычылығы анд көрүшләри, ислам дининә, үмүмән динә мәнфи мүнәсибәти, халглар достлуғу идејасы өзүнү бариз шәкилдә көстәрмәкдәдир. О, халгыны рус халгы илә достлуға ыағырмыш, онун парлаг кәләчәјинә олан инамыны һеч вахт итирмәмишдир. Шаир рус елми, рус дили вә мәдәнијјәти һаггында дејирди: «Јадда сахла ки, әсас мәгсәд рус елмини өјрәнмәкдир... Рус дили вә рус мәдәнијјәтини билмәк لازымдыр. Руслар дүнјаны көрүрләр, сән дә онларын дилини билсән, дүнјаны көрмәк үчүн сәнин дә көзләрин ачылар». Габагчыл рус мәдәнијјәти вә әдәбијјатына јүксәк гијмәт верән шаир^оА. С. Пушкинин мәшһур «Јевкени Онекин» әсәриндән бир сыра епизодлары тәрчүмә етмишдир. Онлардан «Онекинин Татјанаја мәктубу» газых халгынын өз доғма нәғмәси кими дилләрдә кәзмишдир. Бундан башга шаир, Крылов, Лермонтов кими классикләрин әсәрләриндән дә бир чохуну ана дилинә тәрчүмә етмишдир.

Абај јарадычылығынын мәһсулу олан бәди әсәрләр вә онлардакы сурәтләр өз тәрәвәт вә әһәмијјәтини итирмәмишдир. Мүасир газых јазычылары онун јарадычылығындан бир өрнәк кими чох шеј әхз едирләр. Инди газых халгынын кечмиш һәјатыны өјрәниб тәдгиг едән нәсил үчүн Абајын јарадычылығы, онун ичтимаи фикирләри олдуғча гијмәтлидир. «Газых халгынын тарихиндә өзмәтли бир дағ кими учалан Абај» (М. Ауезов) бу халгын гәдим мәдәнијјәтиндәки ән көзәл чәһәтләри мәнимсәмиш, онлары инкишаф етдириб јени зирвәләрә галдырмышдыр.

Абај (Ибраһим) Кунаибәјев 1904-чү илдә доғма јурдунда вәфат етмишдир. Онун әсәрләри һәмишә јүксәк гијмәтләндирилмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә Совет Ордусунун әскәрләри башга сәнәткарларла бирликдә Абајын да мүбариз руһлу әсәрләрини охуја-охуја дүшмән үзәринә дөјүшә кедирдиләр. Онун әсәрләри инди дә чохмилләтли Совет Иттифагынын халглары арасында һөрмәт вә сәмиимјјәтлә охунуб өјрәнилир.

Азад газых халгынын милли ифтихары олан Абајын һәјат вә фәалијјәти бир сыра бәди әсәрләрдә өз ин'и-

касыны тапмышдыр. Совет Газахыстанынын танынмыш сәнәткарлары тәрәфиндән јарадылан «Абај» романы, «Абај фачиәси», «Абај» операсы, «Абајын нәғмәләри» кими бәдни вә сәһнә әсәрләри, кинофилмләр буна нүмунәдир. Јазычы М. Ауезовун шаирә һәср етдији «Абај» романы онун әдәби ирси ичәрисиндә көркәмли јер тутур. Ауезов бу барәдә белә дејир: «Мән Газахыстанда социализм гуручулуғунун мүхтәлиф мәрһәләләрини тәсвир едән ијирмидән артығ пјес, чохлу һекајә вә повест јазмышам. Сон он илими газах әдәбијјатынын классики Абај һағгында роман јазмаға һәср етмишәм...». Абај вәфат едәркән чәми 7 јашы олан Ауезов сонралар јазырды: «Мән Абајы таныјан адамлары тапыб сөһбәт етдим. Онларын чоху тәбии ки, гочалмышды. Кечмиш хатирәләри унутмушдулар. Мән Абајын шакирди Кокпајла да сөһбәт етдим... Абајын биринчи арвады Дилда гарыны да көрдүм. Абајын хатирәсини әзиз тутан, әриндән он ил сонра вәфат едән Ағакәрим дә мәнә Абај һағгында чох гиймәтли мәлүмат верди. Бүтүн бу инадкар ахтарышларын вә кәркин әмәјин нәтичәсиндә 1942-чи илдә мәшһур «Абај» романы јаранды».

Әсәрдә Абајын ушағлығ вә кәнчлик илләри кечән әсрин икинчи јарысындан башлајарағ газах тајфаларынын тәлеји фонунда верилмишдир. «Абајын јолу» адланан һиссәдә атасындан ајрылыб јени јола дүшән кәнчин фәалијјәтинин чошғун дөврү вә һәјатынын сон илләри тәсвир олунур. Әсәр Абаја һәср олунса да, әһатә даирәси чох-чох кенишдир.

Совет һакимијјәти илләриндә газах әдәбијјатшүнаслары тәрәфиндән шаирин әдәби ирси там шәкилдә топланыб нәшр едилмишдир. Абајын әсәрләри, демәк олар ки, бүтүн совет халғларынын дилләринә тәрчүмә олунмушдур. Рус дилинә тәрчүмә олунан әсәрләри илә Абај тәкчә Совет Иттифагында дејил, һәмчинин социализм бирлији өлкәләриндә вә бир сыра башга өлкәләрдә дә танынмышдыр. Шаирин адыны әзиз тутан совет халғы ону һәр васитә илә әбәдиләшдирир.

Абајын әдәби ирси Азәрбајҗанда да кениш јайылмышдыр. Шаирләримиздән Ә. Чәмил, М. Сејидзадә, А. Асланов, Б. Гасымзадә, К. Нүсәјноғлу вә башгалары јазычынын дәрин ичтимай-сијаси мәзмунлу әсәрләрини севә-севә ана дилиндән тәрчүмә етмишләр. Онун «Шаир», «Көзләримин гарасы...», «Үрәк», «Кәнчлик бир дәфә олур», «Мүрачизәт», «Гапылары гыш алыр»

вə б. ше'рлəri Азəрбајчан охучуларынын чох севдији əсəрлəрдəндир.

1970

ХАЛГЛАР ДОСТЛУГУНУН НƏФМƏҚАРЫ

Шаир гəдəмлəрини милли зəминə мəһкəм басмалыдыр, шаирин сəси о заман бəтүн гудрəти илə курлаја билəр.

Һ. Туманјан¹

Əз халгы илə бағлы олмағы јазычы үчүн əн вачиб шəртлəрдən бири һесаб едэн Һ. Туманјан ермəни əдəбијјаты тарихинə «милли поезијанын патриархы»² (В. Брјусов), колоритли шаир, халг кəдəринин ифадəчиси, əсл инсанпəрвəр вə бејнəлмилəлчи бир сənəткар кими дахил олмушдур. О, XIX əсрин сону вə XX əсрин əввəллəриндə ермəни поезијасында реализмин гудрəтли нумəјəндəsi кими танынмышдыр.

Туманјан 1869-чу илдə Ермəнистанын Лори рајонундакы Дсех кəндиндə руһани аилəсиндə анадан олмуш, илк тəһсилини дə руһани мəктəбиндə алмышдыр. 1879-чу илдən Чəлалоглуда (индики Степанаванда), 1883-чу илдən исə Тифлисдə Нерсесјан мəктəбиндə охумушдур.

Əдəби јарадычылыға чох еркən башлајан Туманјан 10—11 јашларында кичик ше'рлəр, 80-чи иллəрдə исə артыг дəрин мəзмунлу əсəрлəр, епик поемалар јазыр. 1890—1892-чи иллəрдə бир-биринин ардынча Москвада онун ики ше'рлəр мəчмуəsi нəшр олунур. 1890—1900-чу иллəр арасында Бајрон, Пушкин, Лермонтов, Некрасов кими Гəрби Авропа вə рус јазычыларынын əсəрлəриндən тəрчүмəлəр едир, «Сасунлу Давид», «Пəрванə», «Тбыг галасынын алынмасы» вə башга поемаларыны јазыр. Халг азадлыг һəрəkаты илə јахындан бағлы олан шаир бир нечə дəфə чар һəкүмəти тəрəфиндən һəбс олунур. Туманјан 1923-чу илдə вəфат етмишдир.

Бə'зи тарихи əсəрлəri нəзəрə алынмаса, Һ. Туман-

¹ О. Туманян. Избранные произведения, М., Гослитиздат, 1946, сəһ. 377.

² Бах: В. Я. Брюсов. Пoesия Армении (в переводах и оценке В. Я. Брюсова), Ереван, изд-во «Айастан», 1963.

янын јарадычылыгында эсас јери кәнд һәјаты, кәнд мөвзусу тутур. Онун әсәрләриндә әдаләтсиз ичтимаи мүнәсибәтләрин, бәрабәрсизлијин, зоракылыг вә истисмарын һөкм сүрдүјү, мөһүмат, чәһаләт, керилик вә наданлыг үзүндән мүсибәтләр чәкмиш кәндиң реал лөвһәләри өз әксини тапмышдыр. Туманјан поезијасында тәкчә һаким синифләрин зүлмүнә дејил, феодал-патриархал ичтимаи мүһитин доғурдуғу бир чох мүнәсибәтләрә, кәндлиң бәлалара дүчар едән бә’зи адәт-ән’әнәләрә, чаһил дүшүнчә тәрзинә нифрәт вә е’тираз вардыр. Јазычынын әсәрләриндә мәһз бу чәһәтләр тәңгид һәдәфинә чеврилмишдир.

Туманјан «Лорили Сако», «Котан нәғмәси» вә башга әсәрләриндә кәнд әмәкчиләринин кәдәр вә дәрдинә шәрик олуб, онларла биркә јашајыр. «Котан нәғмәси»ндә ағыр мәишәтдән тәнкә кәлмиш јохсул кәндли:

Гашабаглы сәләмчи биздән наразы кетди,
Коха көрүнәр инди, гамчылар, дөјәр, сөјәр,
Кешиш дә һағ алмамыш бу күн дуалар етди,
Ачыгланар, гарғыјар, о да мин лә’нәт дејәр, —

дејә аһу-зар едир. Тәсадүфи дејил ки, әдиб әсәрләриндән биринин адыны «Аһ вә зар» гојмушдур. Кәндли о гәдәр дәрдли, о гәдәр нискиллидир ки, артыг дөзмәјәнгидәри јохдур:

Көгүр гач дүнјасы олуб кайнат,
Мәһәббәт—ғылынча, су—гана дөнүб,
Күчлүләр билмәјир ајыб, еһтијат,
Дүнја зәифләрчин зиндана дөнүб.

Мүәјјән гәдәр биографик сәчијјә дашыјан «Кәдәрли сөһбәт» ше’ри дә халг, кәндли һәјатынын ачыначаглы мәнзәрәсини әкс етдирир:

Сөјлә, еј кәдәрим, сонсуз кәдәрим!
Сөјлә, һансы күндән, һансы замандан
Мәним кәсилмисән јахын һәмдәмм?
Нә олмуш сәбәбкар? Ејлә сән бәјан!
Сакитлик ичиндә хатырлајараг,
Кәдәрим сөјләди мәнә бу сајаг:
«Чохдан, чохдан бәри дост олмушуг биз,
Бәшијин башында, дилиндә аһ-вај,
Көксү дағлы анан дәрдли, кимсәспиз
Јаш төкүб дејиркән «Лајлај, а лајлај»...

Туманјан пассив инсанпәрвәрлик мөвгејиндә дурмур. О, чәмијјәтин јохсул вә варлылара бөлүнмәси сәбәбини

баша дүшмәјәнләрә «Шаһ вә чәрчи» ше'ринин сонунда-
кы мисраларла мұрачиәт едиб дејир:

Нә гәдәр ки, һөкмүдар,
Көлә, кәниз, әсир вар;
Јер үзәриндә әлбәт,
Нә доғру сөз олачаг,
Нә һәјат, нә мәнәббәт!

Халгын дәрдини дәрин бир дәнизә бәнзәдән шаир өз
руһунун да бу сонсузлуг ичиндә үздүјүнү хәбәр верир.
«Ермәни дәрди» ше'риндә бу фикир тә'сирли бир шәкил-
дә ифадә едилмишдир:

Ермәни дәрдинин булунмаз сону,
Көјләрә, јерләрә сығмаз бу мөһнәт.
Руһуму арасан бил ки, сән ону
Бу дәрин дәрјада тапарсан, фәгәт.

Бөјүк һәгигәти ифадә едән «Кикор» әсәринин гәһрә-
маны балача Кикорун ағыр, ачыначаглы һәјаты, нис-
килли өлүмү охучуну сарсыдыр. «Һәсән»¹ ады илә игти-
бас олунмуш бу нәср әсәри Тифлиسدә «Јени дүнја» жур-
налында (1920) чап олунмушдур.

Мәзмуну вә бәдии дәјәри нөгтеји-нәзәриндән «Ануш»
(1902) поемасы Туманјан јарадычылығында хүсусилә
фәрғләнир. Јазычы дүһасынын бүтүн әзәмәт вә гүдрәти
поемада өзүнү габарыг шәкилдә көстәрир. Кәнд һәја-
тынын ичтимай гурулушла бағлы олан фәчиәли сәһнә-
ләри әсәрдә бүтүн варлығы илә ачылыр. Поеманын гәһ-
рәманлары Саро, Моси, онларын аналары, Мосинин
бачысы Ануш ачыгүрәкли, сәмими инсанлардыр. Лакин
онларын тәлеји фәчиәлидир. Заманын мәнфур адәт-
ән'әнәләри бу күнаһсыз, мәс'ум инсанлары бәдбәхт ет-
мишдир.

Чобан Сарону сонсуз мәнәббәтлә севән Анушда өз
кәләчәк тәлејинә, хошбәхтлијинә шүбһә ојаныр. Анушун
јерсиз шүбһә вә дүшүнчәләриндән, севкилисинә инан-
мамасындан хәбәр тутан Саро ону мәзәммәт едир. Лакин
Ануш тәскинлик тапа билмир. Хош бир баһар күнүндә
«Һампарсум јәјлә» маһнысыны охујуб фала бахан гыз-
лар она севкилисинин үрәјинә күллә дәјәчәјини билди-
рилләр. Фалын һөкмүнә инанан гызын дәрди даһа да
артыр. Вахтилә анасындан инчимиш вә буна көрә дә

¹ «Коммунист» гәзети, 13 сентјабр 1969-чу ил.

Ануша гаргыш етмиш дәрвишин аһу-зары куја ону тут-малыдыр. Һадисәләрин чәрәяны тәсадүфән Анушун мөһүми дүшүнчәләринә ујғун кәдир.

Бир тојда Саро әһдү-пейманы позараг күләш заманъ Мосини јыхыб халг ичиндә нәзәрдән салыр. Ахы о зүл-мәт елләрдә белә бир гәјда варды:

Һаман бу гәјдаја, адәтә көрә,
Чамаат ичиндә кәлиб јапышар,
Анчаг икид јыхмаз икиди јерә.

Моси вүгарыны итирмиш, тәһгир олунмушдур. Тојда иштирак едәнләрин икид Сарону бәјин јанында әјләш-дирмәләри, бунун әксинә јыхылдығына көрә ону лаға гојмалары Мосинин кин вә гәзәбини даһа да артырыр. Бир гәдәр сонра мәғлуб етдији адамын бачысыны көтү-рүб гачмасы чамаатын нәзәриндә Саронун әзәмәтиниң јүксәлдирсә, Мосини алчалдыр. Буна көрә, о, дағларә чәкилмиш Сарону гәтлә јетирир.

Јазычы мұасир олдугу гурулуша, белә ачыначаглы-вәзијјәти доғуран сәбәбләрә нифрәт едир. Шаир демәк истәјир ки, Саронун өлдүрүлмәси вә онун ардынча «үзүгара» Анушун фачиәси тәлејин, гәзавү-гәдәрин һөк-мү дејил, наданлығын, керилијин нәтичәсидир. Гејрәт-намус һаггындакы чүрүк еһкамлар инсан мәһәббәтинә, азадлығына тамамилә зиддир. Адәтән, Ануш кими «кү-наһкарлар» тәлејин әмринә бојун әјиб гаршыја чыхан «гисмәтә» шүкүрлү олмушлар. О, Саронун өлүмүндән сонра јас палтарыны атыб гәлбини башгасына вермәји мәсләһәт көрән адамларын нәсиһәтини ешитмәк истә-мир. Анушу јалныз өлүм сакитләшдирә биләрди.

Севкилисинин гәтлиндән сонра о, Дев-Бет чајынын кәнарында Саронун мәзары јанында көз јашы төкүр. Әсәрин финалы, Анушун өзүнү чаја атдығы сәһнә пое-манын ән тә'сирли јерләриндәндир:

Ачылыр сәманын зәр гапылары,
Бу дәм һәр шеј сусур бизим чаһанда...
Јарадан ејләјир белә мәсләһәт,
Чиләнсин торпаға гүдси мәрһәмәт.
Һаман о дәгигә, о көзәл кечә
Накам ашигләрин бәхт улдузлары
Һәсрәтлә өпүшүр бу кечә јары.
Гоша дајанырлар о мави дағда,
Бизим дүнјамыздан хејли узағда.

Поема јүксәк инсанпәрвәрлик идејалары илә гида-ланан гаршылыглы, һәм дә накам мәһәббәтин дәрин

фэлсәфи-ичтимаи мә'насыны жүксәк сәнәткарлыг гүдрә-тилә әкс етдирдији үчүн бөјүк тә'сир гүввәсинә малик-дир. Кәнчләримиз тарихи кечмишин бәди ифадәси олан «Ануш»у охујаркән көһнә, чүрүк адәт-ән'әнәләрә нифрәт етмәклә, јени коммунист әхлаг нормаларынын нә дәрәчәдә үстүн олдуғуна мөһкәм инам вә јәгинлик һасил едирләр.

Һ. Туманјан милли зәмин үзәриндә јарадан колорит-ли јазычы иди. Мәшһур рус шаири вә әдәбијјатшүнасы В. Брјусов «Ануш» поемасыны охудугдан сонра 1916-чы илдә «Ермәни поезијасы» китабында јазмышдыр: «Баш-га халгларын охучуларынын Туманјанын поемалары илә (мәсәлән, «Ануш» әсәри илә) таныш олмалары онлара Ермәнистан вә онун һәјаты һаггында галын тәдгигат әсәрләринә нисбәтән даһа чох билик верәр».

Халг шаири Мәммәд Раһим «Ануш»у бөјүк илһамла. Азәрбајчан дилинә чевирмишдир. Јүксәк сәнәткарлыгла едилән бу тәрчүмә орижинал кими сәсләнир.

Ермәни әдәбијјаты хәзинәсинә өлмәз бир абидә ки-ми дахил олан «Ануш» поемасы дүнја мәдәнијјәти хә-зинәсиндә дә лајигли јер тутур. Поеманын јазылышын-дан тәхминән он ил сонра көркәмли ермәни бәстәкары А. Тигранјан ејни адлы операсыны јаратмышдыр.

«Ануш» поемасы Туманјанын инсанлыға бәхш етдији ән көзәл, өзү кими өлмәз бир сәнәт абидәсидир.

* * *

Туманјан јарадычылығыны вә ичтимаи фәалијјәтини сәчијјәләндирән башлыча чәһәтләрдән бири халгларын достлуг вә гардашлыг идејасыны тәрәннүм етмәк, мөһ-кум милләтләрин тәлејини бөјүк рус халгынын азадлыг мүбаризәси илә бирләшдирмәк арзусу олмушдур.

Илк нөвбәдә Загафгазија халгларынын достлуг әла-гәләрини мөһкәмләндириб, онларын хошбәхт кәләчәји уғрунда мүбаризә апаран шаир һәлә кечән әсрин ахыр-ларында мәшһур «Сүлһ» ше'рини јазмышдыр.

Чар һөкумәти Загафгазијада ингилаби һәрәкатын јаранмасындан горхараг, гарақуруһчуларын јардымы илә милли еһтираслары аловландырыб, ермәниләрлә азәрбајчанлылар арасында нифаг салмаға чалышдығы заман, Туманјан бир сыра рајонлары кәзиб, кәндли күт-ләләрини чар бүрократијасынын фитнәсинә ујмамаға,

һәр ики халгын өз гүввэләрини бирләшдириб, үмуми дүшмәнә гаршы мүбаризә апармаға чағырырды.

1969-чу ил мај ајынын 15-дә Јереван шәһәриндә Үмумиттифаг университетләрарасы сессияда М. В. Ломоносов адына Москва Дөвләт Университетинин профессору Әзиз Шәриф һаглы олараг демишдир: «Ағыр илләрдә, дүшмәнләрин ермәни халгы илә Азәрбајҗан халгы арасында әдавәт тохуму сәпмәјә чәһд етдикләри заман бөјүк шаирин (Һ. Туманҗанын — З. Ә.) етдији чыхышлар һамымызын хатириндәдир».¹

Һ. Туманҗан иртича илләриндә өз аловлу чыхышлары илә Газах, Лори вә Борчалы маһалынын бир сыра кәндләриндә башланмыш тоггушманы дајандырыр. Бу ишдә она күрчү шаири Илја Чавчавадзе вә азәрбајҗанлы маарифпәрвәр Әмин аға Борчалы јахындан көмәк етмишләр.

Халглар арасында әмин-аманлығы бәрпа етмәк үчүн шаирин апардығы ардычыл, инадлы мүбаризәсини вә бу јолда чәкдији әзијјәтләри көстәрән фактларын сајы чохдур.

Ағыр вә тәһлүкәли күнләрдә јахын дост вә јолдашлары Туманҗана көрә һәјәчан кечирир, Александрополдан, Тифлисдән јаздыглары мәктубларда она еһтијатлы олмағы мәсләһәт көрүрдүләр. Мәктублары охујан Туманҗан достларына чавабында горхуб кери чәкилмәклә вәзијјәтин даһа кәскин шәкил алачағыны көстәрир, «белә чәтин дәгигәләрдә инсан инсан олмалыдыр» дејирди.

Бу сөзләр шаирин јүксәк һуманизминин јығчам бир ифадәси иди. Онун «Аллаһсыз» адлы һекајәси буну бир даһа сүбүт едир. Сојуг ғыш күнүндә дәмир јолу стансијасында растлашдығы чәнуби азәрбајҗанлы фәһлә Бајрамы шаир өз һимајәсинә алыр. Туманҗандакы јүксәк инсани кејфијјәтләри көрән бу гәриб адам она өз миннәтдарлығыны билдирир.

Туманҗанын 1908-чи илдә јаздығы «Әһмәд» һекајәси милләтчилијә вә чаризмин милли ғырғын сијасәтинә гаршы јөнәлдилмиш идејанын бәдии ифадәсидир; мүәллиф азәрбајҗанлы Әһмәди нәнәнин доғма оғлу кими көстәрәрәк дејир: «Әһмәд һәрчәнд түрк (азәрбајҗанлы — З. Ә.) адыдыр, о бизим евин әзизидир». Әһмәд

¹ Бах: Материалы Всесоюзной межвуниверситетской научной конференции. Ереван. Издательство Ереванского Университета, 1969.

евләринә гајытмаг истәркән аиләнин бүтүн үзвләри далынча көз јашы төкүр, ондан ајрылмаг истәмирләр. Бејнәлмиләлчилик, халглар достлуғу идејасы «Аллаһ елчиси» (1911) һекајесиндә дә көзәл ифадә олунмушдур. Јазычы зәһмәткешләрә мүрачиәтән гардаш гырғынларыннан хилас олмаг јолуну «көјләрдә» дејил, милли вә дини ајрылыға хәтт чәкиб инсанларын сых бирләшмәсиндә көрүр. Бу һекајәләр Туманјанын шәхси һәјәт тәчрүбәсинин вә ушаглыг тәәссуратынын мәһсулудур. Јазычы јаратдығы азәрбајчанлы сурәтләрини бөјүк мәһәббәтлә тәсвир едир, ики гоншу халгын бир-биринә бағлылығыны јүксәк бәдии тәсир гүввәси илә нүмајиш етдирир.

Туманјанын халглары бирлијә чағырмасы чар хәфијә идарәси тәрәфиндән һөкүмәтә зидд фәалијјәт кими гијмәтләндирилмиш, 1908-чи илнин декабр ајында шаир Тифлисдәки Метехи галасына салынмышды. Лакин о, бурада да әдәби фәалијјәтдән әл чәкмир, идејабәдии чәһәтдән гүввәтли олан «Бир дамчы бал» адлы әсәрини јазыб, әдавәт төрәдәнләри ифша едир:

Ики гәдим гоншу халгы бир-бирлә салышдырыр,
Ган төкмәјә гызышдырыр, кин, әдавәт алышдырыр.

1905-чи илдә чаризмин ијрәнч сијасәти ифша олунду, лакин 1918-чи илдә јерли буржуазија вә онун әксингилабчы-милләтчи партијаларынын тәхрибатчылығы нәтичәсиндә милли әдавәт бир дә тәзәдән гызышдырылды.

Туманјан бу илләрдә јенидән вар гүввәси илә фәалијјәт көстәрмәјә башлајыр. О, Азәрбајчан драматургу Ә. һагвердијев вә бир сыра күрчү јазычылары илә бирликдә халглар арасында бејнәлмиләлчилик идејаларыны јајыр, онлары гардашлыға чағырырды.

Јазычы дашнак вә меншевик партијаларынын төрәтдикләри фитнә-фәсад заманында да тарихи сәнәдләрә әсасланан дәрин мәзмуилу мәгаләләрини, «Ики гара булуд» кими сијаси чәһәтдән гүввәтли шеърини јазмышдыр.

Туманјанын әдәби-ичтимаи фәалијјәтинин бөјүк бир дөврү Күрчүстанла бағлы олмушдур. Шаирин «Күрчүстан шаирләринә», «Күрчүстан үчүн», «Күрчүстанын үрәји», «Андымыз», «Бараташвилинин гәбри јанында» шеърләри, «Пәрванә» поемасы вә с. әсәрләри һәмин дөврүн мәһсулудур.

Күрчүстаны дәрин мәнәббәтлә севән Туманжан күрчү язычылары А. Серетели, И. Чавчавадзе, И. Гришашвили, Ш. Дадгани, Г. Табидзе илә достлуг әлагәси сахламышдыр.

Туманжанын јарадычылығы гәдим тарихә малик олан Азербайчан халгынын мәдәнијјәти илә дә сых сурәтдә бағлы олмушдур. Шаирин Хагани Ширванидән етдији тәрчүмәләр диггәти ајрыча чәлб едир. Онун јарадычылығына даһи Азербайчан шаири Низаминин дә бөјүк тә'сири олмушдур. Туманжан јазырды ки, Низами «Лејли вә Мәчнун»у һансы нәғмә илә башлајырса, мән «Ануш» поемамы һәмин нәғмә илә битирирәм.

Шаирин јарадычылығы илә XX әср габагчыл Азербайчан јазычыларынын јарадычылығы арасындакы јахынлыг даһа сәчијјәвидир. Туманжанын «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсинин редактору, ики гардаш халгын меһрибан достлуг мүнәсибәтләринин аловлу тәблиғатчысы олан бөјүк демократ Чәлил Мәммәдгулузадә илә 1905—1906-чы илләрдә көрүшләри олмушдур. Һәр ики халгын бөјүк оғуллары Һ. Туманжан, Ч. Мәммәдгулузадә, А. Ширванзадә, Н. Нәриманов, А. Исаакјан, М. Ә. Сабир, Ә. Һагвердијев, Ү. Һачыбәјов вә бир чох башгалары бу достлуға манечилик төрәдәнләрә гаршы амансыз олмушлар. Бу ишдә «Молла Нәсрәддин» мәчмуәси илә јанашы, ермәни вә Азербайчан дилләриндә нәшр олуна «Дә'вәт-Гоч» гәзетинин мүстәсна ролу олмушдур.

Халглар бирлији уғрунда мүбаризә Туманжан үчүн идеала чеврилмишди. 1919-чу илдә анадан олмасынын 50 иллији илә әлагәдар олараг, шаирин Тифлисдә кечирилмиш јубилеји Загафгазија халгларынын гардашлыг вә һәмрә'јлијинин бөјүк бајрамына чеврилди. Јубилејдә рус, күрчү, азербайчанлы, ермәни, јәһуди, ләзки вә башга милләтләрин нүмајәндәләри иштирак едирдиләр. Олар јубилјары көркәмли ичтимаи хадим кими алгышлајыр, ону халглар достлугунун аловлу чарчысы һесаб едирдиләр.

Инсанлыға парлаг кәләчәк арзулајан һуманист шаир, халгларын сәадәтини јени, азад Русија илә иттифагда, милли гардаш республикаларын биркә фәалијјәтиндә көрүрдү.

Сосиалист ингилабыны, Совет һөкүмәтини һәрарәтлә тәбрик едән шаир јазырды: «Биз бу һөкүмәтин бајрағындакы керб үзәриндә вәһшилик вә истисмарчылыг әләмәтләрини дејил, фәһлә-кәндли иттифагынын мөһкәм

вәһдәтини көрүрүк. О өзү илә бәрабәр гырғын, мұһари-
бә дежил, сүлһ, намуслу әмәк вә сакит һәјат кәтирир».

Инди бүтүн дүнјада сүлһ вә халглар достлуғу идеја-
сы кениш јайылдығы бир дөврдә, бу идеја уғрунда ил-
ләрлә мүбаризә апармыш бејнәлмиләлчи шаири хош-
бәхт совет адамлары һәдсиз һөрмәт вә мәнәббәтлә ха-
тырлајырлар. Аловлу һуманист јазычы вә бөјүк ичтимаи
хадим Туманјанын парлаг образы халглар достлуғунун
рәмзи кими әбәди јашајачагдыр.

1969

СҮЛЕЈМАН СТАЛСКИ АЗӘРБАЈҶАНДА

«XX әсрин һомери» (М. Горки) Сүлејман Сталски
мүхтәлиф дилли халгларын вәтәни олан дағлар дија-
рында (Дағыстанда) ләзки совет әдәбијјатынын гүдрәт
вә шөһрәтини бүтүн Советләр өлкәси мигјасында таныт-
мышдыр. Шаирин әсәрләринин чоху Совет Иттифағы вә
сосиалист өлкәләри халгларынын дилләринә тәрчүмә
едилмишдир. Дағыстан әдәбијјатшүнасларындан Әһәд
Ағајев һағлы олараг онун ше'рләринин ичтимаи маһиј-
јәтли әсәрләр олдуғуну гејд едир¹. Шаирин јарадычы-
лығы өзүнүн әһәтә даирәси, ичтимаи мотивләрин зәнкин-
лији, јүксәк бәдии кејфијјәти, образлылығы, сәрраст вә
мүдрик ифадәләринә көрә ләзки әдәбијјаты тарихиндә
јени вә јүксәк бир мәрһәлә тәшкил едир.

Сталски сосиалист ингилабыны, учсуз-бучагсыз Со-
вет вәтәнини, бурада азад вә хошбәхт һәјат гурмуш зәһ-
мәткеш инсанлары, халглар достлуғуну, сосиализм гу-
рулушунун әзәмәтли гәләбәләрини, дүнја пролетариаты-
нын даһи рәһбәри вә мүәллим В. И. Ленини вә онун
јахын силаһдашларыны, комсомолу, икид вә мүзәффәр
Совет Ордусуну тәрәннүм едирди. Мәһз буна көрә дә,
онун јарадычылығы бүтүн совет халглары үчүн доғма вә
сон дәрәчә әзиздир. Шаир өзү буну јахшы дәрк етдијин-
дән демишдир: «Мән тәкчә ләзки шаири дејиләм; нәғмә-
ләрим и јалныз ләзки дилиндә гошсам да, совет шаири-
јәм! Чүнки мән Гызыл Ордуну тәрәннүм едирәм. Гызыл
Орду исә Москвада да, Сәмәргәнддә дә ејни ордудур,

¹ Бах: А. Агаев. Сулейман Стальский. Жизнь и творчество.
Махачкала, Дагкнигоиздат, 1963.

дағларда вә дүзләрдә дә ејни јеканә ордудур. Мән комсомолу тәрәннүм едирәм; комсомол ләзкиләрдә вә лакларда ејни бир тәшкилатдыр, бир-бириндән фәрги јохдур...»

Сүлејман Сталски олдугча чәтин вә һәм дә марағлы бир һәјат јолу кечмишдир. Шаирин һәјат вә јарадычылығынын она икинчи вәтән сајылан Азәрбајчанла бағлы сәһифәләри диггәти ајрыча чәлб едир; кичик јашларындан ата-ана гајғысы вә нәвазишиндән мәһрум олуб јетим вә кимсәсиз галмыш Сүлејман иш тапмағ, бир парча чәрәк газанмағ үчүн өз доғма аулу Ашағы Сталдан узағлашмаға, сәркәрдан һәјат кечирмәјә мәчбур олур... О, дөрд ил Дәрбәнд шәһәриндә олмазын чәтинликләр ичәрисиндә јашајыр. 1900-чү илләрдә ағыр һәјат шәраитинә көрә Дағыстандан башга јерләрә кетмәк ән'әнәви бир һадисә кими чох кенишләнмишди. Бу заман достлары Сүлејмана ишләмәк үчүн Кәнчә (индики Қиров-абад) шәһәринә кетмәји мәсләһәт көрүрләр. О, Азәрбајчан, хүсусән бөјүк Низамиләр, Мәһсәтиләр, Мирзә Шәфиләр јетишдирмиш Кәнчә шәһәри һағғында марағлы сәһбәтләр ешитмишди. Кәнчәдән кәләнләр оранын сәрин, бүллүр чешмәләрини, јашыл чәмәнләрини, кәлкәли вә јарашығлы чинар ағачларыны, мәһсулдар үзүм бағларыны бөјүк бир вәчд вә һәвәслә тә'рифләјирдиләр. Бу тә'рифләр күндәлик күзәрән гајғысы илә доғма јүрдундан дидәркин дүшмүш Сүлејманы да ораја ганадландырыр.

Мүлајим јаз сәһәрләриндән бириндә о өз јолдашлары илә бирликдә Кәнчәјә чатыр. Кәнчәнин тәбии көзәллији Сүлејманы, доғрудан да, һејран едир. Бир нечә күн әрзиндә о, шәһәри башдан-баша кәзиб јерли әһали вә онун мәишәти илә јахындан таныш олур. Кәнчә зәһмәткешләринин гонагсәвәрлијини көрүр. Анчағ мә'лум олур ки, бурада да иш тапмағ, чәрәк пулу газанмағ чох чәтиндир. О заман чар Русијасынын учғар мүстәмләкәси олан Азәрбајчанын Кәнчә вә башга шәһәрләриндә дә Дағыстанда олдуғу кими, зәһмәткеш күтләләр јохсуллуғ, зүлм вә истисмар шәраитиндә јашајырдылар. Сүлејманын Кәнчәјә кәлдији илләрдә инкилис сәрмәједарлары шәһәрин јахынлығында күлли мигдар торпағ сәһәсини ичәрәјә көтүрмүшдүләр. Јолдашлары илә бирликдә Сүлејман да һәјатыны тә'мин етмәк үчүн бу сәһәдә ишә дахил олур. Лакин бурада ишләмәк һәдсиз дәрәчәдә әзијјәтли иди; күнәмузд фәһләләр сәһәрдән

ахшама гэдэр күнүн алтында чалышыр, бунунла белә чөрәкпулу да газана билмирдиләр. Сүлејман ики ил Кәнчәдә ишләдикдән сонра хәстәләнир вә чарәсиз гадыб истәр-истәмәз ораны тәрк етмәли олур. Сонралар һәјатынын бу ачы күнләрини хатырлајан шаир демишдир: «...Адамлар нағыл едирдиләр ки, куја Кәнчәнин јахынлығында инкилисләр чар һөкүмәтиндән торпаг ичәрә едиб јердән бир чүрә көк чыхарырлар. Орада фәһлә лазымдыр. Мән башгалары илә бирликдә дајанмадан Кәнчәјә кетдим, ики ил бурадакы плантасијаларда ишләдим, јарыач доландым, гыздырмаја тутулдум вә нәһәјәт, таб кәтирмәјиб орадан гачдым...»

Әсримизин әввәлләриндә Сталски Бакы шәһәринә кәлир. Бу заман минләрчә онун кими фәһләләр Нобел, Монташев, Зубалов, Шибајев вә башга нефт мәдән саһибләри олан ачкөз милјонерләрин пәнчәләринә дүшүрдүләр. Сталски бир нечә ил Бакы нефт мәдәнләриндә, Бибиһејбәтдә чох ағыр вәзијјәттә һәјат сүрүр. Бу илләр, шаирин образлы ифадәси илә десәк, онун сәһһәтини әлли иллик позмушду. Анчаг Сталски бурада Бакы пролетариатынын гәһрәман, мүбариз һәјат мәктәбини дә кечир. О тәхминән ики илә јахын нефт мәдәниндә чалышыр. Бу заман нефт истәһсалы көһнә үсулла апарылыр вә фәһләләр мәдән саһибләри тәрәфиндән амансызчасына истисмар олунурдулар. Бакы нефтчиләринин ағыр вә дөзүлмәз һәјатынын, орадакы ағлакәлмәз ичтиман әдаләтсизлијин билаваситә шәһиди олан Сүлејманда артыг синфи шуур инкишаф етмәјә башлајыр.

Шаир, онун көзүнү һәјата ачан бејнәлмиләл Бакы пролетариатына өзүнү һәмишә борчлу сајырды. Өз нөвбәсиндә орадакы болшевикләр шаир-ашығын нефт мәдәнләриндә ишләјән дағлы фәһләләрә бөјүк тәсирини ајдын көрүр, ону нәчиб мәгсәдә, азадлыг уғрунда мүбаризәјә руһландырырдылар. Ағыр, үзүчү зәһмәтдән инчимиш Сүлејман јарыач, гаранлыг дахмада һәмвәтәнләринә үсјанкар руһлу нәғмәләр гошур, фәһлә синфинин гүдрәт вә әзәмәтини тәрәннүм едирди. Шаир сонралар јахын достларына дејирди ки, Бакыда ишләдијим нефт мәдәнләри чәһәннәмдән дә пис иди... Анчаг мән она шадам ки, Бакыда пролетар мәктәбини кечдим.

Сталски Азәрбајчанда да зәһмәткешләрин Дағыстандакы кими әзилдијини, Бакыда да Дәрбәнддә олдуғу кими бир дәстә ағанын фираван вә гудурған һәјат сүрдүјүнү көрүб, һәр јердә варлыларын јохсуллара дүш-

мән кәсилмиш олдуғу гәнаәтинә кәлир. Бу дүшүнчәләр шаирин гәлбиндәки достлуг һиссләрини аловландырыб, Азәрбајчан зәһмәткешләринә олан мәнәббәтини даһа да артырыр. О бу халгын фәдакар, намуслу, зәһмәткеш оғуллаһына гәлбән бағланыр.

Сүлејманын илк јарадычылығында мүһүм јер тутан әсәрләри Бақы ингилабыны алгышлајан, ингилабын дүшмәнләрини ифша едән ше'рләрдир.

Һәлә Дәрбәнддә јашадығы замандан гардаш халгын дилини јахшы билән Сталски Азәрбајчанын бир чох шаир вә ашыгларынын јарадычылығы илә таныш олмушду. О, Бақыда дәфәләрлә өз ше'рләрини Азәрбајчан дилиндә дә гошдуғуну, бу дилин чох аһәңдар бир дил олдуғуну, сазын симинә тохунан кими, сөзләрин өз-өзүнә ахдығыны е'тираф етмишдир.

Шаирин сонралар дүнја мигјасында јайылмыш мәшһур «Молла Нәсрәддин» мәчмуәси илә, молланәсрәддинчиләрин, хусусән Сабирин истисмарчылар әлејһинә јаздығы одлу ше'рләри илә јахындан таныш олмасы да шүбһәсиздир. Сүлејманын гызғын еһтирасла дејилмиш «Тачирләр, дөвләтлиләр» кими ше'рләриндә Сабир сатирасынын руһу һисс олунмагдадыр. О бу ше'рләрдә өз халгынын милли һејсијјәтини мудафиә етмәклә, рус мә'мурлары гаршысында алчалан јалтаг, икиүзлү, ејни заманда, ловға ләзки варлыларыны усталыгла тәнгид вә ифша едир.

Илк ше'рләриндән башлајараг ичтимаи мәсәләләрә тохунан Сталскинин дә јарадычылығы Ҷ. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир вә башға Азәрбајчан ингилабчы сатирикләринин бәдии јарадычылығы кими 1905-чи ил ингилабы мүбаризәсиндән руһланараг парлајыр. Сүлејман јарадычылығы башладығы илк күндән өз ше'рләрини һәм ләзки, һәм дә Азәрбајчан дилиндә гошмушдур. Анчаг Азәрбајчан дилиндә дедији нәғмәләрин аз бир һиссәси бизә кәлиб чатмышдыр. Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, 1934-чү илдә ССРИ јазычыларынын I гурултајында бир сыра түркдилли халгларын нүмајәндәләринин иштирак етдијини билән шаир өз нитгини дә Азәрбајчан дилиндә сөјләмишдир.

Сталски Дағыстанда Совет һакимијјәти гурулана гәдәрки дөврдә јаратдығы «Векелјарлы Молла Рамазан» (1909), «Моллалар» (1912), «Һакимләрә» (1913), «Чарын јыхылмасы» (1917), «Мәһв ол, еј чүрүмүш вәрәмли дүнја» вә башға әсәрләриндә түфејли, истисмар-

чы тәбәгәләри, вичдансыз чар һакимләрини ифша едәрәк бу таланчыларын һәтта өз «доҗма аналарыны да рүшвәтә сатдыгларыны» көстәрир.

Шаирин җарадычылығынын II дөврү 1917—1920-чи илләри әһәтә едир. Феврал буржуа ингилабындан сонра мүнвәггәти һөкүмәтин, инкилисләрин вә деникинчиләрин Дағыстан халгы үчүн јохсуллуғ, сәфаләт вә өлүм кәтирдикләри бир заманда Сүлејман Азәрбајчан дилиндә «Гафгаз» адлы мәшһур ше'рини җарадыр. Көзәл Гафгаз әлкәсини, онун мәрд инсанларыны түкәнмәз бир мәһәббәтлә севән шаир тез-тез бир-бирини әвәз едән мүсавәтчыларын, харичи мүдахиләчиләрин вә агвардијачы чар кенералларынын ораны һүчүм мејданына чевирмәсиндән шикајәтләнәрәк дејир:

Каһы чәкмә, каһы чарых,
Каһ көк кәлир, каһ да арых
Каһ Деникин, каһ Бигарых
Кәлиб ајағлар Гафгазы.

Шаир көстәрир ки, бу илләрдә Гафгазы әлә кечирмиш инкилисләр, алманлар, деникинчиләр вә башга әксингилабчыларын мәгсәди халга азадлығ вермәк дејилди.

Сталски Азәрбајманын илк хиласкарларындан олан Серго Орчоникидзе һаггында көзәл бир поэма јаратмыш, С. М. Қирова гәсд едән алчағ халғ дүшмәнләринә аловлу ше'рләри илә нифрәт јағдырмышдыр.

Орижинал җарадычылығ хүсусијјәтләринә малик олан Сталски Јахын вә Орта Шәрг ше'ринин мүхтәлиф формаларында әсәрләр јаратмышдыр. О, һејранедичи бир чевиклик вә тәбииликлә јени социалист мәзмунлу ше'рләрини Шәрг халғ лирикасы формаларында вермишдир. Шаирин садә дилдә дејилмиш гошма вә мүхәммәсләри Азәрбајчан халғ әдәбијјаты нүмунәләрини хатырладыр. Сталски һәр ше'ринин сонунда саз ашыгладыр кими өз адыны чәкир.

Шаир Стала гајытдыгдан сонра тез-тез көрүшдүјү ләзки алыми Нәсән Әлгәдаринин (1834—1910) көмәји илә Нәсими, Фүзули, Видади, Вагиф, Закир ше'рләри илә јахындан таныш олмушдур. Сталскинин җарадычылығында Сабир үсулу өзүнү даһа габарығ көстәрир. Мүәммалы диллә данышан шаир тә'рифә лајиг оланы писләјир, писи исә тә'рифләјирди. Сталски јашадығы һәјатын, заманын нәбзини тутмағы бачаран бир сәнәткар иди. Җарадычылығынын илк илләриндә јаздығы

ше'рләрində «молланәсрәддинчиләр» руһу, нәфәси ду-
жулур. Бу руһда јазылмыш «Моллалара», «Ковха»,
«Фәһлә», «Судјалар», «Дөвләтлиләр», «Чиновникләр»,
«Гара пул» вә с. ше'рләрində ләзки дону кејмиш Сабир
гәһрәмәнлары көрүнүр. Шаирин Азәрбајчан дилиндә
дејилмиш ше'рләри һәм дә онун Азәрбајчан халгына,
дилине олан дәрин һөрмәт вә мәһәббәтинин ифадәси
иди. Ше'рләринин мүәјјән һиссәсини бу дилдә гошмуш
шаир Азәрбајчан мөвзусунда бир сыра поетик әсәрләр
јаратмыш, азад дијарын мүвәфғәғијјәтләрини тәрәннүм
етмиш, өз халгынын мүвәфғәғијјәти илә фәхр етдији
кимн, гардаш халгын да наилијјәтләринә севинмишдир.

С. Сталски Азәрбајчан фолклору илә дә јахында
таныш олмушдур. Гызла оғланын мүкалимәси верилән
«Севкилиләр» ше'ринин һәр бәндиндә өз ешгини, арзу
вә һәсрәтини бәјән едән оғлан лирик һәјәчанлары ба-
хымындан ән'әнәви ашигләри хатырладыр. Онун «Ајаг-
ларын нә инчәдир, кәзмә пијада, севкилим!» мисрасы
Ашыг Әләскәрин «Сал синәм үстүндән јол, инчимәрәм»
вә бу сәпкидә дејилмиш башга классик мисраларыны
хатырладыр. Шаир, гызын — мә'шугәнин дили илә мөв-
чуд адәтләрдән сөһбәт ачыр. Сонунчу бәнд мүәллифин
нәсиһәти илә битир. Бүтүн бу мәзијјәтләринә көрәдир-
ки, Сталскинин охудуғу көзәл, ширин маһнылар тәкчә
Дағыстанда дејил, ејни заманда, өлкәмизин башга јер-
ләриндә, о чүмләдән Азәрбајчанда да милјонларла
охучунун үрәјинә јол тапмышдыр.

Совет һакимијјәти илләрində јарадычылығы чичәк-
ләнмиш Сталскинүн әдәби ирси Азәрбајчанда кениш ја-
јылмышдыр. Азәрбајчан шаирләриндән А. Фаруг, И. Сол-
тан, О. Сарывәлли, Ә. Тәл'әт, А. Нәчыјев, А. Әлизадә,
ки, Сталскинин охудуғу көзәл, ширин маһнылар тәкчә
дәрин ичтимаи-сијаси мәзмунлу әсәрләрини севә-севә
Азәрбајчан дилине тәрчүмә етмиш, онун әзиз хатирәсинә
ше'рләр итһаф олунмуш, әдәбијјатшүнас алимләр вә тән-
гидчиләр тәрәфиндән һәјат вә јарадычылығы һаггында
чохлу мәғаләләр јазылмыш, Бақыда Азәрбајчан дилиндә
нәшр олунмуш «Дағыстан» әдәбијјаты антолокијасы»
(1959) вә «ССРИ халглары әдәбијјаты» (1966) китабын-
да бу сөз устасынын һәјат вә јарадычылығына ајрыча
вә мүһүм јер верилмишдир.

Сталскинин мүбариз һәјаты, бөјүк тәрбијәви әһә-
мијјәти олан бәдиин јарадычылығы илләрдән бәри Азәр-
бајчан үмүмтәһсил мәктәбләринин сон синифләринин,

али педагожи институтларын вә Дөвләт Университетинин филолокија факултәләринин мувафиг курсларынын дәрс програмына дахил едиләрәк тәдрис олунур. Язычы Совет һакимијјәти илләриндә Азәрбајчан охучулары тәрәфиндән рәғбәтлә гаршыланан гүдрәтли сәнәткарлардан олмуш, ана дилиндә јазылмыш ше'рләри 1934-чү илдән е'тибарән Азәрбајчан дилинә тәрчүмә олунмаға башламышдыр. Шаирин әсәрләри Азәрбајчан халгына һәмишә јахын олмуш, һөрмәтлә гаршыланмышдыр. Сталскинин сәнәтинә бәсләдији түкәнмәз мәһәббәтин нәтичәси оларағ 1957-чи илдә Ч. Чаббарлы адына «Азәрбајчанфилм» киностудијасы «Маһны белә јараныр» адлы бәдии филм чәкмишдир. Азәрбајчанын бир чох јазычы вә әдәбијјатшүнаслары ССРИ јазычыларынын Москвада кечирилмиш I гурултајында С. Сталски илә шәхсән көрүшүб дост олмушлар. Халғ јазычысы С. Рүстәм шаһиди олдуғу бир һадисәни инди дә хатырлајыр: гурултај күнләриндә бир дәфә Сталски нәһәнк Москва шәһәринә набәләд олдуғундан тәк-тәкинә галыр. Бөјүк сөз устасыны таныјан москвалылар онун јазычылар гурултајына кәлмиш нүмајәндәләр үчүн ајрылмыш ашханаја гәдәр апарылмасына көмәк етмишләр.

Сталскинин сәнәткар образына да Азәрбајчанын бир чох шаири һөрмәт бәсләмишдир. С. Вурғун, С. Рүстәм, О. Сарывәлли вә б. ше'рләриндә онун гүдрәтли бир сәнәткар олдуғуну гејд етмишләр. Сәмәд Вурғун «Бајрамгабағы» адлы ше'риндә демишдир:

Дағыстанлы Сүләјманы — о ағ сачлы ашиги биз
Күндә јени нәгмә гошан бүлбүл кими динләјириз.

Осман Сарывәлли исә 1937-чи илдә шаирин вәфаты мүнәсибәтилә јазырды:

Лакин, ағламасын дағлы гардашлар,
Онларын өлмәјән сәнәткары бар.
Елләрдән кәләчәк һәр заман сәси —
Өлсә дә шаирин нә дәрди вардыр:
Онун көзәл сөзү, ширин нәгмәси
Халгына әбәди бир јадикардыр.

Азәрбајчан халгы Сталскинин хатирәсини һөрмәтлә јад едир. Бакы шәһәриндә бир күчәјә онун ады верилмишдир.

ДҮНЈА ХАЛГЛАРЫ ЭДЭБИЈАТЫНДАН

БӨЈҮК ИНСАНПЭРВӨР

Талрыз бәшәријјәтин јаратмыш олдуғу бүтүн сәрвәтләри билмәклә өз зейнини зәнкинләшдирдијин заман коммунист олмағ олар.

В. И. Ленин

Дүнја әдәбијјатынын ән бөјүк нүмајәндәләриндән бири, јени алман әдәбијјатынын корифеји сајылан И. В. Гете орижинал әсәрләр јарадан мүтәфәккир сәнәткар, өз дөврүнүн һәртәрәfli инкишаф етмиш, јүксәк мәдәнијјәтли шәхсијјәтләриндән олмушдур. О, өмрү боју инсан шүүруну дин вә мөвһуматдан тәмизләмәјә, мәнсуб олдуғу халгын мәдәни инкишафына чалышмыш, һәјат вә мүбаризә ешгини, һәр шејә галиб кәлән реал дүшүнчәни, јүксәк инсани мәһәббәти, инсан әмәји вә азадлығыны тәрәннүм етмишдир. Өз вәтәнини, халгыны дәрин мәһәббәтлә севән јазычы, ејни заманда, башга халглара да һөрмәт едән бөјүк бир инсанпәрвәр иди. Даһи сәнәткар бәшәријјәтин тәлеји һаггында дүшүнүр, онун хошбәхт кәләчәјинә үмид бәсләјирди. Гетенин естетик принципләри дә инсанпәрвәрлик һиссләри илә бағлы олмушдур. О, мүгтәдир шаир, насир, драматург, публисист олмагла јанашы, һәм дә дәрин билијә малик философ вә сијаси хадим иди. Гете тәбиәт елмләри сәһәсиндә дә бир чох кәшфләр етмиш, физиканын ишыг бәһсиндәки «рәнкләр нәзәријјәси»ни ирәли сүрмүшдүр. Онуң шүүрлу һәјатында сәнәт вә әдәбијјат мәсәләләри әсас јер тутмушдур. Јазычынын зәнкин вә рәнкарәнк бир әдәби ирси вардыр.

Гете дүнја әдәбијјаты тарихинә лирик ше'р, гүввәтли эпик поэма, роман, драм вә башга әсәрләрин мүәллифи кими дахил олмушдур. О өз реалист сәнәт әсәрлә-

ри илэ алман бәдii әдәбијјатыны о вахта гәдәр көрүн-мәмиш јүксәк бир сәвијјә галдырмыш, новатор шаир-олмушдур.

XVIII әсрдә Алманијада мөвчуд сйјаси-инзибати вә-зијјәтә ујғун олараг үмуми әдәби дил зәиф инкишаф-етдијиндән, онда провинсиализм (әјаләтчилик) өзүнү көстәрирди. Һөте исә өз әсәрләри илэ јени алман әдәби-бәдii дилинин баниси олду.

Јазычы XIX әсрдә дүнјанын бүтүн көркәмли поетик-гүввәләри илэ әлағә сахлајырды. Онун Пушкин, Һејне, Бајрон, Беранже, Стендал сәнәтинә олан мәнәббәти чох сәчијјәвидир. Зәманәсинин бир сыра кәнч исте'дадлары Һөтенин әтрафында топлашырдылар. Пушкин јарады-чылығы һаггында данышан Белински онунла Һөтенин үмуми вә фәргли чәһәтләрини белә сәчијјәләндирмиш-дир: «Пушкин Авропанын бөјүк шаирләриндән аз-чох Һөтејә бәнзәјир вә о, инсанда һиссләрин инкишафына вә јаранмасына Һөтедән артыг тә'сир едә биләр. Бу бир-тәрәфдән, онун Һөтедән үстүн олдуғуну вә өз тәбиәтин-дәки сәнәткарлыг үнсүрүнә Һөтедән даһа садиг галды-ғыны сүбүт едирсә, диқәр тәрәфдән, Һөтенин Пушкин-дән өлчүјәсығмаз дәрәчәдә үстүнлүјүнү көстәрир. Чүн-ки Һөте башдан-ајаға фикирдир вә о, тәбиәти садәчә тәсвир етмәјиб, бәлкә тәбиәти мәчбур едирди ки, өз мү-гәддәс вә кизли сирләрини она ачсын. Һөтенин тәбиәтә-пантеист бахышы да бундан ирәли кәлир»¹.

Иоһанн Волфһанг Һөте 1749-чу ил август ајынын 28-дә Франкфурт-Майн шәһәриндә варлы һүгүгшүнас аиләсиндә анадан олмушдур. О, илк тәһсилени атасы-нын вә ев мүәллимләринин көмәклији илэ аиләдә ал-мыш бир сыра харици дилләри өјрәнмишдир. Он ал-ты јашында Лейпсиг дарүлфүнунун һүгүг факүлтәсинә дахил олуб али тәһсилени Страсбургда баша вураарг һүгүг елмләри доктору елми дәрәчәсини алмышдыр. Ла-кин о, тибб елминә, әдәбијјат вә ше'рә даһа чох һәвәс көстәрирди. Һәлә ушаглыг чағларында бир сыра ше'р вә кичик һәчмли драмлар јазан Һөте тәләбәлик илләрин-дә јаратдығы «Лирик маһнылар» китабчасы илэ бүтүн Алманијада танынмышды.

Али мәктәби битирдикдән сонра Ветслара кедән кәнч, Лотта Буфф адлы бир кәлини севир. Лоттанын

¹ В. Г. Белински. Рус әдәбијјаты классикләри һаггында. Бақы, Ушагкәнчнәшр, 1954, сәһ. 128.

эри олдуғундан, Һөтө онунла евләниб хошбәхт ола бил-мир. Бу гәрибә севки мачәрасынын тә'сири илә о, «Кәнч Вертерин изтираблары» адлы лирик романыны јазыр, 1772—1773-чү илләрдә Һөтө «Франкфурт елми хәбәрләри»ндә алман мәдәнијјәти мәсәләләринә даир мәгаләләр чап етдирир. Франкфурта гајытдыгдан сонра мәшһур «Фауст» әсәрини јазмаға башлајыр. 1775-чи илдә Һер-сог Карл Августун дә'вәти илә Вејмара кәлиб бир јазычы вә алим кими јарадычылығынын ән мәһсулдар дөврүнү бурада кечирир. О, тез-тез Исвечрә, Франса вә Италијаја сәјаһәт едир. Өмрүнүн сонракы илләрини исә Вејмарда јашајыб 1832-чи ил март ајынын 22-дә орада вәфат едир.

Һөтө бәдни јарадычылыға чох кәнч јашларындан башламышдыр. Илк әсәрләрини тәглид јолу илә јазан шаирин јарадычылығында Страсбургга көчдүкдән сонра дөнүш әмәлә кәлир. Бу заман Страсбургда әдәбијјатчы Һердерин башчылыг етдији «Штурм унд дранк» («Һүчүм вә фыртына») адлы хүсуси әдәби-ичтимаи һәрәкатын нүмајәндәләри топлашмышдылар. «Штурм унд дранк» әдәби дәрнәји јени јетишән, анчаг һәлә мөһкәм-ләшмәмиш алман буржуазијасынын дүнјакөрүшүнү, әсас мәфкурәсини ифадә едирди. Кәнч алман зијалыларындан ибарәт олан «Һүчүмчулар» феодал имтијазларына гаршы чыхыб, шәхсијјәт азадлығыны тәблиғ едирдиләр. Кәнчлијиндә бу һәрәката рәғбәт бәсләјиб, ондан тә'сирләнмиш Һөтө 1773-чү илдә илк бөјүк әсәри олан «Кетс фон-Берлихинкен» адлы тарихи драмыны јазмыш, әсәр о заманкы охучулар ичәрисиндә мүәллифинә шөһрәт газандырмышды. Драмын гәһрәманы Кетс мүчәррәд дә олса, азадлыг идејаларыны ифадә едирди. Аз сонра шаир мәһдуд көрүшлү «Һүчүмчулар»дан узаг-лашды. Чох мәһсулдар ишләјән јазычы күлли мигдарда ше'р, поэма, роман вә пјесдән башга, баллада, мәнзум вә мәнсур афоризм, хатирә, күндәлик, очерк, сәјаһәтнамә, әдәби-тәнгиди мәгалә, инчәсәнәт һаггында гијмәтли әсәрләр јазмышдыр. Һөтө әдәбијјат вә сәнәтшүнаслыг мәсәләләриндән бәһс едән 20 чилдлик «Поезија вә һәгигәт» әсәринин мүәллифидир. Онун мүасири Шиллерлә (1759—1805) мәктублашмалары да чох сәмәрәли олмушдур. Шиллерин өлүмүнә гәдәрки он ил мүддәтиндә јаздығы мәктублар, демәк олар ки, әсасән әдәбијјат вә сәнәт мәсәләләринә, Шекспир, Леонардо да Винчи, Рембрандт вә б. сәнәткарлара һәср олунмуш-

дур. Мәктублар вә язычынын башга әсәрләри онун: һәмшә сәнәтдә реализмин тәрәфдары олдуғуну, мәзмуну формадан үстүн тутдуғуну көстәрир. О, мұхтәлиф халгларын әдәбијјатындан олан классик әсәрләри алман дилинә тәрчүмә етмишдир. Һөтенин бәдии ирси ичәрисиндә дүнја поезијасынын ән көзәл инчиләриндән сајылан «Дағ зирвәләри», «Сәһәр чичәји», «Мешәләр падшаһы», «Мај маһнысы» кими лирик ше'рләри, «Коринф кәлини», «Керман вә Деротеја», «Вилһелм мејстер», «Кетс фон-Берлихинкен», «Кәнч Вертерин изтираблары», «Фауст» кими бөјүк һәммли әсәрләри диггәти. хүсусилә чәлб едир. «Јени доған буржуазијанын күнәши» кими танынмыш язычы илк әсәрләриндән башлајараг феодал дүнјакөрүшүнә вә адәт-ән'әнәләринә гаршы чыхмышдыр. О, «Прометеј» ше'ри илә мә'нәви вә чисмани көләлијә лә'нәтләр јағдырыб, азадлыг идејаларыны тәрәннүм едирди. Һөте антик әдәбијјатдакы мәшһур Прометеј образынын дили илә дејир: «Мән инсанларын көз јашыны гурутмајан, ән кичик бир варлығы белә еһтијач вә зәруријјәтдән гуртармајан аллаһлара табе олмаг истәмирәм». Һеч шүбһәсиз, бу сөзләр Һөтенин о заманкы алман чәмијјәтинә олан е'тиразынын бир ифадәси иди. «Инсан» ше'риндә варлығы реалистчәсинә дәрк етмәк јолу илә камала чатмаға, өмрү фајдалы ишләрә сәрф етмәјә чағырырды. Ән көзәл әсәрләриндән олан «Коринф кәлини»ндә исә Һеч бир һакимијјәтин кәнчлик еһтирасыны сөндүрә билмәјечәји фикри ифадә олунмушдур. О, Сократ, Јули Сезар, Ификенија, Мәһәммәд (мүсәлманларын пејғәмбәри) һаггында да әсәрләр јазмағы планлашдырыр. Јарымчыг галмыш «Мәһәммәд» әсәриндә шаирин чәсарәтли пантеист көрүшләри диггәти чәлб едир. Һөте Мәһәммәд образы илә кәнчлик илләриндәки идеалист фәлсәфи көрүшләрини тәблиғ етмәјә чалышыр. Шаирин тәсвириндә Мәһәммәд дүнјаја мүәјјән идеја кәтириб ону һәјата кечирир; бәшәријјәтин бир һиссәси мүсәлманлығы гәбул едир. Јени е'тигад, идеја ахтарычысы, нараһат мүтәфәккир кими тәсвир едилән Мәһәммәд улдузлу бир кечәдә сәһрада дәрин дүшүнчәләрә далыб, аја, улдузлара мұрачиәтән өз гөвмү үчүн ишыг, дүзкүн јол, идрак истәјир. Бу заман сүд анасы Һәлимә ону ахтара-ахтара кәлиб бурада тапыр вә тәктәһна отурмасынын сәбәбини сорушур. Мәһәммәд тәк дејил, өз аллаһынын јанында олуб, онун шәфғәт вә мәрһәмәти илә хошбәхт олдуғуну сөјләјир. Һәлимәнин «Сән

аллаһы көрүрсәнми?», «Аллаһ һарададыр?» суалларына Мәһәммәд: «О, һәр јердә, бүтүн әшја вә һадисәләрдә-дир» чавабыны вериб, көјләрдән «инсан нәслини мә'нәви әсарәтдән хилас етмәји»¹ тәмәнна едир.

Көрүндүјү кими, Һөтә Мәһәммәд образына истәдији идејалары, габагчыл көрүшләрини тәблиғ етмәк үчүн мурациәт етмиш, ону тарихи һәгигәтин әксинә олараг, һуманист бир мүтәфәккир кими көстәрмишдир.

Һөтә мәктуб вә күндәликләр шәклиндә јазылмыш чилк нәср әсәри «Кәнч Вертерин изтираблары» романында XVIII әсрин ахырларында алман кәнчлијинин һәјатыны, изтирабларыны тәсвир едир. Кәнч һүгүгшүнас Вертерин јашадығы мүһитдән наразылығы, үмидсизлији вә Лоттаја бәсләдији уғурсуз севкиси ону бәдбинләшдирир. Романын ахырында гәһрәман интиһар едир. Мүһитә гаршы үсјан кими верилән бу интиһар о заманкы кәнчлијин зәифлијини, һәлә камала чатмадығыны көстәрир. «Кәнч Вертерин изтираблары»нда тәкчә уғурсуз мәһәббәтдән бәһс олунмур. О, үмүмиләшдиричи сәчијјә дашыјыб, дөврүн бир сыра мүһүм ичтимаи-сијаси мәсәләләри, мүәјјән бир нәслин тәлеји, идеаллары вә изтирабларыны әкс етдирир. Ағыллы, истәдадлы кәнч Вертер ашағы тәбәгәнин нүмајәндәси олдуғундан чәмијјәт тәрәфиндән гијмәтләндирилмир. Лоттаја бәсләдији мәһәббәт ону дәрин бир үмидсизлијә салыр. Амансыз ичтимаи мүһитдә инсанлыг ләјагәти тәһгир олунмуш гәһрәман һиссијјата гапылараг өзүнү мәһв едир. «Вертерин изтираблары» кәнч буржуазиянын үсјанкар, ејни заманда, мүтәрәддид дүнјакөрүшүнүн бәдии ифадәси иди. Фәрдијјәтчи бир шәхсијјәт олан Вертер јашадығы ичтимаи мүһит вә онун ганунлары илә разылаша билмир. Вертерин мүбаризәси заһирән мәһәббәт өртүјүнә бүрүнсә дә, маһијјәт е'тибарилә башгадыр. О, гејримүәјјән бир «һүрријјәт»и, шәхси азадлығы севир, бу јолда анчаг гуру е'тираздан узаға кетмәјән пассив бир мүбаризә апарыр. Икичилдлик «Вилһелм Мејстер» әсриндә дә јазычы XIX әсрин әввәлләриндәки алман кәнчлијинин һәјат вә тәлејини әкс етдирмишдир. «Вертер»дән фәргли олараг бу әсрин гәһрәманлары тәшәббүскар, ишкүзар кәнчләрдир.

Һөтәнин ән мәшһур әсәри, һеч шүбһәсиз, «Фауст»-

¹ Бах: И. В. Гете. Сочинения. ГИЗ, М.—Л., 1932, т. II, сәһ. 73—76.

дур. Ону 1772-чи илдә, 23 јашында кәнч икән јазмаға башлајыб 1831-чи илдә, 82 јашында битирмишдир. Эл-бәттә, әдиб бу арада өзүнүн башга бир чох әдәби, елми, фәлсәфи әсәрләрини дә јаратмышдыр. Анчаг диггәт мәркәзиндә һәмишә «Фауст» дајанмышдыр. «Фауст» һөтә реализминин сәчијјәви мәһсулудур. Шаирин реалист дүнјакөрүшү бурада даһа мүкәммәл вә долғундур. Әсәрин әсас гәһрәманы Фауст чошғун, фәал вә јарадычы бир инсандыр. Варлығын мә'насыны дәрк етмәк истәјән гәһрәман һәјаты елм, билик сәјәсиндә әлдә едир. Дүнјанын бүтүн әзаб вә севинчләрини дадмаг, ән тәһлүкәли дәгигәләрдә горхмамаг, вурушмаг арзулары илә чырпынан Фауст өзүнү һәјатын гојнуна атыр. Тарихин бир чох имтаһанларындан кечдикдән сонра бу нәтичәјә жәлир ки, торпаг үзәриндә азад вә хошбәхт инсанларын һакимийјәти јарадылмалыдыр. «Фауст» чох доғру ола-раг алман һәјатынын енсиклопедијасы кими гијмәтләндирилир. О, һәјатла, мүәјјән тарихи дөвр вә мүһитлә, даһа доғрусу, һөтенин јашадығы Алманија вә алман халгынын һәјаты илә үзви сурәтдә бағлыдыр. Әсәрин сонларында гоча Фаустун дили илә дејилмиш «јашамаға вә азадлыға һәр күн бунлар уғрунда чарпышанлар лајигдирләр» сөзләри диггәти чәлб едир.

Бу гәнаәт «Фауст»ун, үмүмән һөтә јарадычылығынын башлыча идејасыны тәшkil едир. Әсәрин белә бир нәтичә илә гуртармасы һеч дә тәсадүфи дејилдир; әслиндә Фаустун арзу етдији һәјат елә һөтенин өзүнүн арзусу иди. О өз өлкәсини мәһз белә көрмәк истәјирди.

Фауст сурәти јазычыны 60 ил дүшүндүрән елми-фәлсәфи фикирләрин, јени чәмијјәт, һәјат һаггындакы идејаларын чанлы ифадәсидир. О, реал дүшүнчәјә әсасланыб диндән узаглашыр. Инсан ағлынын тәсдиг едә билмәдији мөвһум хәјаллары рәдд едәрәк, чанлы һәјат вә һәгигәтлә һесаблашмаға чалышыр, јер үзүндә инсанларын хошбәхтлијинин мүмкүн олмасы нәтичәсинә кәлир. Бу хошбәхтлик исә азад вә биркә зәһмәтлә мүмкүн ола биләр.

Бә'зи мәһдуд чәһәтләринә бахмајараг, «Фауст» һөтә дөврүнүн габагчыл фәлсәфи фикирләрини ифадә едән гүввәтли бир әсәрдир. Азад вә хошбәхт јашајан совет адамлары үчүн «Фауст»ун хүсуси тарихи-бәдиин әһәмијјәти вардыр. Оун мотивләри әсасында ајры-ајры вахтларда бир сыра сәнәт әсәрләри, опера јарадылмышдыр.

Һөтө җарадычылыгынын ән мүнһүм чәһәтләриндән бирини онун Шәрг шаирләри, Шәрг поезијасы илә бағлы олан сәһифәләри тәшкил едир. Гәрби Авропа өлкәләриндә Шәрг шаирләринин әсәрләри илә таныш олуб, җарадычылыгында онлардан тәсирләнмиш сәнәткарлардан бири Һөте иди. Һөте Шәргин бир сыра ән мәшһур шаирләринин, о чүмләдән Низами Кәнчәвинин әсәрләри илә Авропа шәргшүнасларынын, хусусән И. Ј. Һаммерин (1774—1856) тәрчүмәләри васитәсилә таныш олмуш, сонра онлары орижиналда охумаг үчүн әрәб әлифбасы вә фарс дилини өјрәниб һәјатынын он ики илини Шәрг тарихи вә әдәбијјатынын мүталиәсинә һәср етмишдир. О, Фирдовси, Низами, Әнвәри, Руми, Сә’ди, Һәфиз, Чами кими классик јазычыларын әсәрләрини өјрәнир, онлар һаггында мүәјјән гејдләр едир, өзү дә Шәрг лирик поезијасы руһунда ашиганә әсәрләр јазырды. Һөтенин тәдгигатчылары онун кечмишә, башга халгларын поезијасына мүрачиәт етмәсини «һичрәт» адландырмышлар. Бу «һичрәт» мәшһур «Гәрб-Шәрг диваны»¹нын мејдана чыхмасы илә нәтичәләнмишдир. «Диван» Һөтенин јүксәк инсанпәрвәрлијинин, естетик-фәлсәфи көрүшләринин, поетик марағынын ифадәсинә чеврилр. Шаирин җарадычылыгынын сон дөврләринә аид лирик ше’рләрин бөјүк бир һиссәси һәммин «Диван»да топланмышдыр.

«Гәрб-Шәрг диваны»нын јаранмасына илк дәфә Һәфиз Ширазинин 1812—1813-чү илләрдә алман дилиндә чап олунмуш ше’рләринин мүәјјән тәсири олмушдур. Һөте гәрибә бир алуәликлә бу Шәрг лирикинин әсәрләрини тәдгиг етмәјә башламышды. Бөјүк әмәјин мәһсулу олан «Гәрб-Шәрг диваны» бә’зи буржуа идеологларынын зәни етдији «вахты кечмиш Шәрг үслубунда јазмаг» дејил, ше’рин, сәнәтин кәләчәк инкишафыны габагчадан көрмәјин нәтичәси кими чох гијмәтлидир. О, бәдин җарадычылыгыда Гәрбдән Шәргә кечмәјин хусуси бир формасы олмуш, һәр ики мәдәнијјәтин (Гәрб вә Шәрг мәдәнијјәтинин) үзви синтези кими парламышдыр. Романтизм үчүн сәчијјәви олан Шәргә мараг «Диван»да өз долгун әксини тапмышдыр. Онда Шәрг поезијасынын әтри, Шәргә хас һикмәт вә мәһәббәт дујулур. Әсәр Һө-

¹ Бах: «West-Ostlicher Diwan», 1819.

тенин поетик ирсини јени мөвзу вә формаларла ээнкин-лэшдириши, шаирин варлығына дүнја әдәбијатынын бөјүк идејалары һаким олмушдур. «Диван»ын јаранмасында башга бир һадисәнин дә мүнһүм ролу олмушдур: Һөтә 1814-чү илин јајында Мајн чајы саһилиндә сакит бир маликанәдә јашајан банк саһиби Виллемер анләсинин гонағы оларкән ев саһибинин вахтилә шәһәр театры сәһнәсиндән кәтириб сонралар евләндији чох көзәл, чазибәдар, маһир исте'дада малик кәнч гадыны Марианна фон Виллемерә вурулур. Бу заман 65 јашлы шаир Шәрг ашиги «Һатәм» (бә'зән «Һафиз», «Јусиф»), 30 јашлы Марианна исә «Зүлејха» мәгамында дајаныр. Севкилиләр арасында башланмыш мүәшигә Һөтенин кәнчләшмәсинә, ики ил давам едән мәһәббәт дөврүнү чох шән кечирмәсинә сәбәб олур. Һөтә илә Марианна арасындакы јазышмаларда гаршылыгылы мүрачиәтләрин мүндәричәсини башгаларындан кизләтмәк үчүн» рәмзи образ вә ифадәләр ишләдилир. Мәсәлән, мөвһүм бәһишт һуриси образында шаир өз дүнјәви Зүлејхасыны, јәни Марианнаны дүшүнүр. Һөтә мә'шугәсинә һәср етдији ше'рләрин чохуну «Гәрб-Шәрг диван»ынын «Зүлејханама» бөлмәсинә дахил етмишдир. «Диван» илк дэфә китаб шәклиндә 1819-чу илдә нәшр олунса да, онун әсас өзәји — «Зүлејха»ја һәср олунмуш интим лирик ше'рләр 1814-15-чи илләрдә јазылмышдыр. «Зүлејханама»дәки «Зүлејха», «Зүлејха дејир (данышыр)», «Зүлејха Јусифә вурулмушдур», «Јенидән бир јердә» вә с. кими ше'рләр әсасән инчә мәһәббәт вә бу мәһәббәтлә әлагәдар јаранмыш гысганчылыг һиссләрини ифадә едән көзәл сәнәт әсәрләридир.

«Гәрб-Шәрг диваны»нда сијаси мәзмунлу ше'рләр дә чохдур. Онда Наполеон Бонапартын 1800—1810-чу илләрдә апармыш олдуғу мұһарибәләр нәтичәсиндә Авропада јаранмыш вәзијјәт дә сијаси вә руһи бир бөһран кими өз әксини тапмышдыр. Шаир ачыг шәкилдә демәсә дә мұһарибә нәтичәсиндә мүсибәтләрә дүчар олмуш халгларын һәјатына ачыјырды. Зәманәсиндәки сијаси һадисәләрдән, мүасир һәјатдан узаглашыб Шәрг поезијасына гапылмасы Һөтејә һәм өз шәхси биографијасынын әламәтдар бир дөврү, һәм дә Авропа тарихиндә мүнһүм һадисә сајылан Наполеон мұһарибәләри дөврү үзәриндә дүшүнмәк вә фикирләринә јекун вурмаға имжан јаратмышды. Тәсадүфи дејил ки, «Диван»ын «Тејмурнамә» бөлмәсиндәки Тејмур образында нәзәрдә ту-

тулан Наполеонун тәхрибатчы фәалијјәтинә шаирин мәнфи мүнәсибәти һисс олунур. Ше'рләрин бир чохунда тарихи-сијаси мотивләр мәнәббәт мотивләри илә вәһдәтдә верилир. Белә ше'рләрдә шаир өз һиссләрини Зүлөј-хасы илә бөлүшүр, бу јолла «мүтләг мә'нәви азадлыг» кими гијмәтләндирилән мәнәббәтин бәдин-фәлсәфи ифадәсини јарадыр.

«Гәрб-Шәрг диваны»нын бир һиссәси Шәргин ән бөјүк шаирләринин лирик сәпкидә јазылмыш ше'рләрини, икинчи гисми исә һөтенин өз орижинал ше'рләрини әһатә едир. Он ики бөлмәдән ибарәт олан «Диван»ынын һәр бөлмәсинә Шәрг поезијасы үслубуна ујғун хүсуси адлар верилмиш, епиграфлар әләвә едилмишдир. Бундан башга, она «Дустнамә» («Достлар китабы») адлы әлаһиддә бир бөлмә дә артырылмышдыр. һөтенин планына кәрә, һөрмәтли, севимли шәхсләрә бәхш етмәк үчүн «севки вә мәнәббәтин ән көзәл, нәш'әли сөзләри»ни өзүндә еһтива етмәли олан бу бөлмәнин әтрафы зәрли Шәрг миниатүрләри илә бәзәнмәли иди. Шаир «Диван»а «Гејдләр вә тәдгигләр» адланан бөјүк бир изаһат дә јазмышдыр. һөтә дөврүндәки шәргшүнаслығын мүһүм саһәләрини әһатә едән бу «Гејдләр»дә ән гәдим дөврдән башлајараг Јахын Шәрг тарихинин бүтүн мәрһәләләринин хүласәси верилмиш, шәргшүнаслығын тарихи изаһ едилмишдир. һөтәјә кәрә, бүтүн шәрглиләр анадан шаир доғулур, онларын истәдадыны исә охучулар јайырлар. Шәрг дејәндә, о, мүсәлман Шәргини, мүсәлман аләмини нәзәрдә тутурду. Шаир Шәрги өјрәндикчә, о аләмә даһа чох бағланыр, онун мүдриклик, камиллик, һикмәт үмманы олдуғуну играр едир.

«Гәрб-Шәрг диваны»нын Азәрбајҗан әдәбијјаты тарихинин тәдгиги илә мәшғул олан алимләр, азәрбајҗанлы охучулар үчүн даһа марағлы олан хүсусијјәтләриндән бири онда Низами Кәнчәвинин һәјат вә јарадычылығына верилән әсасән јүксәк објектив гијмәтдир. һөтә бурада мүталиә етдији Шәрг шаирләри, хүсусән Низами вә онун јарадычылығы һаггында гијмәтли фикирләр ирәли сүрмүшдүр. Бу фикирләр Шәрг әдәбијјаты вә халғларынын тарихини өјрәндикдән сонра һөтенин чыхардығы нәтичәләрдир. О, Низами јарадычылығынын әсас маһијјәтинә даһа артыг диггәт јетирмиш, тәдгигат нәтичәсиндә шаирин һәјатынын бир сыра фактларыны дәгиг кәстәрмәјә мүвәффәг олмушдур. Әсәр Низаминин һәјат вә јарадычылығы илә һөтенин чидди мәшғул ол-

дуғуну, өз ше'рлериндә Низами әсәрлериндәки мотив-
ләрден мәнәртлә истифадә етдијини ашқара чыхарыр.

Һөтенин јашадығы дөврдә буржуа шәрғшүнаслары
бир сыра Шәрғ тәзкирәлеринин, хүсүсэн Дөвләт шаһ
«Сәмәргәндинин вердији мә'луматы тәқрар едиб әсәрлә-
ринин фарсча јазылдығына көрә Низаминин Иран шаи-
ри олмасыны иддиә етмишләр. Мүстәгил һәрәкәт едиб
«иддиә тәдгигат нәтичәсиндә Низаминин һәјаты һағғын-
да дүзкүн нәтичәјә кәлән Һөте исә «Гәрб-Шәрғ дива-
ны»нын «Гејдләриндә дејир: «О, (Низами. — 3. Ә.)
пешәсинә ујғун оларағ сәлчугиләр һөкмранлығы алтын-
да сакит һәјат кечирмиш вә доғма шәһәри олан Кәнчәдә
дәфн едилмишдир»¹. Һөте Низаминин кәнчәли олмасы-
ны сөйләркән, шаирин фәалијјәт даирәсинин Асија илә
Авропа арасында јерләшмәсинә дә хүсүси әһәмијјәт
вермиш, бу чәһәтин онун кифәјәт гәдәр билик әлдә ет-
мәсинә көстәрдији көмәји нәзәрә чарпдырмаға чалыш-
мышдыр. О өз шаир мұәллимини «јүксәк јарадычылығ
ылһамына малик олан бир шәхсијјәт» кими сәһијјәлән-
дирир. «Диван»да, «Једди көзәл» мүстәсна олмағла,
Низаминин бүтүн поемаларындан олан ше'рләрин мұәј-
јән һиссәсинин тәрчүмәси верилмишдир. О, Низаминин
әсәрлериндә мүрәккәб инсан образлары вә сһтираслары
вермәк, поемаларыны мәнәртлә гурмағ мәсәләсиндән
дә әтрафлы бәһс едир. Һөтенин е'тирафына көрә, Низа-
ми «Хәмсә»синә дахил олан поемалар чоһчәһәтлидир.
Онда шаирин биләваситә әхлаг мәсәләләринә һәср олун-
муш ше'рлериндәки чәзибәдарлығ диггәтәләјигдир. Бу
сөзләрлә Һөте, һеч шүбһәсиз, «Сирләр хәзинәси»ни нә-
зәрдә тутмушдур. «Диван»ын «Һикмәтнамә» вә «Мәд-
хәлнамә» бөлмәләриндәки ше'рләрин һәкиманә вә әх-
лағи руһу «Сирләр хәзинәси» илә јахындан сәсләшир.
Һөте Низаминин севки мачәраларынын тәсвириндә гүв-
вәтли бир сәнәткар олдуғуну гејд едәрәк јазыр: «Низа-
ми әсәрлериндә зәриф ешг, дәрин мәнәббәт әләғәләрин-
дән бәһс едир. Әкәр Фирдовси бүтүн гәһрәманлығ әфса-
нәләриндән истифадә етмишсә, Низами инчә мәнәббәт
әләғәләринин ән инчә хәтләрини өз әсәрләри үчүн мате-
риал сечмишдир». «Мүталиә үчүн китаб» («Дәрс, јахуд
«оху китабы») ше'риндә бөјүк сәләфинин мәнәббәт мөв-
зусунда јаздығы китабы «Китаблар шаһы» адланды-
рыр. Ше'рдә «Севинч, вүсал, ајрылығ вә һәсрәти өзүндә

¹ И. В. Гете. Сочинения (рекл. издание), т. IV, сәһ. 113.

топлајан мѣһѣбѣт китабыны» диггѣтлѣ охуѣуғундан бѣһс ачыр. Һѣте јазыр ки, «бүтүн китабларын шаһы олан бу китаб чох гѣрибѣдир; онун вѣрѣглѣри гѣмлѣ долу, севинчин тѣсвири исѣ чох аздыр. Вүсалдан анчаг бир нечѣ сѣһифѣдѣ бѣһс олундуғу һалда, ајрылыг (һичран) фѣсиллѣри сонсуздур». Шаир Низаминин ѳз ашиг гѣһрѣманлары арасындакы зиддијјѣтлѣри кѣстѣрѣркѣн мѣсѣлѣни фѣвгѣл'адѣ бир бачарыгла һѣлл етдијини гѣјд еѣиб дејир:

Еј Низами, нѣтичѣдѣ доғру јолу дүз тапдын сѣн;
Мүшкүллѣри ким һѣлл едѣр? — севкилилѣр говушаркѣн!

«Диван»да «Искѣндѣрнамѣ»дѣки мотивлѣрин дѣ тѣ'сири һисс олунур. «Гѣјдлѣр»дѣ кѣстѣрилир ки, Низамин ѳсѣрлѣриндѣ гѣһрѣман вѣ һадисѣлѣри заһири тѣрѣфи илѣ дејил, ѳсасѣн даһили маһијјѣти илѣ гѣјмѣтлѣндирир, јаратдығы сурѣтлѣрин ѳһвали-руһијјѣсинѣ хусуси фикир верир. Низами јарадычылығынын зѣнкинлији, онун садѣ шејлѣрдѣ мѣ'на, маһијјѣт ахтармаг истѣ'дады Һѣтени тѣѣччүблѣндирир.

Һѣте јарадычылығындан бѣһс едѣн тѣдгигатчыларын чоху «Гѣрб-Шѣрг диваны»нын адыны чѣкмѣклѣ кифајѣтлѣнмишлѣр. Бунларын ичѣрисиндѣ Емил Лүдвиг, Л. М. Кессел, совет шѣргшүнасы И. С. Бракински, З. В. Житомирскаја, хусусѣн кѣркѣмли совет јазычысы, филолокија елмлѣр доктору М. Шакинјан вѣ профессор ѳ. Ағажѣв мүстѣсналыг тѣшкил едирлѣр. Ашиганѣ ше'рлѣ долу «Гѣрб-Шѣрг диваны»ндан бѣһс едѣн Лүдвигин јаздығына кѣрѣ, Шопенһауерин (алман философу Шопенһауер нѣзѣрдѣ тутулур. — З. ѳ.) бачысы Аделаида тезтѣз Һѣтенин евинин гонағы олурду; бу заман шаирин гадынлара еһтијачы олмаса да, јанында гадын јохлуғуну тез һисс едирди¹. Бу сѣзлѣр вахтилѣ Лотта Буффа, сонра Марианна фон Виллемерѣ вѣ бир башгасына ашиг олмуш Һѣтенин гадын кѣзѣллијинѣ, нѣвазишинѣ һѣч вахт биканѣ мүнѣсибѣт бѣслѣмѣдијини кѣстѣрир.

«Диван» илѣ марагланмыш М. Шакинјан вѣ ѳ. Ағажѣв онун мүѣллифинин Низамијѣ олан мүнѣсибѣтинин бѣ'зи чѣһѣтлѣрини изаһ етмѣјѣ чалышмышлар. М. Шакинјан Һѣте поезијасы һаггында јаздығы китабда² ѳ.

¹ Эмиль Людвиг. Гете. М., изд-во «Молодая гвардия», 1965, сѣһ. 478.

² М. Шагинян. Гете. М., изд-во АН СССР, 1950.

Ағајев исә «Низами вә дүнја әдәбијјаты» адлы монографijasынын¹ мувафиг бәһсиндә һөтенин Низамнја олан мунасибәти барәдә бир сыра мараглы мулаһизәләр ирәли сүрмүшләр. Шакинјана көрә, һөтенин «Диван»ы јаратдығы дөврдәки әһвали-руһијјәсиндә Низами јарадычылығына ујғун кәлән бир сыра кејфијјәт өзүнү көстәрир². Һөтә «Диван»ын Низами һаггында бәһс едилән һиссәсиндә көстәрир ки, шаир Хосров вә Ширин, Лејли вә Мәчнун кими севкилиләри тәсвир едәркән ән дәрин мәһәббәти, сәмими мунасибәтләри өзү үчүн материал сечмишдир.

Низами вә һөтенин чох диггәтли муталиәчиләриндән олан јазычы А. А. Фадејев дә һаглы олараг демишдир: «Лејли вә Мәчнун», «Хосров вә Ширин» кими әсәрләр Һөтејә чох бөјүк тә'сир бағышламышды. О өз јазыларында Низаминин тәрәннүм етдији мәһәббәт һиссинин даһијанә бир сурәтдә јүксәлдијини вә бу мәһәббәтин инсанларын бир-бирләринә олан ади мәһәббәтиндән даһа јүксәк олдуғу кими, бәшәри, инсанпәрвәрлик һиссинә чеврилдијини гејд етмишдир»³.

Ә. Ағајев Һөтенин јашадығы дөврдә мүртәче-идејалары, ичтиман гурулушдакы гүсурлары тәнгид етмәк, Һәјат вә чәмијјәт һаггындакы хејрхаһ арзу вә идејаларыны ифадә етмәк үчүн өзүндән бир нечә әср әввәл јашамыш бөјүк Азәрбајчан шаиринә мүрачиәт етмәсини, онун сөз хәзинәсиндәки гијмәтли инчиләрдән әсәрләриндә бәһрәләндијини хүсуси олараг гејд едир. Шәргшүнасларын Азәрбајчанда кечирилмиш II үмумиттифаг конфрансынын иштиракчысы — Берлин университетинин профессору Һорст Гриниг Низаминин поезија бајрамындакы чыхышында демишдир: «Чохданкы арзум јеринә јетди. Мән Низаминин вәтәнинә кәлиб чыхдым. Низами өз халгынын фикир вә арзуларыны ифадә етмиш бөјүк шаирдир. Онун инсанпәрвәрлик идејалары Авропанын бир чох көркәмли мәдәнијјәт вә елм хадимләринин јарадычылығына тә'сир көстәрмишдир. Онларын арасында биз там әсасла Һөтенин, Һејненин, Шиллерин адыны чәкирик. Сағ олсун Азәрбајчан халгы ки,

¹ Ә. Ағајев. Низами вә дүнја әдәбијјаты. Бақы, Азәрнәшр. 1964.

² М. Шагинян. Гете. сәһ. 61.

³ Бах: «Бакински работни» гәзетп, 23 сентјабр 1947-чи ил.

өз көзәл шаиринин вә мütәфәккиринин хатирәсини белә әзиз тутур»¹.

ССРИ ЕА Шәргшүнаслыг Институтунун бөлмә мүдири, филолокија елмләри доктору М. Османов дүнја әдәби просесиндә Низами јарадычылығыны, онун өлмәз ирсини өјрәнмәк үчүн индијә гәдәр көрүлән ишләрини әһәмијјәтини јүксәк гијмәтләндирмишдир. Лакин көрүлмәли ишләр дә һәлә чохдур.

Низами сәнәтинин тә'сир күчү һаггында зәнкин тәдгигат материалы верән «Гәрб-Шәрг диваны» чох тәәсүф ки, индијә гәдәр Азәрбајчан дилинә тәрчүмә олунмамышдыр. Һалбуки, даһи сәнәткарын јарадычылығынын вә Азәрбајчан-алман әдәби әлагәләринин даһа дәриндән өјрәнилмәсиндә һәмин китабын тәрчүмәсинә бөјүк еһтијач вардыр. Бу проблемин һәлли мұвафиг тәшкилат вә нәшријјатларын гаршысында мұһүм бир вәзифә кими дурур.

* * *

Јени сосиалист чәмијјәти өз бөјүк мәдәнијјәтини јаратмагда Низами, Пушкин, Толстој, Чехов, Шекспир, Бајрон, Һөте кими сәнәткарларын әсәрләриндән дә истифадә едир. Буржуа мütәфәккирләри Һөтенин әсәрләринин мұбариз руһуну тәһриф етдикләри һалда, ССРИ халглары, үмүмән габагчыл бәшәријјәт бу бөјүк јазычынын бәдии ирсини севә-севә охујуб өз ана дилләринә тәрчүмә едәрәк, кениш халг күтләләри арасында јайыр. Һөтејә вә онун јарадычылығына ән дүзкүн гијмәти марксизм классикләри вермишләр. Маркс вә Енкелс әсәрләриндә Һөтенин алман әдәбијјатында ән бөјүк истәдад олдуғуну көстәрмишләр. Лакин онун јарадычылығындакы зиддијјәтләри дә нәзәрдән гачырмамышлар. Һөте јарадычылығынын бүтүн гүввәтли вә зәиф чәһәтләри јашадығы дөвр вә мәнсуб олдуғу чәмијјәтдәки зиддијјәтләрин бәдии ифадәсидир. Енкелсин мүәјјән етдији бу зиддијјәтләр Һөте дүнјакөрүшүнүн синфи мәһдудлуғундан ирәли кәлмишдир². Һөтенин јарадычылығыны шәрһ едән Енкелс шаирин әсәрләрини вә јарадычылығыны тәһриф етмәјә чалышан буржуа әдәбијјатшүнаслары илә мұбаризә апарараг, ону ингилаби пролетариат

¹ «Коммунист» газетп, 29 мај 1983-чү ил.

² Бах: К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. IV, сәһ. 233.

чәбһәсиндән дүзкүн гијмәтләндириб, «бөјүк алман» адаландырымыш, филистерлијини (өзүнү бәјәнмәклијини), зәһф чәһәтини дә көстәрмишдир. Карл Маркс да һөтә-јарадычылығына бөјүк әһәмијјәт вермишдир. 1860-чы илләрдә Марксын гызлары аталарындан кимләрин онун: үчүн севимли шаир олдугларыны сорушдугда: «Шекспир, Есхил вә һөтә»—чавабыны алмышлар. В. И. Ленинни чох охудуғу бәдини әсәрләрдән бири «Фауст» олмушдур. Даһи рәһбәр ингилабын дүшмәнләрини ифша едәркән «Фауст»дан бир нечә јердә ситат кәтирмишдир. Ленин 1920-чи илдә јаздығы «Публисистин гејдләри» мәгаләсиндә ингилаба хәјанәт едән оппортунист Отто Бауери «Фауст»дакы схоласт илаһијјәтчы алим Вагнерә бәнзәдир. «Халг достлары» нәдир вә социал-демократ-лара гаршы онлар нечә мүбаризә едирләр?» әсәриндә исә халгчыларын филистерлијини, авамлыг үзүндән өзләрини бәјәнмәләрини ифша едәркән һөтенин ше'рләриндән мүвафиг мисаллар кәтирир.

Һөтенин әсәрләри Азәрбајчан дилиндә һәлә ингилабдан әввәл сәсләнмәјә башламышдыр. 1906-чы илдә мәтбуат сәһифәләриндә јазычынын һәјат вә јарадычылығы һаггындакы мә'луматла јанашы «Фауст» әсәриндән бир чох парчалар дәрч едилмишдир. Аббас Сәһһәт илк дәфә олараг шаирин «Әрдә Мәлик» ше'рини тәрчүмә етмишдир. Азәрбајчан охучулары һөтенин јарадычылығы илә әсасән Совет һакимијјәти дөврүндә таныш олмушлар.

Онун «Прометей», «Минион шәргиси», «Дәниз сүкуту», «Тапдыг», «Мешәләр падшаһы» ше'рләри, «Кәнч Вертерин изтираблары» романы, «Фауст» фачиәси кими мәшһур әсәрләри мүвәффегијјәтлә Азәрбајчан дилинә тәрчүмә едилмиш, һәјат вә јарадычылығы һаггында бир сыра мәгаләләр јазылмышдыр. Һөтә әдәби ирсинә олан мәһәббәт кетдикчә даһа да артыр.

МҮНДЭРИЧАТ

III. Салманов, Өн сөз	5
---------------------------------	---

АЗЭРБАЙЖАН ЭДЭБИЛЛАТЫ КЛАССИКЛЭРИМИЗИ ДҮШҮНЭРКЭН

Шаир-мүтәфәккирин үсјанкарлығы	7
Низаминин «Диван»ы	14
Чаһана сығмајан шаир	21
Фүзули сәнәтинин гүдрәти	27
Түкәнмәз хәзинә	36
Одлар јурдунун пәрванәси	43
Шаир-вәтәндаш	57
Абдулла Шайг	64
Бәшәри идәјалар чарчысы	70
Әмәл достлары	82
Бөјүк сәнәтин зирвәси	88

МҮАСИРЛЭРИМИЗДЭН СӘБИФӘЛЭР

Дөјүшән ше'р	105
Азәрбајчан совет ше'ринин бајрагдары	111
Сајыглыға чағыран «Шөһрәт»	118

ГАРДАШ ХАЛГЛАР ЭДЭБИЛЛАТЫ, КЛАССИКЛЭР

Рус ше'ринин күнәши	125
Дүнја әдәбијатынын фәхри	135
Абајын мәһәббәти	147
Халглар достлуғунун нәғмәкары	153
Сүләјман Сталски Азәрбајчанда	161

ДҮНЈА ХАЛГЛАРЫ ЭДЭБИЛЛАТЫНДАН

«Бөјүк инсанпәрвәр»	168
-------------------------------	-----

Рөссамы *А. Мәммәдов*
Бәдии редактору *Р. Әһмәдов*
Техники редактору *К. Бәширова*
Корректорлары *Р. Аббасова, Ә. Јусифова*
ДБ № 2401

Јыгылмага верилмиш 5.01. 1988-чи ил. Чапа им-
заланмыш 6.06. 1988-чи ил. ФГ 16881. Кағыз фор-
маты 84×108¹/₃₂. Мәтбәә кағызы № 2. Шрифтин
гарнитурa әдәби. Јүксәк чап үсулу илә. Шәрти
ч. в. 9.66. Учот нәшр вәрәғи 9,4 Тиражы 2 000.

Сифариш № 25. Гүмәти 1 ман. 20 гән.
Азәрбајҗан ССР Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија,
вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәси.
«Јазычы» нәшријјаты.

370005, Бақы, Натәван мејданы, 1.
26 Бақы комиссары адына мәтбәә.
370005, Әли Бајрамов күчәси, 3.

Заид Али оглы Акперов
КЛАССИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ
И СОВРЕМЕННАЯ ЛИТЕРАТУРА
(На азербайджанском языке)

Баку — 1988

Издательство «Язычы».

370005, Баку, площадь Натаван, 1.
Типография им. 26 бакинских комиссаров. 370005,
Баку, ул. Али Байрамова, 3.

